

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İ.NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

R.C.MƏHƏRRƏMOVA

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»UN
SÖZ XƏZİNƏSİ

- 14125 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşləri İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

«Elm və Təhsil»

Bakı – 2009

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının 16 fevral 2007-ci il tarixli
iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: *Vahid Adilov*
filologiya elmləri namizədi

Rəyçilər: *Afina Əlizadə*
filologiya elmləri doktoru

Yadigar Əliyev
filologiya elmləri namizədi

R.C. Məhərrəmov. Dədə Qorqudun söz xəzinəsi.
Bakı, «Elm və Təhsil», 2009.-192 səh.

Kitabda türk dünyasının ölməz abidəsi, şifahi xalq yaradıcılığının nadir incilərindən olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi araşdırılmışdır. Abidənin lüğət tərkibini türk dillərinin əksəriyyəti üçün ortaq olan ən qədim və müasir türk dillərində norma səviyyəsində olan sözlər təşkil edir.

Bu sözlər müəyyən fonetik, leksik, semantik dəyişmələrə uğrayaraq ədəbi dildə müəyyən dövrə qədər işlənmiş, sonralar arxaikləşmişdir. Odu ki, kitabın birinci hissəsində bu qədim türk sözləri semantik, leksik, fonetik dəyişmələr başlıqları altında qədim və orta əsr türk abidələri əsasında izlənmişdir.

Kitabın ikinci hissəsində ümumişlək leksika (məişət sözləri, etnoqrafik leksika), söz-terminlər (bədən üzvlərinin adlarını, ailə və qohumluq münasibətləri bildirən sözlər), hərbi terminlər, musiqi terminləri, onomatopoeik vahidlərdən geniş danışılmışdır. Dastanların leksikası üçün səciyyəvi olmayan ərəb, fars sözlərindən ötürülmüş, əsas diqqət qədim türk sözlərinə yönəldilmişdir.

Üçüncü hissə leksik-semantik söz qruplarına (sinonim, omonim, antonimlərə) həsr olunmuşdur. Sinonim cərgələri, omonim mənalari, antonimliyi yaradan leksik, semantik, qrammatik amillər geniş təhlil olunmuşdur.

Sonda «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş qədim və orta əsr türk yazılı abidələri üçün səciyyəvi olan türk sözlərinin müxtəlif lüğəti verilmişdir.

M 4602000000
N - 098 - 2009 *Qrifli nəşr*

© «Elm və Təhsil», 2009

Təkrar nəşr

ÖN SÖZ

Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud» yüksək bəşəri ideyalar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur.

Heydər Əliyev

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300-illik yubileyi ilə əlaqədar 20 aprel 1997 il tarixli fərmanından

«Kitabi-Dədə Qorqud» bizim tariximizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın qədimliyini, eyni zamanda, tarixi köklərimizin 1300 il bundan əvvəlki dövründə xalqımızın böyük bir eposu olduğunu göstərir».

Qədim oğuzların, türk dünyasının ölməz xəzinə əsəri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» şifahi xalq yaradıcılığının nadir incilərindən olub, türkdilli xalqların ədəbiyyatının, dilinin, tarixinin, etnoqrafiyasının, etnik psixologiyasının ən tutarlı qaynağı kimi dünya miqyasında öyrənilən, bir sıra xalqların dilinə çevrilən güdrətli söz sənəti abidəsidir. Özündə tarixin bir neçə qatını birləşdirən bu möhtəşəm abidə yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk xalqlarının tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz bir xəzinədir. Bu haqda «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» ulu öndərimiz H.Ə.Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında deyilir: «Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq, şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qor-

qud»un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi».

«Kitabi-Dədə Qorqud» – adı dünyanın nəhəng eposları Bilqamis, İliada, Manas, Maxabxarata, İqor polkunun dastanı, Kalevala, Alpamış ilə yanaşı duran və Azərbaycan ədəbiyyatına, folkloruna, mədəniyyətinə, incəsənətinə, dilinə dərin izlər buraxmış nadir inci, tükənməz söz saxlancıdır. «Şifahi xalq ədəbiyyatının qiymətli abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu qədim Azərbaycanda oğuz tayfalarının həyat tərzini, adət-ənənələri, əxlaqi keyfiyyətləri: təfəkkür tərzini, etik və estetik baxışları, ailə tərbiyəsi, adqoyma, qələbə, yaşlılara hörmət və qayğı haqqında zəngin bir xəzinədir».¹

«Kitabi-Dədə Qorqud»un Bakıda keçirilmiş 1300 illik yubileyinin programında duran çoxşaxəli məruzə mövzuları bir daha sübut etdi ki, bu epos məhz dünyavidir, geniş miqyasa, hüdudları görünməyən, qorqudşünasların daim diqqət mərkəzində olan ölməz, mükəmməl bir sənət əsəridir. «Dastan – xalis «şifahi» ədəbiyyat deyil, həm də şifahidən ayrılan, kitablaşan yazı – kitab ədəbiyyatıdır» (Yaşar Qarayev).

200 ildən artıqdır ki, bu abidə müxtəlif istiqamətlərdən: elmi mətn, dil, ədəbiyyat, incəsənət, poetika, fəlsəfə, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, onomastika tədqiq olunur və bu ənənə «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illik yubileyi ərəfəsində və sonralar Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında geniş vüsət tapdı. Bu qısa müddətdə «Dədə Qorqud» ensiklopediyası hazırlandı, «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti, Anarın «Dədə Qorqud dünyası», Ş.Cəmsidovun «Kitabi-Dədə Qorqud», T.İ.Hacıyevin «Dədə Qorqud»: dilimiz, düşüncəmiz», Axundov A.A., Mahmudov M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının statistik təhlili», Əliyev V. «Azərbaycan toponimi-

¹ Səmədov A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən. B., 2003, s.10.

yası», E.Əlibəyzadənin «Dədə Qorqud kitabı», N.Q.Cəfərovun «Eposdan kitaba», N.Məmmədlinin «Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər», K.Vəliyev «Kitabi-Dədə Qorqudun poetikası», Ə.Tanrıverdinin «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları», «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili», Y.Əliyev. «Kitabi-Dədə Qorqud» və bədii mətnin struktur-semantik təşkili», A.Şükürovun «Dədə Qorqud mifologiyası», A.Səmədovun «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən» kimi böyük həcmli dəyərli kitablar çap olundu, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu), Bakı Dövlət Universitetinin Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu) müxtəlif məcmuələrdə böyük həcmli məqalələr dərc olundu və müxtəlif dil səviyyələrində doktorluq, namizədlik dissertasiyaları müdafiə olundu.

«Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərində onlarla əsərlər yazıldı. Müasir yazıçılarımız dönə-dönə bu abidəyə müraciət etmişlər, qəhrəmanlıq, igidlik, vətənə, xalqa, torpağa məhəbbət, sadıqlıq və s. kimi hisslərini bu əzəmətli dastandan bəhrələnərək, ona söykənərək poemalar, dram əsərləri, ssenarilər yazmışlar. «Dədə Qorqud»un 1300 ilə birlikdə qorqudşünaslığın tamamlanmaqda olan 200 illiyini də qeyd etmək olar» (Yaşar Qarayev).

Lakin Dədə Qorqud kitabı elə bir tükənməz xəzinədir ki, hər dəfə bu xəzinəyə girəndə oradan daha yeni-yeni incilər tapırsan. Odur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları həmişə alimlərin tədqiqat obyektinə olacaqdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» – Azərbaycan dili lüğət fondunun, qrammatik quruluşunun sabitliyini, qədimliyini göstərən ən dəyərli qaynaqdır, müqayisə mənbələrindən biridir. Bu abidə dildəki leksik və qrammatik kateqoriyaların ayrıca tədqiqi, tarixi leksikologiya, tarixi dialektologiya və mükəmməl tarixi qrammatikanın yaranması üçün xüsusi əhəmiyyəti olan örnəkdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində başqa səviyyələr kimi leksika ilə də bağlı maraqlı xüsusiyyətlər vardır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində vaxtilə türk dillərinin çoxu üçün ortaq olan ən qədim və müasir türk dillərində indi də norma səviyyəsində işlənən sözlərə təsadüf edilir. Sözsüz ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı sözlərin əski türk yazılı abidələri ilə müqayisəsi, etimoloji, linqvistik təhlili bu abidənin ən qədim türk dili ilə nə dərəcədə yaxın olduğunu üzə çıxarmaq üçün imkan verir.

Türkoloji ədəbiyyatların əksəriyyətindən belə bir ana xətt keçir ki, türk dilləri genetik, tipoloji, habelə leksik, qrammatik cəhətdən biri-birinə yaxın olmaqla yanaşı, ümumi cəhətlərinə görə də xarakterizə olunur.

Qədim türk dili yazılı abidələrinin türk xalqlarının dilinə ayrı-ayrılıqda təsiri tarixi bir hadisədir. Bu, tayfa-qəbilə quruluşu dövründən başlayaraq xalqlar arasında olan siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Tarixi müxtəlif dövrlərində bu xalqların dillərinin diferensiasiyası dilin bütün səviyyələrində özünü göstərmişdir. Məhz elə buna görə də türk dillərinin tarixini öyrənmək, dil tarixinin, tarixi leksikologiya, dialektologiyanın bir sıra mühüm problemlərini həll etmək üçün qədim türk yazılı abidələri ən etibarlı mənbələrdir. «Təbii ki, Azərbaycan dilinin tarixini aydınlaşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl qədim türkdilli yazılı abidələri – qədim kitabələri bilavasitə əlaqədar mənbələr sırasında qeyd etmək lazımdır» (Ə.M.Dəmirçizadə).

Azərbaycan, o cümlədən türk dillərinin tarixi, etimoloji lüğətlərini hazırlamaq üçün ilk növbədə müxtəlif leksik qatlara, semantik qruplara məxsus sözlərin qədim, orta əsrlər yazılı abidələr əsasında işlənməsi vacib məsələlərdən biridir. Biz bu əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibini səciyələndirən qədim türk – müasir dil üçün arxaikləşmiş sözləri, müxtəlif leksik qruplara aid qohumluq terminlərini, məişət sözləri, bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər, etnoqrafik leksika – ziynət, bəzək, zərgərliklə bağlı söz-terminlər, təbiət

obyektləri, bitgi, heyvan, quş adları, onomastik vahidlər: insan, yer, xalq, tayfa adları söz-terminləri eposun üslubu ilə bağlı təhlil etməyə çalışmışıq.

İşin yazılmasında «Древнетюркский словарь» (DTS), L.Z.Budaqovun «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий», A.N.Ворожковun «Лексика среднеазиатского турсира XII–XIII вв. Историческое развитие лексики тюркских языков», D.Y.Yeremyeyevin «Этногенез тюрков», K.M.Musaevun «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении». Azərbaycan dilçiliyinin bu sahədəki tədqiqatları, xüsusilə Orxon-Yenisey abidələrinin dili ilə bağlı kitabların, qədim və orta əsr lüğətləri Azərbaycan ədəbi dili tarixinə həsr olunmuş tədqiqatların, Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, dialektoloji lüğətlərinin dəyərli elmi mənbələr kimi böyük rolu olmuşdur.

I. «KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARINDA QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİ

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının lüğət tərkibində qədim türk sözləri əsas qatı təşkil edir. Bunların müəyyən hissəsi Orxon-Yenisey abidələrinin lüğət tərkibi ilə səsleşir, X-XI əsrlərə aid lüğətlərdə də qeydə alınmışdır. Müasir dil baxımından arxaikləşmiş bu türk sözlərinin əksəriyyəti XVI əsrə qədər ədəbi dilin fəal leksik vahidlərindən olmuş, sonrakı dövrlərdə ədəbi dildən çıxmış, izlərini dialekt və şivələrdə saxlamış, müəyyən hissəsi isə başqa türk dillərinin leksik normasına çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, arxaik sözlər işlənmə məqamlarına, mənalarına, sonrakı dövrlərdə ədəbi dildə yaşamalarına görə də fərqlənir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bəzi sözlərə heç bir qədim türk dili abidələrində rast gəlmirik, bəziləri yalnız XIII-XIV əsrdə təsadüf olunur. Elə arxaik sözlər də vardır ki, onlar XVIII əsr ədəbi dilində də eyni səviyyədə işlənmişdir. Biz «Kitabi-Dədə Qorqud»dan topladığımız arxaik sözlərin sonrakı mərhələlərdəki işlənmə tarixini də verməyə çalışmışıq.

Qədim türk dili sözlərinə leksik, semantik, qrammatik, fonetik cəhətdən yanaşdıqda onları üç qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Semantik dəyişmələr. Fonetik tərkibini qoruyub, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı mənasına və işlənmə məqamına görə müasir dildə fərqlənən sözlər.

2. Leksik dəyişmələr. İlk mənalarını saxlamaqla heç bir fonetik, qrammatik dəyişikliyə uğramayan sözlər.

3. Fonetik, qrammatik dəyişmələr. Müasir dil baxımından fonetik, qrammatik dəyişikliyə uğramış sözlər.

Semantik dəyişmələr

Bu qrupda fonetik tərkibini saxlayıb, yalnız mənasına görə dəyişilmiş arxaik sözlər verilmişdir.

1. Adlar

Ağır – qiymətli, zəngin, böyük: Xan babamın qatına bən varayım: *Ağır* xəzinə, bol ləşkər alayın (38)*, *Ağır* qonaqlıq eylədilər. Qalın Oğuz bəgləri ayıtdılar (55), Məgər ol gün kafərlərin *ağır* günləriydi, hər biri yeməkdə-içməkdə idi (58), *Ağır* xəzinə, bol aqcasını biz yağmalamışuz (43).

Orxon-Yenisey abidələrində möhtəşəm, hörmətli, qüdrətli. XIV–XV əsr ədəbi dilində böyük, qiymətli mənasında işlənmişdir: Çünki gəldim, sizə həqq yarı qıla; Bən biləyim *ağır* çəri bilə («Vərqa və Gülşah»).

Bu söz DTS-də qeydə alınıb.¹ Abidələrdə böyük, qiymətli mənasında işlənmiş «ağır» ilkin mənasını yalnız danışıq dilində məcazi mənada işlənmə məqamında saxlamışdır (Çox ağır adamdır; Dostum dünən bir *ağır* qonaqlıq verdi).

Ağız – sərhəd: Toquz түмән Гүрцүстан ағзına varub qondı (104), Ağam Qazan, sası dinlü Gүrcүстан *ağzında* oturarsan, ordun üstünə kimi qorsan? (42), Bu yanda bazirganlar gəlibəni Qara Dərbənd *ağzına* qonmuşlardı (44).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları üçün omonim olan bu söz müasir dilimizdə çoxmənalıdır.

Ala – böyük: *Ala* qalqan bağıni qısa düydilər (71), *Ala* çadırın yer yüzinə dikdirgil! (35), *Ala* tağa ala ləşkər ava çıxdı (42), *Ala* sayvanı gög yüzinə aşanmışdı (34), *Ala* bargah otağına çoq girmişəm (124).

Alçaq – hörmətsiz: Bəndən *alçaq* kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu (34).

Sadə, mülayim mənasında DTS-də qeydə alınmışdır. Alçaq sadə, təvazökar, mülayim mənalarında XIV əsr yazılı abi-

* Kitabdakı nümunələr F.Zeynalov, S.Əlizadənin tərtib etdikləri «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988-ci il nəşrindən götürülmüşdür. Nümunələrin yanında mötərizədəki rəqəmlər həmin kitabın səhifələrini bildirir.

¹ Вах: Древнетюркский словарь (ДТС). Ленинград, 1969, с.19.

dələlərində işlənmişdir. E.İ.Əzizov «alçaq» sözünün eyni mənada Qazax, Ordubad şivəsində işləndiyini qeyd etmişdir.

Aş – xörək, yemək, bişmiş, xeyrat, ehsan: Üç ayda varmazsam, öldügimi ol vəqt bilsün! Aygır atım boğazlayub, *aşum* versün! (75), Aydır: Bunlu Qoca ilə Yapaqlu Qocayı Dəpəgözə verün, *aşın* pişürsün (99).

Hər iki mənə qədim türk lüğətində verilmişdir.¹ Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində də ikinci mənası işlənir. Müasir dildə «aş» konkret bir yeməyin adıdır (plov). Lakin bir sıra duru yeməklərin komponenti kimi bəzən söz birləşməsində işlənir (qatıqlı aş, süddüaş, xəmirəşi).

Ayaq – qədəh, badə: Altun *ayaq* sürəhilər düzölmüşdi (42).

Klassik ədəbi dilimizdə XVIII əsrə qədər təsadüf edilir: İçər şərabi-dəbi-cu sərxoş, öpər ayağ; Nüql eyləməkdə canu cigərdən dilər kəbab (Nəsimi), Al əlindən *ayağı*, qoy ayağında başunu (Həbib).

Qədim türk dili lüğətində də həmin mənə verilmişdir.² «Dastani-Əhmədi Hərəmi», «Əsrarnamə», Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qövs, Vidadi və digər klassiklərimizdə ayaq (əyaq) əyağ fonetik variantlarında geniş işlənmə tezliyinə malik olub.

Baba – ata: Sən sağ ol, qadın ana! *Babam* sağ olsun! (47), Oğul dəxi neyləsün, *baba* ölüb mal qalmasa; *Baba* malından nə faidə, başda dövlət olmasa... (31).

İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər sırasında E.İ.Əzizov baba sözünün ata mənasında dialekt və şivələrdə saxlandığını göstərir.³

Bağır – mis: Qızıl-altun gətürdilər, «*bağır*dır» dedim (118).

Orxon-Yenisey abidələrində həm «mis» mənasında, həm də antropnim kimi mövcuddur. DTS-də də qeydə alınmışdır

¹ Древнетюркский словарь, с.60.

² Yenə orada, s.27.

³ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.231.

(78). Bağır sözünün mis mənasına abidələrimizdə təsadüf etmədik. Müasir Azərbaycan dilində yalnız şəxs adı kimi işlənir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə qara ciyər, ürək, qəlb və məcazi mənələrdə (bağrı qan almaq, bağrı yarılmaq, bağrına basmaq və s.) müxtəlif ifadələrdə işlənməsi göstərilmişdir.¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»da məcazi – ürək, qəlb mənasında işlənməmişdir: Yandı *bağrım*, göynədi içim (61).

Ban – yüksək: Altun başlu *ban* ev vergil bu oğlana, kölgə olsun, ərđəmlidir! (36), Dönlüğü altun *ban* evlərimi gətürüb durursan, sana kölgə olsun! (48).

«Ban» omonim xarakterlidir, isim kimi azan mənasında da işlənilir. Görünür yüksək mənası da azan sözü ilə bağlıdır. Azan adətən minarədən, yerdən yuxarıda damlarda verilir.

Bəbək – körpə, uşaq, övlad: Sən gəlürsən bir *bəbəgüm* görünməz. Bağrım yanar (91), Ala gözlü *bəbəklərin* öksüz qomuşsan (103).

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, müasir dildə bəbək sözünün mənası gözlə bağlıdır. Müasir türk dilində bəbək körpə uşağa deyilir.

Boy. «Kitabi-Dədə Qorqud»da üç mənası vardır. Omonim sözdür. Həmin mənələr müasir dövr ədəbi dili üçün arxaikləşmişdir.

Boy – dastan, hekayət: Bu *boy* Dəli Domfulun olsun (83), Salur Qazanın evi yağmalandığı *boyu* bəyan edər (42). Boy boylamaq – dastan söyləmək: Dədəm Qorqut gəlübən *boy boyladı*, soy soyladı (50).

Boy – tayfa, qəbilə: Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat *boyından*, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı (31).

Boy – yan: Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turub qırq yigidin *boyına* alub Bayandır xanın söhbətinə gəlürdi (34), Qırq ala gözlü yigidin Uruz *boyına* aldı (69).

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. B., 1964, s.174.

Boy sözünün tayfa, qəbilə mənası DTS-də verilmişdir (108).

Boz – gənc: *Boz* oğlan yetdi, bir-iki demədi, kafirlərə qılıc urdu (44).

Buyruq – əmr: Tənrinin *buyruğıla*, peyğəmbərin qövlilə; Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Banıçıçəgi; «Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!» – dedi (56), «Bayandır xandan *buyruğ* böylədür, xanım» – dedilər (34), Baybörə bəg bazır-ğanlarını yanına oxıdı, *buyruq* etdi (52).

Orxon-Yenisey abidələrində *buyruq* verən, əmr mənası daha fəaldır. Müasir dilimizdə *buyurmaq* feli vardır, semantik cəhətdən əmr vermək felinə uyğun gəlir, sadəcə olaraq müasir dildə *buyruqçu* termin kimi abidələrdəki mənadan fərqlidir. Biza belə gəlir ki, «*buyruq*» sözü bu kökünə «r» və «y» samitlərinin artırılması ilə bu+r > bur- > buy şəklinə düşmüşdür. *Buyur* sözünün kökünü bu+r > bur > buy(+ur) şəklində izah etmək mümkündür.

Dişi – dişi, qadın tayfası; Dirsə xan dişi əhlinin sözilə ulu toy elədi, hacət dilədi (35).

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə canlıların doğan və yumurtlayan cinsi: madyan at, atların dişisinə deyilir, dişi buzov və s.¹ Ümumiyyətlə Azərbaycan dilində dişi, erkək yalnız heyvanat aləmi ilə əlaqədardır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da dişi və erkək sözləri qadın və kişi ilə əlaqədar işlənmişdir: Ala gözlü görklü həlalım yüklü qodun. Erkəkdir, qızdır, anı bilsəm (97).

Ər – kişi, insan, igid, qəhrəman, döyüşkən: *Ər* yigitlər qarısı, oğlı toğmaz (76), Ol gün cigərində olan *ər* yigitlər bə-lürdi (77), Alp *ərdən* adın yaşırmaq eyb olur (86), *Əgər ərdir*, əgər övrətdir, qorxısı ağac! (48), Ögünməklə övrət *ər* olmaz (42).

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., B., 1980, s.119.

Orxon-Yenisey abidələrində «ər» igid, döyüşçü, əsgər, qəhrəman, cəsur. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də bu söz təxminən eyni mənələrdədir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə iki mənası verilmişdir: isim – arvadın qanuni yoldaşı olan kişi; sifət – möhkəm, mərd, qəhrəman, cəsur, qoçaq.¹

Türk dillərində qohumluq terminlərini geniş tədqiq etmiş L.A.Pokrovskaya «ər» sözünün bütün türk dillərində, qədim türk dili yazılı abidələrində eyni mənada olduğunu qeyd etmişdir.² Qədim türk dili abidələrində də «ər» həmin mənələrdədir.³ Azərbaycan dilinin şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində yaşamaqdadır (Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir; yamanlığa yaxşılıq *ər* kişinin işidir). Müasir dil baxımından arxaik sayılan «kişi» mənalı «ər» sözü bugünkü bədii dilimizdə nadir hallarda da olsa, üslubi məqamlarda rast gəlirik: Burda bu bucaqda hər oğlan hər qız, Böyüyüb bir igid, bir *ər* olacaq (S.Vurğun). «Kitabi-Dədə Qorqud»da *ər* sözünün sinonimi kimi işlənmiş *ərən* sözü də müasir poeziyamızda tez-tez rast gəlmək olur: Qulaq yaddaşımıza; Sığınan *ərən* sözləri; İgid sözləri; Yaşada da bilməsək; heyf.⁴ Yurdumun Zəngəzur papağı altı; *Ərənlər* qəbrini geyinib qalxır.⁵

Qaba – böyük, yekə, qüdrətli, müqəddəs: *Qaba* dizin üzərinə çökdi (94), *Qaba ələm* götürən xanımız kim; Qırış günü ögdin dəpən alpımız kim? (102), Günü gəldi, *qaba qarın* – gen köksdə oynadam sənin için! (70), Günü gəldi, *qaba çomaq* altında yoğradım sənin için! (70), Qaraca Çoban zərb elədi, *qaba ağacı* yerilə-yurdilə qopardı, arqasına aldı, Qazanın ardına düşdi (46), Kölgəlicə *qaba ağacın* kəsilməsün! (67), Köksi

¹ Yene orada, s.282.

² Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – История развития лексики тюркских языков. М., 1961, с.57.

³ Древнетюркский словарь, с.175-176.

⁴ Yusif Nəğməkar. Alın yazım. B., 2004, s.76.

⁵ Füzə Məmmədli. Seçilmiş əsərləri. I c. B., 2005, s.202.

gözəl *qaba tağlara* gün dəgəndə; Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda (37), Köksi gözəl *qaba tağa* ava çıqdın; İki vardın bir gəlürsən, yavrum qanı? (38).

Göründüyü kimi, bu söz dastanlarda müxtəlif mənə və məqamlarda işlənmişdir. Nümunələrdəki «qaba» sözü müasir dilimizdəki «böyük, yekə, hündür» sözlərinin tam mənasını bildirir: qaba ələm – böyük bayraq, qaba diz – böyük, kobud diz, qaba qarın – yekə qarın, qaba tağ – uca, yüksək dağ və s.

Qədim türk dilləri lüğətlərində «qaba» sözünün «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən mənaları verilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində «qaba» sözünün dastanlardakı mənaları işlənir. Lakin fikrimizcə *qabar, qabarıq, qabarmaq* və s. kimi sözlərin məhz *qaba* kökünə müxtəlif şəkildə artırılması ilə düzəlməsi şübhə doğurmur. Müəyyən məqamlarda bu söz «kobud» mənasında da (qaba adam, qaba danışmaq) işlənir. Ancaq qeyd etməliyik ki, *qaba* sözünün «Dədə Qorqud»dakı mənasına son illərin poeziyasında təsadüf edilir. Bir misal gətirək: Niyə qara-qara qaynadı bu qan? Niyə qaba-qaba kükrədi bu qan?¹

Qara – böyük: Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg! Qonağı gəlməyən *qara* evlər yıqılsa, yeg! (32), Toqsan başlu ban evlərin *qara* yerin üzərinə dıkdırmışdı (42).

Bu söz şəxs adlarına qoşularaq titul, ləqəb mənasında da çıxış edir: *Qara Arslan Məliki* Qarabudaq yerə saldı (66); Qazan xanın qardaşı oğlu *Qarabudaq* aydır; Ağam Qazan məsləhətdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da qara müqəddəslik, böyüklük, əzəmətlilik və s. kimi mənə çalarları ilə müxtəlif heyvan adlarına, toponimlərə də qoşularaq mürəkkəb adların yaranmasında əsas komponent kimi çıxış edir: *Qara Arslan, Qarabudaq* (66), *Qara Buğa* (89), *Qaradərə* (49), *Qaragünə* (61) və s.

¹ Firuzə Məmmədli. Seçilmiş əsərləri. I c., s.44, 252, 455.

Qara baş – gənc ömür, gənclik həyatı: *Qara başım* qurban olsun, oğul, sana! (39).

Qarı – düşmən, köhnə, hiyləgər: *Qarı* düşmən, tatar oğlu ələmizə girmişkən cəza ilə öldürəlim! (74), *Qarı* düşmən dost olmaz (31). Maraqlıdır ki, qarı sözünün düşmən mənasında işlənməsinə müasir şerimizdə də təsadüf edirik: Eheey! *Qarı* düşmən ayıl, fikirləş, Baxma Azərbaycan od içindədir! Qəssab əlli, cəllad üzlü; Ayı canlı, iblis gözlü qarı düşmən!¹

Müasir Azərbaycan dilində qarı deyiləndə qoca qadın düşünülür. Orxon-Yenisey abidələrində «karı» qoca qadın, «Kitabi-Dədə Qorqud»da da nümunələrdən göründüyü kimi, «qarı» qocalmaq, həm də köhnə, hiyləgər mənasındadır. *Qarı* sözünün qocalmaq mənası sonrakı əsr ədəbi dil nümunələrində də təsadüf edilir: *Qarı* oldu Yusif ani görə bilməz (Qul Əli), Ey *qarı* Yusif mənəm... getdi ol qaruluğu anun (Suli Fəqih). *Qarı* sözünün ümumən qoca məfhumunu bildirməsi qədim türk dili yazılı abidələrinə həsr olunmuş tədqiqatlarda da qeyd olunmuşdur.²

Qarı – qoca:

Qarşu yatan qara tağlar,
Qarisa, otı bitməz, el yaylamaz.
Aqındılı görkli sular
Qarisa, qara taşmaz.
Qaytabanlar *qarisa*, kürüm verməz.
Qaraqucular *qarisa*, qulun verməz.
Ər yigitlər *qarisa*, oğlı toğmaz

¹ Zəlimxan Yaqub. Bir əli torpaqda, bir əli haqda. B., 1997.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951, с.412; Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тюркского языка XII-XIII вв. М., 1963, с.206; Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том II Санкт-Петербург, 1871, с.11; Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.I, ч.2. Санкт-Петербург, 1893, с.386.

Baban qarı, anan qarı
Səndən yegrək qadır bizə oğul verməz (76).

Başqa bir nümunə:

Mərə, dini yoq əqlsiz kafər!
Ussı yoq, dərnəksiz kafər!
Qarşu yatan qarlı qara tağlar
Qarıyıbdur otı bitməz.
Qanlı-qanlı ırmaqlar
Qarıyıbdır suyu gəlməz.
Şahbaz-şahbaz atlar
Qarıyıbdur qulun verməz.
Qızıl-qızıl dəvələr
Qarıyıbdur köşək verməz.
Mərə kafər, Qazanın anası
Qarıyubdur oğul verməz (49).

Qarı sifətindən düzəlmiş qarımaq felinin «Dədə Qorqud»da məcazi mənasından dağların, ırmaqların, suların qarıməsindən – qocalmasından bəhs edilərkən istifadə edilmişdir. Müasir şairlərimizdə də qədim türk sözlərinin bu mənələrindən bəhrələnməkləri də dilin təbiətindən, ruhundan gəlir:

Qocalır qocaya axı nə deyim,
Arımı söyləyim, şirinmi deyim,
Mübariz, istərdim mən baba deyim,
Amma *qarılaşır* getdikcə dünya.¹

Qarı – qadın. arvad, zövcə: Ozan aydır: *Qarılar* dörd durlüdü – birisi solduran soydur, birisi toldıran toydur, birisi evin

¹ Mübariz Azərbaycanlı. Qapılar arxasında. B., 2005, s.68.

tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır (33), Ağ birçəklü *qarının* südin tutdı (37).

Qarı sözünün kişinin arvadı mənasında işlənməsinə müasir dilimizdə də müəyyən üslubi məqamlarda, xüsusilə yaşlı kişilərin dilində təsadüf edilir. Bəzən şerimizdə də rast gəlmək olur (Tamah vurdu; cavanlaşdı qarısı).¹

Qalın – böyük, dövlətli, zəngin, hiyləgər: *Qalın* Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi (42), Məgər, xanım, ol gecə *Qalın* Oğuz dövləti Bayındır xanın göyğüsü, Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğulu vəqə gördi Sərmərdi urı burdı (44), Alubanı *qalın* kafər ellərinə yönəldilər (40), Bu məhəldə *Qalın* Oğuz bəgləri yetdi, xanım, görəlmiş kimlər yetdi; Bay *Qalın* Oğuzun imrəncisi Beyrək – deyib, zar-zar ağladı; *Qalın* Oğuz ellərinə xəbər gəldi; *Qalın* Oğuz ellərinə gəlib çıxdı.

E.İ.Əzizov bu söz haqqında ayrıca bəhs etmiş və göstərmişdir ki, qədim türk dilində «qalın» sözünün «çoxlu, dəstə, yığnaq, yoğun, böyük» mənaları qeydə alınmışdır (DTS, 411). Bu söz «Şeyx Səfi» (XVI əsr) təzkirəsində «çoxlu» mənasında işlənmişdir: qalın yeməklər bişirib hazır etmişdilər: Qalın adəmlər şeyx ilə bilə idilər.²

Nümunələrdən aydın oldu ki, «qalın» daha çox «oğuz» etnoniminə qoşularaq, bu ellərin bir təxəllüsü kimi (böyük, dövlətli, zəngin) mənasını bildirir. «Buntürk» etnoniminin mənasını aydınlaşdıran filoloqlar (M.Seyidov, E.Əlibəyzadə, T.Hacıyev) «bun» sözünün əsas, özül, təməl, binövrə olduğunu. «Buntürkün» hərfi mənada «qalın türk» demək olduğunu qeyd etmişlər və bunun «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Qalın Oğuz»a uyğun gəldiyi fikrini irəli sürmüşlər.³

Qat – omonim xarakterlidir. Həm hüzur, yan, qabaq, həm də dəfə mənasını bildirir: Bayındır xanın *qatında* sana qəzab

¹ Füzə Məmmədli. Seçilmiş əsərləri. II c., B., 2002, s.170.

² E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.37.

³ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, c.37.

ola (37), Xan babarıllı *qatına* bən varayım; Ağır xəzinə bol ləşkər alayın (38), Əmma gətirmiyəcək olursan, bu *qatla* öldürmədim, ol vəqtin öldürərin! – dedi (56), Üç *qatla* yarasin əli ilə sığadi.

Qat sözünün hüzur, yan, qabaq mənasına XIII-XIV əsr Azərbaycan dili mənbələrində rast gəlinir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə lay, təbəqə, mərtəbə, dəfə, kərə (adətən rəqəmlərlə on qat, beş qat və s.) və digər məqamlarda (arxası qatda, bir qat, qat-qat) işlənməsi göstərilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» və klassiklərdə işlənmiş mənalar müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Qatı. Müasir dilimizdə sıyıq, duru olmayan, qəliz, sıx, məcazi mənada isə kobud, amansız mənaları vardır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da isə möhkəm, bərk mənasındadır: «Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana! *Qatı qəzəb* edərəm şimdi sanal!» – dedi (35), Oğlan yenə buğanın alnına yumruğılə *qatı urdu* (36), Beyrəgə *qatı fəraq* gəldi, qatlanmadı buldır-buldır gözü-nin yaşı rəvan oldu (61), Dəmür qapu Dərvəndindən xəbər varmış; Alca atlu Şöklü Məlik *qatı pusmuş* (106), Ağca tozlu *qatı yaylar* tartışaydıq; Ağ yeləklü ötgün oxlar atışaydıq (108).

Orxon-Yenisey abidələrində «katıg» fonetik variantında dastanlarda olan mənə və məqamlarda işlənmişdir. Azərbaycan dilinin sonrakı əsr yazılı abidələrində qatı sözünün dastanlardakı mənə və məqamlarına rast gəlinir: Atunun qulağını çəkdi qatı. Hamısı uyur qatı, qatı uruşdular (Yusif Məddah), Qatı yay, qatı gəlmək, qatı acığı tutdu (Əsrarnamə). Füzuli, hətta Zakirin əsərlərində də təsadüf edilir. Müasir dildə qat sözü qeyd etdiyimiz mənə və məqamlarda işlənmir, yalnız bir-iki birləşmədə (qatı dindar, qatı adam) işlənir. Deməli, qatı sözü ədəbi dilin inkişaf mərhələlərində semantik cəhətdən dilin təbiətinə, daxili qanunauyğunluğuna tabe olaraq dildəki işləklilik mənasını müəyyənləşdirmişdir.

Qayğılı/qayğulu – qorxulu: Gecə yaturkən Qaracıq çoban qara qayğulu vəqəə gördi (43), Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban! (43).

Qır – səhra: Arqıç *qırda* yıqanır Əmmaı dənizində; Sarb yerlərdə yapılmış kafər şəhri (118), Arqıç *qırda* döndərdigimi Mərə kafər, sənın baban (118), Aq qayanın qaplanın erkəgində bir köküm var. Ortac *qırda* sizin keyiklərinüz turğurmıya (118).

DTS-də *qır* sözünün 5 mənası verilmişdir (445). Mənalardan biri də düzən, yayladır. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndəki dörd mənələrdən biri «dəmyə yer»dir, bu da səhra, düzənlik sözünə yaxındır.

Qırım – döyüş, vuruş, müharibə, döyüşçü: Əmən aydır: «Mənim *qırımım* Tərs Uzamış olsun!». Alp Rüstəm aydır: «Mənim *qırımım* Ənsə Qoca oğlu Oqçı olsun!» – dedi. Hər biri bir *qırım* gözətdi (126), Qara polad üz qılıcı çalmayınca *qırım* dönməz (31).

Müasir dilimizdə qırım görkəm, təhər-töhür, görüş, hal, əhval, tövr mənələrindədir.¹

Qızıl – qırmızı: Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı *qızıl* otağa qondurın (34), Bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, *qızıl* otağa qondurdu (34), *Qızıl* qına ağ əlinə yaqmaz oldu (57), Qayta-banda *qızıl* dəvə bundan keçdi (73).

Sonrakı dövr ədəbi dilimizdə də qızıl qırmızı mənasında işlənilib müasir dildə yalnız qoşa sözün tərkibində (qızıl – qırmızı, qızıl meydan) ən çox da danışiq dilində qalmışdır.

Qol – tərəf: Sağda oturan sağ bəqlər! Sol *qolda* oturan sol bəqlər (63).

Bu söz yalnız bir dəfə işlənmişdir. Şübhəsiz ki, üslubi səciyyə daşıyır, nitqlə bağlıdır. Məsələn, danışiq dilində «qanad» sözü də zərf kimi tərəf mənasında çıxış edir (sol qanad, sağ qanad).

Kəpənək – yapınçı: Dəxi *kəpənəgindən* qurumsı edüb yarasına basdı (44).

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., s.517.

Kişi – adam: Oğuzın o *kişi* təməm bilicisiydi, nə diyərsə olurdu (31), Anam *kişi*, qızım *kişi*; Ala tanla yerindən turı gəldin, oğulu tutdurdunmı? (31).

Klassik ədəbi dilimizdə: Oyanuq varmı *kişi*? Kim bilə bu kimdürür, nə *kişidür*; gördigim bir *kişi* içəri girir (Yusif Məddah). Qədim türk dili abidələrində həmin mənada işlənmişdir.¹ Atalar sözündə də «kişi» adam, mənasındadır: Yaxşılığa yaxşılıq hər *kişinin* işidir, yamanlığa yaxşılıq hər *kişinin* işidir. Sonralar bu sözün mənası konkretləşərək insan mənasını bildirir.

Küpə – sırğa. Dastanda düzəltmə sifətdir: kübəli – sırğalı: Qulağı altun *kübəli*... Qazlıq qoca oğlu bək yeknək çapar yetdi (49), Qulağı altun *kübəli*... Boz ayğurlu Beyrək çapar yetdi (77).

«Küpə» müxtəlif fonetik variantda lüğətlərdə qeydə alınmışdır.² XIV əsr ədəbi dilində də təsadüf edilir: Ayıdur: oğlum bir ulu buğdan gərək; *Küpə* altunlu bəzəklər dər gərək (Yusif Məddah).

Kür – nankor, fərasətsiz: Bəglər, Tanrı bizə bir *kür* oğul vermiş (72), Yarımasun-yarçımasun, sənin oğlu *kür* qopdı, ərcəl qopdu (36).

Kür omonim sözdür: 1) ağlağan, qışqırıqçı, şiltaq, 2) pak, təmiz.³

Saz – qamışlıq: Beyrəkin qorqusundan qaçdı, özünü Tana *sazına* saldı; Qol-qola *saza* düşirdi.

XIX əsrin əvvəllərinə aid «Ərəb-türk lüğəti»ndə də eyni mənada verilmişdir.⁴ Müasir türk dilində də işlənir.⁵ «Saz»

sözü eyni mənada Şəki şivəsində də mövcuddur: Donuzun meyli sazaydı, it də qodı saldı *saza*.¹

Söhbət. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında olduqca müxtəlif məqamlarda daha çox «məclis» mənasına uyğun gəlir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğətində bütün işlənmə məqamları verilmişdir: Baybörənin dəxi Bayındır xanın *söhbətinə* dərilməmişdi (52), Toksan tümən gənc oğuz *söhbətinə* dərilməmişdi (68), Alar sabah Dirsə xan qalqubanu yerindən uru turub, qırq yigidin boyuna alub, Bayandar xanın *söhbətinə* gəlürdi (34).²

Ulu – böyük: *Ulu* toy elə, hacət dilə! (35), Dirsə xan dişə əhlinin sözilə *ulu* toy elədi, hacət dilədi (35), *Ulu* düğüninə vədə qodu (58), Gumbur-gumbur tavullar dögülmədi; Ağır-*ulu* divanım sürülmədi (75), *Ulu*-kiçi qalmıya – söz aydına; Qarı-qoca qalmıya – qu aydına (89), *Ulu* qardaşın adı Qıyan Selcikdir (98), *Ulu* qız qarındaşları yanına gəldi (105), *Ulu* tənriyə yağıın uçan (89).

Orxon-Yenisey abidələrində «uluğ» fonetik variantında böyük, iri mənasındadır (uluğ su, ulıq oğlum, uluğ sünüş, uluğ törüm və s.). XVI əsrin sonlarına kimi «ulu» sözünə həmin mənələrdə təsadüf etmək mümkündür. Müasir Azərbaycan dilində «ulu» sözünün «Kitabi-Dədə Qorqud» və digər abidələrdəki mənaları (ulu toy, ulu qardaş, ulı-kiçi – böyük-kiçik, ulı qız və s.) yoxdur. «Ulu» yalnız bir neçə məqamda: *ulu* tanrı, *ulu* babalarımız işlənir. Son illərdə bu söz bədii üslubda fəallaşmış və «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı mənələrdən istifadə olunur. Nümunə üçün şair Zəlimxanın şerlərinə diqqət edək: Öz elimdi türkün eli, ulusu; *Ulu tarix, ulu torpaq* ulu su (24), Ulu Məkkə gələnələrə deyir ki; Təmizlən get, çalxalan get, durul get! (36), Üstümüzə göydən yağan ətirdi; Ululara ulu hörmət, xətirdi (41), Dan yerindən gələn səs; Ulu söz, isti nəfəs

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.310.

² Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.1, с.143; Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.II, с.111.

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., s.129.

⁴ Вах: Анонимный арабско-тюркский глоссарий (составитель Мирзазаде Чимназ Хади гызы). Б., 2006, с.95.

⁵ R.Ə.Rüstəmov, N.M.Sadiqov, R.Ağayev. Türkçə-azərbaycanca-rusca sözlük, s.156.

¹ E.İ.Əzizov. Göstərilən əsəri, s.250.

² «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, s.160.

(41), Ulu sözün dilini tap; Ulu sözdən bir qala yap, Ulu sözdən bağla kitab (152).¹ *Ulu* çağım – Qıpçağım. *Ulu* hay-qırtılar; Qədim nərələr (Yusif Nəğməkar).

Ulu tarix, ulu torpaq bu *ulu* sözünün ululuq, qədimlik mənasını bildirir, lakin ulu hörmət, ulu söz, ulu su birləşmələrinəki ulu eposdakı kimi böyük sözünün mənasını ifadə edir. Belə nümunələrə başqa şairlərin əsərlərində də təsadüf edilir.

Yamac – yan, tərəf, bayır tərəf: Məgər bir gün köprisinin *yamacında* bir bölük oba qonmuş idi (79), Boyu uzun Burla xatun oğlunun *yamacına* gəldi (47).

Müasir dildə yamac: dağın ətəyi, təpənin ən yüksək nöqtəsindən aşağıya meyilli səthi deməkdir.²

Yengə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da iki mənası vardır. Birinci bugün də dilimizdə işlənən gəlin köçürülən zaman onun yanınca gedən qadın: Qısırca *yengə* derlər bir xatun vardı (107). İkinci mənası qardaşın, əminin və dayının arvadı: Ağca yüzlü *yengəmi* tul eyləmişsən (107).

DTS-də də hər iki mənası verilmiş (256), bəzi dialekt və şivələrdə də qədim mənası qalmaqdadır. H.Ə.Həsənov «Dədə Qorqud» eposunda işlənən omonimlər sözlüyündə vermişdir.³

Yüklü. Eposda diqqəti cəlb edən düzəltmə sözdür. H.Ə.Həsənov omonim sözlüyündə iki mənasını göstərmişdir:

1. Yüklü – hamilə: Qaytabanın mayasını *yüklü* qodum (97), Ala gözlü görklü həlalım *yüklü* qodum. Erkəkmidir, qızımıdır anı bilsəm (97).

Yüklü (hamilə) Qax rayonu şivələrində işlənəkdədir.

2. Hündür, uca: *Yüklü* qoca ilə yapağlı qocayı Təpəgözə verin aşın pişirsən – dedi (114).⁴

¹ Nümunələr şairin «Bir əli torpaqda, bir əli haqda» kitabından götürülmüşdür. B., 1997. (Mötərizədə verilmiş rəqəmlər həmin kitabın səhifələrini bildirir).

² Zəlimxan Yaqub. Bir əli torpaqda, bir əli haqda, c.484.

³ «Kitabi-Dədə Qorqud». - Məqalələr toplusu. B., 1999, s.294.

⁴ Yenə orada, s.294.

2. Fellər

«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bəzi fellər semantikasına və işlənmə məqamlarına görə də diqqəti cəlb edir. Bu fellərin bir qismi yalnız abidədəki mənasına, bəziləri çoxmənalılığına, omonimliyinə görə müasir dildən fərqlənir və XVI əsrin sonlarına qədər belə fellərə ədəbi dildə təsadüf etmək mümkündür. Həmin fellərə aşağıdakı nümunələri vermək olar.

Alınmaq – əsir düşmək, məğlub olmaq, təslim olmaq: Dünyəlikdə bir qardaşım *alınubdur*; Ozan sənin xəbərin yox (62), Kafər aydır: «Oğlan, *alındunsa* tənrinəmi yalvarursan..?» (109), Təkur *alındı*, kafər qaçdı (77), Qaçdı təkura vardı. Aya Sofya *alınduğun* xəbər verdi (120), Qaraquca qıymayınca yol *alınmaz* (31).

Banlamaq – əzan vermək, uca səslə çağırmaq: Minarədə *banlayanda* fəqih görkli; Dizin basub oturanda həlal görkli (33), Saqallu boz ac turğay sayradıqda; Saqalı uzun tat əri *banladıqda*... (34).

Banlamaq felinin müasir dilimizdəki leksik və məcazi mənası məlumdur.

Çalmaq – vurmaq, qılınc oynatmaq: Baban dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənım ögimdə dəpələsün, oğlumın at səgirdişin, qılıc *çalışın*, oq atışın, görəyim, sevinəyim, qıvanayım-güvənəyim – dedi (37).

Dərilmək – yığılmaq, gəlmək, toplanmaq: İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə *dərilmişdi* (52), Qanlı qoca bu başları və bu canvərləri gördi, başında olan bit ayağına *dərildi* (85), Toqsan tımən gənc oğuz söhbətinə *dərilmişdi* (68).

«Şəmkir rayonu şivələrində «dərilmək» feli «yığılmaq» mənasını ifadə edir: A camaat, bu adam buraya haradan dərildi». ¹

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.240.

Göründüyü kimi, bir sıra sözlər qədim yazılı abidələrdə qeydə alınmayıb, daha çox dialekt və şivələrdə qalmışdır. Bu bir daha göstərir ki, şifahi xalq yaradıcılığının nümunəsi kimi dastanın dili xalq dilinə daha yaxın olmuşdur.

Dərmək – toplamaq: Təkur dəxi həman çərisini *dərdi*, bunların üzərinə gəldi.

Bu felin bir neçə məcazi mənası da vardır ki, onlar da məhz mənasına və işlənmə məqamına görə müasir dil baxımından arxaikləşmişdir: At üstündə əglənməyüb yortan, Qazan; Sənin belin olmuş; Üzəngiyə *dərmiyə*n dizin olmuş (77), Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa; Yığar-*dərər* (31), Hər bir yerdə *dərib* dururam (57), Şundan bəru əqlin-usum *dərə* bilmən (74).

Göründüyü kimi, nümunələrin birincisində «dərmək» feli «çatar-çatmaz», ikincisində «yığıb toplamaq», üçüncüsündə «özünə gələ bilməmək» mənalıdır.

Diləmək. «Kitabi-Dədə Qorqud»da çoxmənalı sözdür, almaq, elçiləmək, yalvarmaq, cəhd etmək, xilas kimi mənalı vardır: Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçiçəği; Bamsı Beyrəgə *diləməgə* gəlmişəm! – dedi (56), Babası aydır: Ay oğul, Banıçiçəkin bir dəli qartaşı vardır, adına Dəli Qarçar deyirlər. Qız *diləyəni* öldürər (55), Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sapdır. Ulu toy elə, hacət *dilə* (35), *Dilədi* ki, oğlanı həlak qılaydı (36), Qaraçıq çoban, anamı kafərdən *diləyəyim*, at ayağı altında qalmasun – dedi (57).

Diləmək klassik ədəbi dilimizdə daha çox işlənmişdir. Müasir dildə isim kimi (arzum-diləyim) daha fəaldır. Türk dilində işlək feldir.

Enmək – gəlmək, doğulmaq: Ata adın yürüdəndə dövlətli oğul yeg; Ata adını yürütmİYən xoyrad oğul; Ata belindən *enincə enməsə* yeg; Ana rəhminə düşüncə, toğmasa yeg (32).

Şübhəsiz ki, mətnə «enmək» feli məcazi mənədadır. Müasir dilimizdə də məcazi mənada «ata belindən gəlmək» ifadəsi vardır.

Qarmalamaq – cəld tutmaq: Kafər təkur *qarmalayıb* zərb etdi (96), Qazılıq qocayı *qarmalayıb*, tutub qələyə qoydılar (95).

«Qədim türk dili lüğəti»ndə (DTS) bu sözün mənası «soymaq, talamaq» kimi izah olunur.¹ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə 2 mənası qeyd edilir: 1. Bir şeyi tez və qaba surətdə qarıb götürmək; 2. Tutmaq, yaxalamaq.² Danışiq dilində işlənən «qamarlamaq» götürmək, tutmaq fellərinin kobud, vulqar variantıdır.

Dastandan gətirdiyimiz nümunədən göründüyü kimi, «qarmalamaq» yaxalamaq mənasındadır, tutmaq felinin sinonimi kimi işlənmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində bir şeyi tez və qaba surətdə qarıb götürmək; əlləri ilə bir şeydən bərk-bərk yapışmaq, tutub saxlamaq mənalarda verilən qamarlamaq sözü ilə qarmalamaq sözü arasında mənaca tam yaxınlıq vardır. Morfoloji baxımdan qarmala sözündə olduğu kimi, qamarla sözündə də fel düzəldən «la» şəkilçisi vardır. Fonetik cəhətdən qarma(-la) və qamar(-la) sözləri biri-birindən yalnız «r» samitinin işlənmə yerinə görə fərqlənir. Mənasına görə eyniliyi isə onların ümumi bir kökdən olmasını deməyə haqq verir. Belə ki, qarma kökünün sonuna və qamar kökünün ortasına «r» samiti artırıldıqda ümumi «qarmar» kökü meydana çıxır. Semantik uyğunluğu saxlamaqla həmin kök sonrakı dövrlərdə iki fonetik variantda inkişaf etmişdir, yəni sonuncu «r» samitinin düşməsi qarma(la), birinci «r» samitinin düşməsi isə qamar(la) sözlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. «R» samitinin düşməsi türk dilləri üçün tamamilə təbii hadisədir. Eyni kökün müxtəlif şəkildə dəyişməsinə gəldikdə isə, bunu ayrı-ayrı türk dillərinin özünəməxsus xüsusiyyəti kimi başa düşmək lazımdır. Beləliklə, qarma-la və qamar-la felləri «qarmar» sözündən törəmişdir. «Qarmar» iki sadə

¹ Древнетюркский словарь, с.428.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., s.410.

sözün (qar və mar) birləşməsindən yaranmışdır. -Qar sözü ümumaltay mənşəli olub müasir monqol dilində «əl» mənasında indi də işlənməkdədir.¹ Türk dillərində bu mənə qismən dəyişikliyə uğrayaraq qədim abidələrdə «əlin yuxarı hissəsi»ni bildirmişdir.² Müasir Azərbaycan dilində «qarış» sözünün kökündə qalmaqdadır. Qeyd edək ki, vaxtilə Ə.M.Dəmirçizadə «qarmalamaq», «qamarlamaq» sözlərinin kökündə «qar» ünsürünün olduğunu və bu ünsürün «əl» mənasını verən «qar» sözü olduğunu göstərmişdir. Ə.M.Dəmirçizadə həmin tədqiqatında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, «qarmalamaq» kimi bir sıra fellər «qarp» sözündən düzəldilmişdir.³ Bizcə, burada bir qədər qeyri-dəqiqlik vardır, çünki dilimizdə «qapmaq» feli də vardır və «qarpmaq» sözü məhz «r» samitinin bu söz kökünə artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Odur ki, bu iki feli eyni kökdən hesab etmək doğru olmaz.

Beləliklə, güman edirik ki, qarmala və qamarla əl mənasında olan qar və tutmaq mənasında olan «mar» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, «əl ilə tutmaq» anlayışını verir ki, bunun da «qarmalamaq» və «qamarlam» sözlərinin semantikasında görmək mümkündür.

Qayıрмаq – fikir, dərd, qəm çəkmək: Qorqma, *qayıрма*, bəg sərxoşdur, cavab verəməz – dedilər (38), Mənim xud qar-daşım varmış *qayursam*, olmaz! (111).

Qorxmaq, çəkinmək, təşvişə düşmək, qorxuya düşmək mənalarda Suli Fəqihdə: Dedi, Yusif, sən dəxi *qayurmağıl*, Ey Yusif, *qayurmağıl*, olgin əmin, «Dastani-Əhməd Hərami»də: Nə turursuz turun bir-bir quşanun, Nə *qoyurun* nə üşənün işlənməmişdir; DTS-də «narahat olmaq, qayğı göstərmək» mənası qeydə alınmışdır (407).

Qonmaq – yerləşmək, məskunlaşmaq, oturmaq: Bəndən

¹ Монгольско-русский словарь. М., 1967, с.112.

² Древнетюркский словарь, с.421.

³ Ə.Dəmirçizadə 50 söz. Bakı, 1968, s.81-84

alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa *qondurdu*. Bənim suçum nə oldu kim, qara otağa *qondurdu* (34), Ol namərdlər dəxi bir yerdə *qonmuşlardı* (40), Əmr elədi, uçub gəldi; Ağca mənim köksüm basub *qondi* (81).

Qonmaq Orxon-Yenisey abidələrində də eyni mənada geniş işlənməmişdir. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilindən «qonmaq» felinə aid xeyli nümunələr gətirmək olar: Yusifin qatına enibən *qonar*; Qasidi *qonduruban* verdi otaq, Qasidi *qondurdular* ecaz ilə (Mustafa Zərir). «Yusif və Züleyxa»nın nəsr variantında da bu sözə təsadüf olunur: Gecə ol quyu yaqınına gəlub *qondular*.¹ Qamusu atdan aşağı endilər; Bunlara qarşu bərabər *qondular*; Zərbu asadış uruldı döndilər; İki ləşkər atdan enib *qondular*; Vərqa ilə şahü vəzir döndilər; Şəhrə girübən saraya *qondular* (Yusif Məddah), Bu xali-rüxmidir, ya mürği-sevda; Ki, *qonmuşdur* miyani-vərđi-əhmər (Nəsimi), Nəxşi-ruxun surəti eynümə *qonmuş* məgər; Gözlərimin saçısı dedigi dürdanədür (Nəsimi), Hər səf bir arada tutdu mənzil; Bir-birinə *qondular* müqabil (Füzuli).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da, qədim yazılı abidələrimizdə olan mənalara sonrakı dövrlərdə (XVI əsrdən sonra) və müasir Azərbaycan dilində, dialektlərdə təsadüf olunmur.

Məlumdur ki, hal-hazırda dilimizdə «qonmaq» bir leksik vahid kimi əsasən quşların uçub qonması ilə bağlıdır, məcazi mənalarda da yalnız bundan doğur (əsgərlərimiz şahin kimi düşmənin üzərinə qondular² və s.). Son illər müasir poeziyamızda bu felin «Dədə Qorqud»da işlənməmiş poetik funksiyasına rast gəlinir: Çığırların yaddaşına ağ sükut qonub (Rəmiş Qusarçaylı), İnamına *qonub* gələ dağların səsi, Dönüb giley-güzərə; Gözlərimə *qonacaq*; Günahsız qurbanlar keçdi gözümdən; Qondu üz-gözümə izi düzlərin (Firuzə Məmmədli).

¹ Z.T.Hacıyeva. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1997, s.54.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., s.545.

Qopmaq – məhsurlaşmaq, ad qazanmaq, tanınmaq: Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut ata diyərlər bir ər *qopdı* (31), Məndən dəxi ər *qopmıyasan* Yegnəküm dön – dedi (95).

Çoxmənalı «qopmaq» felinin bu mənası DTS-də verilmişdir.

Oxumaq. Omonim sözdür. Birinci mənası qirayət etmək, oxumaq: Önün qoyub, tərsin *oxur* qızı gəlini (143). İkinci mənası çağırmaq: Oğul, Qalın Oğuz bəklərini odamıza *oxıyalım*, necə məsləhət görərlərsə, ona görə iş edəlim (55), Baybörə bəg bazırqanlarını yanına *oxıdı*, buyruq etdi (52).

Oqumaq/oxumaq fonetik variantında Suli Fəqih, Mustafa Zərir, Yusif Məddah, Şəyyad Həməzənin əsərlərində təsadüf olunur: Misir xatunların evə oqudu, Şah qatına oqudılar anları; Zuleyxayı oqur, saraya gətirir.¹

Saqlamaq – gzlətmək: Oğlanı həkimlərə ismarlayıb Dərsə xandan *saqladılar* (39), Tutsaq olduğın oğlandan *saqlarlardı* (94).

Soqmaq – sancmaq (ilan çalmaq): Səndən sonra bir yigidi sevib varsam, bilə yatsam, Ala yılan olub mən *soqsun!* (83), Sarı yılan *soqmadan* ağca tənüm qalqar-şişər (72).

Türk dilində dürtmək, tıxmaq mənasında işlənir.

Solmaq – zəifləmək, yorulmaq: Küt-küt buğa *solmağa* başladı (88), Qunt-qunt biləklərin *solmasaydı* «Ağam Beyrək» diyədəm ozan sana (62).

DTS-də «sol» fel kökünün azalmaq, itmək, zəifləmək mənalı qeyd edilmişdir (508). Müasir dilimizdə də solmaq felində zəifləmək mənası vardır.

Yapmaq – bağlamaq: Kafərlər gördilər gələnələr tacirə bənzəməz, qaçdılar, qələyə girdilər, qapuların *yapdılar* (120).

Yapmaq feli icbar növdə tikdirmək, düzəltməmək, qayıdış

¹ Z.T.Hacıyeva. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri, s.69.

növündə isə yapışmaq mənalılarını da bildirir: Məgər qız mey-danda bir köşk *yapdırmış* idi (91), Alçaq yerdə *yapulubdur* Tənri evi Məkkə görkli (32), Qalqan *yapındılar*, gürzlərin umuzlarına urdılar (102).

Yenimək – təzələmək: Yenə uyxusun *yeniməyüb*, yerinə vurub yatdı-uydu (113), Bəkil at cilavısının *yenimədi*, bilə ucdı (105).

Yumurlanmaq – özünü yığışdırıb durmaq: Xan qızı gördi kim, Qazan gəlür *yumurlanıb* yerindən uru turdu (72).

Yürümək – yerimək: Dərsə xan yayan bunlar atlu *yürüdü* (40).

Yürütmək – yeritmək, getməyə məcbur etmək, adı doğrultmaq: Kafər ögincə *yürütdinmi?* (72), Ata adını *yürütməyən* xoyrad oğul ata belindən enincə, enməsə yeg, ana rəhminə düşüncə, toğmasa yeg (32).

Müasir türk dilində yürümək, yerimək, hərəkət etmək mənasındadır.

Leksik dəyişmələr

Leksik dəyişmələrdə, qeyd etdiyimiz kimi, sözlər ilkin mənalılarını saxlamaqla heç bir fonetik, qrammatik dəyişikliyə uğramır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında belə qədim türk sözlərinə çox təsadüf olunur. Bunların müəyyən qismi XIII-XIV əsrlərə qədər gəlib sonra arxaikləşmişdir. Bəziləri isə hətta XVIII-XIX əsrlərdə də işlənilib, müəyyən hissəsi isə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qalmaqdadır. «Arxaik leksik vahidləri konkret bir abidənin dili əsasında izləyərkən bir tərəfdən, dildə adların və fellərin tarixi inkişafını, onların kəmiyyət və məzmun etibarilə təkmilləşməsini, zənginləşməsini, digər tərəfdən isə qohum türk dillərinin müasir mərhələsində, eləcə də dialekt və şivələrdə özünü göstərən ümumi və fərqli mənzərəni müşahidə etmək mümkündür».¹

¹ V.İ.Məmmədov. «Dastani-Əhməd Hərami» poemasının dili və üslubu, s.37.

1. Adlar

Ağılmaq – uca taxt: Sən gedəli *ağılmağım* gögdə ikən; yerə endi (75).

Aqca – pul: Ağır xəzinəsini, bol *aqcasını* yağmaladılar (42), Kafər dəxi düşübən bir yerdə *aqca* ulüşməkdəydi (53).

Müəyyən dövrə qədər Azərbaycan ədəbi dilində işlənmişdir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə köhnəlmiş üslubi işarəsi ilə verilmişdir.

Alaca – böyük: Yedi bin qaftanın ardı yırtıxlu yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni *alaca* atlu kafər bindi, yığadı, dün buruğında Qazan bəgin ordısına gəldi (42), Parasarın Bayburd hasarından pırlayub uçan at *alaca* gərdəginə qarşu gələn Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəgin yınağı Boz aygırlu Beyrək çapar yetdi (77).

Alan – hündür: Qazan Gög *alan* çəmənə çadı dıkdirdi (126).

Alan – tezdən. Alan sabah – sübh tezdən: *Alan sabah* yerindən turan qızlar! (62), *Alan sabah* turmuşsan, ağ ormana girmişsən (63), *Alan sabah* sapa yerdə dikiləndə; Ağ-ban evli (94), Alan-alçaq həva yerdən gələn arğış! (58)

«Alan» sözünün «alar» variantına da təsadüf ediiir: Alar sabah – sübh tezdən: *Alar sabah* Dərsə xan yerindən uru turdı (37), *Alar sabah* sapa yerdə dikiləndə ağ ban evli (63), Alar tanla – səhər tezdən: *Alar tanla* yerimdən turduğım sənincün (75), *Alar tanla* yerindən turan yigit, nə yigitsən? (121)

Alp/alb – igid, cəsur, qəhrəman: *Alp* ərə qorxu vermək eyb olur (86), Goğa günü ögdin dəpən *alpunuz* kim? (114), Məndən sonra *alb* ozanlar söyləsün! (83), Yalnız yigit *alp* olmaz (108), *Alp* ər ərdən adın yaşurmaq eyib olur... (114).

Alp – ləqəb: Dözən oğlu *Alp* Rüstəm şəhid oldu (114), Alp Uruz çadrların açdırdı, cəbbəxanasın yüklətdi (119).

«Qədim türk dövlətlərində *alp* sosial baxımdan imtiyazlı bəy zümrəsindən yüksək tituldur».¹

«Alp» hər iki omonim mənada Orxon-Yenisey abidələri², DTS-də verilmişdir (36). «Kitabi-Dədə Qorqud»da «alpan» fonetik variantına da təsadüf olunur: Ağ-boz atlar çapdırır *alpanlar* gördüm (95), *Alpanlar* başı Qazan oğlancuq ilə sər-xoş olub, yaturlar – dedi (69).

Altun – qızıl: *Altun* ayağı əlindən yerə çaldı (53), *Altun* yü-zükdə çox nişan vardır (65), *Altun* cidasını əlinə aldı (40), Qı-zıl-*altun* götürün (65), *Altun*-gümüşi yağmalatdım (118).

Qədim türk sözü kimi DTS-də qeydə alınmışdır (40). XX əsrin əvvəllərində bədii ədəbiyyatda müəyyən üslubi məqsədlərlə işlənmişdir. Son dövr poeziyasında da təsadüf edilir: Üzümdəki sərt ifadə; altun- gümüşi; parıltısı içindələ; itib batmış. Oynatsana; At üstündə; altun-polad ümüzləri (Firuzə Məmmədli).

Arğun – çuğul, xəbərçi: Vardı kafərlər *arğunu* Şökli Məlikə xəbər verdi (42).

Arı – təmiz: *Arı* sudan abdəst aldılar (50), Quşun ala qatını, qumaşın *arısını*, qızın kögcəginini, toquzlama çırğab çuqa Bayandır xana pəncyek çıxardılar (97).

Arıq/arıq fonetik variantında Orxon-Yenisey abidələrində, XIII-XVI əsr ədəbi dilimizdə geniş şəkildə işlənmişdir. «Aydan arı, sudan duru» xalq ifadəsində də qalmaqdadır. Maraqlıdır ki, dialektoloji lüğətdə bu sözə aid yalnız bir cümlə («Aydan arı, sudan duru») xalq ifadəsi verilir, qarşısında (Ağdam, Füzuli, Qazax, Quba, Şəmkir, Tovuz) konkret bölgələr göstərilir.³ Əsrlərdən bəri ağızdan ağıza gələn və hamı üçün xalq ifadəsi olan bu məsəl başqa bölgələrdə işlənmirmi? Həm də *ari* lüğətdə dialekt sözü kimi verilməlidirmi?

¹ S.Əlizadə. Tarixi-coğrafi qeydlər. «Kitabi-Dədə Qorqud». B., 1988, s.257.

² Ə Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993, s.346.

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.17.

Arqu – çatılmış dağ: *Arqu* beli, ala tağı avlar idim (93), *Arqu* beli Ala tağı avlayıban aşmağımı yoq (107), *Arqu* beli Ala tağdan dünin aşdım (105).

Arquru – köndələn: *Arquru* yatan Ala Tağ ətəginə vardım (111), *Arquru* yatan ala tağlar ətəginə ava vardım (105).

Hər iki söz DTS-də verilmişdir (54, 55). Məcəzi mənada «boş-boşuna» məqamında da işlənmişdir: *Arquru* danışma, Mərə itüm kafər! (43)

Aşuq/aşuq – uşaq oyunu: Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda *aşuq* oynarlardı (36), Altun *aşuq* oynar Sancıdanın bəgləri (118).

Aşuq omonim sözdür, anatomik mənası diz qapaqlarından çıxan oynaq sümüyü // uşaqların oynadıqları oyunun adı.

Bağdama – sinəbağı: Qavradı, qızın *bağdamasın* aldı (55).

Ban – səs (azanla əlaqədar): *Ban* banlatdılar (64), Kəli-sasın yıqub, yerinə məscid yapdım; *ban* banlatdım (118).

Ban – yüksək, hündür: Altun başlu *ban* ev vergil bu oğlana, Kölgə olsun, ərdəmlidir! (36), Dünlügi altun *ban* evlərimi götürüb durursan, sana kölgə olsun! (48), Doxsan başlı *ban* evlərin qara yerin üzərində tikdirmişdi (33).

Bazlamac – sac üstündə bişən çörək: ...yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz *bazlamac* ilən bir küvlək yoğurd kəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər (33).

«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə bozdamac fonetik variantında Bakı, İsmayılı, Salyan dialektlərində eyni mənada mövcuddur.¹

Becid – cəld, tez, tələsik: «Oğul, sən mala *becid* ol yığ mənə sana qız arayı gedəyim!» – dedi (85).

«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə Bakı, Mərəzə, Ordubad, Şamaxı dialektlərində işlənməsi göstərilir (39).

Əzizxan Tanrıverdi yazır ki, Qazax, Ayrım şivəsində bejit formasındadır.¹

Bəhri – mavi: Atı *bəhri* hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi (49).

Binar – bulaq, çeşmə: Məgər evləri ökində bir böyük ağac vardı. Dibində bir yaxşı *binar* vardı (60), Beyrək baqdı gördi kim, kici qız qarındaşı *binardan* su almağa gəlür (60), Ol *binara* pərilər qonmuşdı (98).

Binət – minik: Boynı uzın bədəvi atlar gedərsə sənin gedər; Bənim də içində *binədim* var (41), Tavla-tavla şahbaz atlarım götürüb durursan; sana *binət* olsun (48).

Binət «Dədə Qorqud»un üslubu ilə bağlıdır. «Minmək» felindən düzəlmiş düzəltmə sözdür, başqa abidələrdə təsadüf olunmur.

Bun – sıxıntı, kədər, fəlakət, bəla: Qalın Oğuz bəglərini *bundan* qurtardın (103), Qaza bənzər qızımız, gəlinümüz *bunlu* oldu; Həmişə Qazanın başına *bunlu* gəlsün, tayısı Aruzı daim ana tursun (123).

Bu sözdən *bunaldı* feli də düzəlmişdir: Qara başım *bunaldı*. «Bun» «Dədə Qorqud» boylarını qədim türk dili ənənəsi ilə bağlayan tutarlı sözdür. Qədim run yazılarında bu sözə tez-tez rast gəlinir.²

Bunı – qasırğa: Yel əsdi, yağmur yağdı, *bunı* qopdı (95).

Cılasun – qoçaq: *Cılasun* ərənlərə qara ölkə verdi, cübbə-çuqa verdi (78), Ol gün *cılasun* bəg ərənlər dönə-dönə savaşdı (71), Yetişmiş bir *cılasun* oğlu vardı (85), *Cılasun* yigitlərlə Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan dəpdi (50).

«Kitab»da cılasunlig (qəhrəmanlıq, igitlik) düzəltmə sözü də işlənmişdir: «...mənim ərligim, bəhədirligim, cılasunligim, yigitligim Ruma, Şama gedə çavlına» – dedi (79).

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.60.

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi. B., 2002, s.102.

² S.Əlizadə. Tarixi-coğrafi qeydlər. «Dədə Qorqud», s.260.

Cırğab – naxışlı: Quşun ala qatını, qumaşın arusını, qızın gögcəgini, toquzlama *cırğab* çuxa xanlar xanı Bayındıra pəncək çıxardılar (67).

Cilbər – yüən: Dün qatmış, üç gün dünli yortmuş yigit, qarannulu gözin uyxu almış yigit, atının *cilbərini* biləginə bağladı, yatdı-uyıdı (113).

Cöld/cönd – mükafat, bəxşiş: *Cöldi* alubdır, ad qazanıbdır (69). Qanlı oğuz içində *cöldi* almadım (69).

Çəri – qoşun, ordu: Qaragünə *çəribəsi* oldu (119).

Orxon-Yenisey abidələrində çərik fonetik variantında işlənmişdir.¹ Orta əsr yazılı abidələrimizdə rast gəlinir, *çerig* fonetik variantında DTS-də verilmişdir (144).

Dadı – tərbiyəçi, dayə: Mərə *dadı*, mən avçı degiləm bəg oğlu bəgəm, həp sizə – dedi (54), Əmma mən Baniçiçəgin *dadı-sıyam* (54).

Müasir türk dilində işlənir.²

Döləg – dünyaya övlad gətirən qadın, ana: Qavunım, verəgim, *döləgim* (35).

Sinonim sözlər kimi verəgim, döləgim sözləri də vardır. Mənasında dünyaya övlad gətirən ana, kişinin qadını durur. Hər iki söz düzəlmədir, biri vermək felindən, ikincisi isə döl isimindən düzəlmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da belə düzəlmə sözlər vardır və dastanın üslubu ilə bağlıdır.

Dügün – böyük toy məclisi açmaq, şənlik, toy: Yavuqlısı vardı, tez *dügün*-diring etdilər (112), Dügün yarağın görmək – toy şənliyinə hazırlıq: Ağır *dügün yarağın gördi* (57).³

Dügün qanlı olsun, xan qızı, -deyü barmağından altun yüzügi çıxardı, qızın barmağına keçirdi (65).

Bu sözün yuvasında frazeoloji ifadələr də verilmişdir. Dü-

gün digər abidələrimizdə geniş işlək olmuşdur. Müasir dilimizdə «toy-düyün» qoşa sözündə sinonim kimi mövcuddur.

Dün – gecə, gecə-gündüz: *Dünlə* karvan keçdüyün torğay bilür; *Dün* yuxusundan kafər otağa qoyuldu (57), *Dün* qatdılar, Oğuzın sərhəddinə yetdilər (115).

«Dün» omonim sözdür, abidədə 3 mənada işlənmişdir.

Dün – dünən: *Dün* yoq, ötaği gün evin bundan keçdi (47).

Dün – günəş, gün. Dün burcuğu: Din düşməni alaca atlu kafər... *dün burcuğında* Qazan bəgin ordısına gəldi (42).

Orxon-Yenisey abidələrində də *tun* «gecə» mənasındadır. Dün «gecə, gecə-gündüz, bütün gün (sutka)» mənalarında XIV-XV əsrdə Suli Fəqih, Mustafa Zərir, Yusif Məddah, Qul Əli, «Oğuznamə»də işlənmişdir. Z.Hacıyevanın kitabında bu sözə aid çoxlu nümunələr gətirilmişdir.¹

Dünlük – damın üstü: *Dünlügi* altun banı evlərimi gətürüb durursan; sana kölgə olsun! (48), Oğul! *Dünlügi* altun ban evimin qəbzəsi oğul! (66), *Dünlügi* altun ban evini gətürmüsz, bizimdir!.. (48).

Ərdəmlü/ərdəmlü – hünərli: Ağ ayıldan tümən qoyun vergil; Bu oğlana, şişlik olsun, *ərdəmlidir!* (36), Baybörənin oğlu... Çal qaraquş *ərdəmlü*, bir gözəl, yaxşı yigit oldı (53).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında çox işləkdir, kökü «ər»dəndir, ər isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mərd, igid, qəhrəman, qoçaq mənalarını bildirir.

Orxon-Yenisey abidələrində «ərdəm» cəsərət, ləyaqət, igidlik mənasındadır. Bu abidələrdə «ərdəm», «ərdəmlük» ləyaqətli, cəsəretli mənalarında düzəlmə sifət kimi də işlənmişdir. DTS-də ərdəm sözü həmin mənada qeydə alınmışdır (176). «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «ərdəm» danışıq dili sözü kimi hövsələ, səbir, həvəs, kirdar (Molla dedi pilləkənləri düşüb

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.182.

² R.Ə Rüstəmov, A.M.Sadiqov, R.Ağayev. Türkçə-azərbaycanca-rusca lüğət. B., 1994, s.37.

³ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti, s.80.

¹ Z.T Hacıyeva. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri, s.54.

çıxmağa *ərdənim* gəlmir; *Ərdəmin* var bu yollarda yüz tufana döz bir qoçaq (R.Rza), Səndən hərəkət, məndən bərəkət. Təki səndə *ərdəm* olsun (S.Rəhimov) mənalari qeyd olunmuşdur. Göyçay şivəsində hünər, bacarıq mənasında işlənir: *Ərdənim* yoxdı, xəsdəyəm, işə gedə bilmirəm. Dialekt leksikasında *ərdəmli* düzəltmə sözü qeyd olunmuşdur (Naxçıvan, Ağdam, Göyçay, Şamaxı), qüvvətli, hünərli: Bu yerlərdə *ərdəmli* adam çox olub (Şamaxı), *ərdəmsiz* (Naxçıvan) – tənbel, zəif, qüvvəsiz: Bizim briqadirin atı *ərdəmsizdir*.¹

Ərdil – yekə: *Ərdil* təkə baynuzından qatı yaylı... Aruz oqlı xanım Basat mana mədəd – dedi (100).

Əsən – sağ, salamat: Anları sağ və *əsən* gördi, Allaha şükr eylədi (67), Alçaq yerdə yapılbıdır Tənri evi Məkkə görkli; ol Məkkəyə sağ varsa, *əsən* gəlsə, sidqi bütün hacı görkli (32), Ol qırq namərd qarşu gəldi, aydır: oğlın sağdır-*əsəndir*, avdadır (38).

Mürəkkəb fellərin tərkibində də çox işlənmişdir: Qadın ana, bəg baba *əsən qalun* (80), Qaracüq atlar *əsən* olsa; qulun toğar; Qaytabanda qızıl dəvə *əsən olsa*; torum verür; Ağayıldı ağca qoyun *əsən olsa*; quzı verür Bəg *ərənlər əsən olsa*; oğlı toğar; Sən *əsən ol*, anam *əsən olsun* (75).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, *əsən* sinonim kimi sağ sözü ilə həmişə yanaşı işlənmişdir. Müasir dildə də *sağ* sinonimi olan *salamat* sözü ilə yanaşı (sağ-salamat) qalır. *Əsən* Orxon-Yenisey abidələrində də işlək sözdür. Qədim abidələrdə qeydə alınmışdır (bax: Batmanov. 211, DTS. 183). Yazılı abidələrimizdə də tez-tez təsadüf olunur: Yusifin *əsəndür* (Qul Əli), *Əsən* uğur edüp gəldi xoca... Atalarını sağ-*əsən* gördilər. Sağ-*əsən* çünki Misrə varəsüz (Suli Fəqih), Yenə görünçə *əsən* qal, ey nigar (Yusif Məddah).²

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.268.

² Bax: Z.Hacıyeva. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri, s.57-58.

Əsrük – sərxoş: Ol şərəbdən içən *əsrük* olur (80).

Orxon-Yenisey abidələrində «isrik» fonetik variantında sərxoş, kefli mənasında işlənmişdir.¹ XVII əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilində Yusif Məddah, Qazı Bürhanəddin, Kişvəri, Füzulinin əsərlərində təsadüf olunur. Qazax dialektində *əsrük* fonetik variantında eyni mənada işlənir.²

Əvrən – qəhrəman: *Ərənlər əvrəni* Qaracüq çoban sapanın ayasına taş qodı, atdı (43), Adəmilər *əvrəni* Dəli Domrul əlinə çaldı, qas-qas güldi (80).

İmirzə – yaraşlıq, göyçək: Baqdı gördi Oğuzun ucında bir ala sayvan dikilmiş, bir *imirzə* xub yigit qırq yigid ilə sağında və solunda oturlar (53).

İmrənci – sevimli: Parasarın Bayburd hasarından parlıyıp uçan, alaca kərdəginə qarşu gələn Qalın Oğuz *imrəncisi*, Qazan bəgin yınağı Boz ayğırlu Beyrək çapar yetdi: «Çal qılincın, xanım Qazan, yetdim! – dedi (77).

İnağ – dost, tərəfdar: Bəglər, Beyrək bizdən qız almışdır, güyəgümüzdir. Əmma Qazanın *inağıdır*... (124).

İs – sahib, yiyə: Eki həsrət bir-birinə bulışdılar. *İssüz* yerin qurdı kibi ulaşdılar (97), Bədəvi atlar *issini* görüb oğradıqda (34).

«Dastani-Əhməd Hərəmi», Nəsimi, «Oğuznamə»də (Qonaq qonağı sevməz, ev *issi* ikisini də sevməz) və XIV-XV əsrin digər abidələrində də rast gəlinir.

İyəgülü – yiyəli: yiyəsi olan: *İyəgülü* ulalur, qabırqalı böyür (110).

Geyəsi – geyim, paltar: Gəldi *geyəsinin* geydi (57).

Mətni xarakter daşıyır, geyim sözü ilə bağlıdır. Çünki eyni mənada *geyim* sözünə də abidədə rast gəlinir (Mərə, geyimim gətürün oğlum geyün! (107).

¹ Bax: A.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.356.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.178.

Gənəz – uzaq: Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür; *Gənəz* yerlər çəmənlərin qulan bilür (32).

Gəz – bez, parça: Həman biləgindən *gəz* çıxarub atının tərkilərini tardı urdı (105).

Gəz – dəfə: Sudan keçdi, bir *gəz* bir qurd o tuş oldu (48).

Güyəgü – kürəkən: Gül tərəcik olmaz, *güyəgü* oğul olmaz (31).

Orxon-Yenisey abidəsində güdəgü, «Dastani-Əhməd Hərami» poemasında «güyəkü» fonetik variantında (Bədəşanın şahı həm anda gəldi; küyəküyə də andı sağdıç oldu) işlənmişdir.

Güz – payız: Yapa-yapa qarlar yağsa yaza qalmaz; Yaparəğlü kökçə çəmən *güzə* qalmaz (36), Bir-bir *güzün*, buğayla buğrayı savaşırdırlardı (48), *Güz* alması kibi ol yanağın yırtınmı qız.

DTS-də qeydə alınmışdır (33). «Dastani-Əhməd Hərami»də: Gəlməz bunda ey xublar *güzini*; keyik basmaz olur arslan izini (63). *Güz* sözü eyni mənada müasir şivələrdə (Marneuli, Qax, İmişli) işlənir. Xalq şivələrində *güz* sözü ilə bağlı *güzəm*, *güzdək*, *güzdüx* sözləri də vardır: payızda çobanların yaşadığı yer: *güzdək*, payız yurdu (Biləsüvar). Bakının yaxınlığında yerləşən *Güzdək* kəndinin adı da qədim «*güz*» sözü ilə bağlıdır, «payız yurdu» mənasını ifadə edir.¹

Görklü – gözəl; müqəddəs, mübarək: Qamən aqan *görklü* suyun qurumasın. yığışdırsun-duruşdırsun günahınızı. Adı *görklü* Məhəmmədə başılaşsun; *görklü* tanrı neçə cahillər səni gökdə arar yerdə istər (48), Yazılıb-düzilib gögdən endi Tənri elmi Quran *görklü* (32), Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə sidqi bitün hacı *görgülü* (32).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da çox tez-tez müxtəlif məqamlarda, müxtəlif çalarlarda işlənmişdir (fəqih *görklü*, həlal *görklü*, baba *görklü*, ana *görklü*, gərdək *görklü*, oğul *görklü*, ümma

görklü, hacı *görklü* və s.). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində «şərəfli, hörmətli, adlı-sanlı» sözlərinin sinonimi kimi «*görkülü*, *görxlü*, *körhlü*» fonetik variantları verilmişdir.¹

Göstək – ümid: Dədə-Qorqud *göstəgi* üzdi (56).

Göygi – kürəkən: Bərü gəgil, başım bəxti, evim təxti! Xan babamın *göygisi!* (38).

E.İ.Əzizov bu sözün Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında müxtəlif fonetik tərkiblərdə (*gəv*, *giyəv*, *giyc*, *giyov*, *göy*) işləndiyini qeyd etmişdir.² «*Küdəkü*» fonetik variantında DTS-də qeyd edilmişdir (324). Eposda bu sözün *güyəgü* fonetik variantı da vardır: Gül tərəcik olmaz, *güyəgü* oğul olmaz (31). «*Kürəkən* anlamlı *güyəgü*//*göyü* fonetik dəyişmə ilə şivələrimizin əksəriyyətində işlənəkdədir».³

Gürbiz – müdrik: Oğuz zamanında Qanlı qoca derlərdi, bir *gürbiz* ər vardı (129).

«Dastani-Əhməd Hərami»də qüvvətli, sağlam mənasındadır: Der idi: qanı sevgili yaranlar; Hər arslan kibi *gürbiz* ərənlər.

Güvənc – ərək, arxa: *Güvəncimlə* gətürdün gəlincükin; O zalım səndən ayırdı ola, qardaş! (100).

DTS-də ümid, sevinc, təkəbbürlük, özündən razı kimi mənalara verilmişdir (330).

Güvlək – bardaq: Gəldin ol kim soldıra soydır, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir *güvələk* yağurd gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bök-rünə urar... (33).

Güvlik fonetik variantında eyni mənada DTS-də verilmişdir (330).

Xatun – qadın, arvad, xanım: Böylə digəc Dərsə xan *xatununa* cavab vermədi (38), Dirsə xan evinə gəldi, çağırıb *xatununa* soylar, görəlüm xanım nə soylar (34), *Xatun* hamilə oldu

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.249.

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.350

² Bax: Yenə orada, s.265.

³ Ə.Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, s.69.

(35), Qırq incə belli qız ilə hələlin – Boyu uzun Burla *xatun* ağlayuban şundan keçdi (45), Qısırca yengə derlər, bir *xatun* vardı, ana ayıtdılar (64).

Orxon-Yenisey abidələrində katun fonetik variantında xaqanın arvadı mənasında işlənmişdir.¹ DTS-də «qatun» fonetik variantında arvad – qadın, xanım mənaları qeyd edilmişdir (436). Azərbaycan dilinin şivələrində xatun/xatın, arvad, qadın, xanım, əsil nəcabətli, hörmətli, görkəmli qadın məqamlarında işləndiyini E.İ.Əzizov öz tədqiqatında yazmışdır.² Lakin E.İ.Əzizovun dialekt və şivələrdə göstərdiyi mənaları danışq dili üçün də səciyyəvidir (çox xanım-xatın qadıdır, qızıdır). Şerimizdə *xatın* sözünün qadın, xanım mənaları işlənməkdədir: Qəhrəmandır hər *xatını*, oğlu; Dilənir dünənin *xatın* anası; Bu məbədə *xatun* girməz haramdır.³

Xoyrad – fərasətsiz: Ata adını yüritmiyən *xoyrad* oğul, ata belindən enincə, enməsə yeg (32).

Kəlbçükəz – ov iti: Oğlanın iki *kəlbçügəzi* vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı (39).

Kəliçə – düşüncə: Bəkil gördi, xatun kişinin əqli-*kəliçəsi* eyüdür (105).

Kəndü, kəndözi – öz: Oğul, sən qız diləməzsən, *kəndünə* bir hampa istərmişsən (55), *Kəndözin* yer yüzində gördi (60).

Kənəz – uzaq: *Kənəz* yerlər cəmənlərin qulan bilür (32).

Kəpənəg – yapıncı: Dəxi *kəpənəgindən* qurumsı edüb yarasına basdı (44).

Kəsım – hissə: Dədə Qorqudu çağırdılar. Anunla tanışdılar: Gəlün *kəsım* kəsəlüm! – dedilər (99).

Kir – çirk: Ağ tonuma *kir* əgləndi sənünçün (75).

Köməc – çörəyin bir növü: Qara saqac altında *köməcdən* nə var? (62).

Köndər – nizə: Dürtüşərkən ala *köndərin* ufanmasun! (41), Altmış tutam *köndərin* nə ökərsən, mürdar kafər? (43).

Köşək – dəvə balası (47).

Köşk – alaçıq: Məgər qız meydanda bir *köşk* yapdırmış idi (87).

Küpə – sırğa: Qulağı altun *kübəli* Qazlıq qoca oğlu bək Yegnək çapar yetdi (49), Qulağı altun-altun *küpəli*. Boz aygırlı Beyrəg çapar yetdi (77).

Qədim türk sözü kimi lüğətlərin çoxusunda verilmişdir.¹

Qağan – vəhşi, yırtıcı: Ol üç canavərin biri *qağan* aslandı, biri qara buğaydı, biri dəxi qara buğra idi (85).

Qağan «Kitabi-Dədə Qorqud»da titul kimi də çox işləkdir. Qədim tarixdə ulu dövlət başçıları «xaqan» xalq arasında indi də ata-babaya və böyük qardaşa müraciətlə işlənən «qağa» sözü əsətiri bir relikt olmaq etibarilə buradandır.²

Qamin/qamən – gur: *Qamən* aqan görkli suyin qurumasın! (41), *Qamin* aqan yügrək sudan bir oğul aqıtdınsa, degil mana! (38).

Qarun – varlı, dövlətli: Ağca qala Sürməlidə at oynatdım; Atla *Qarun* elinə çapqun yetdim (118).

Qarusi – geri, arxa: Yayın *qarusına* bıraqdı (101), Ağ əllərin *qarusından* bağlatdınmı? (72).

Qatla – dəfə: Əmma gətirmiyəcək olursan, bu *qatla* öldürmədim, ol vəqtin öldürərin! – dedi (56), Oğlan bu *qatla* buğanın alnına yumruğun tayadı (35).

Qavat – əbləh, yaramaz: Mərə *qavatlar*, nə ağlarsız? (79), Banıçiçək otaxdan bağırdı: Mərə dayələr, bu *qavat* oğlu *qavat* bizə ərlikmi göstərir? – dedi (54).

Qavun – qadın: *Qavunum*, verəgim, döləgim (53).

Qaytaban – dəvələrin saxlandığı yer: *Qaytabandan* qızıl

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.367.

² E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.264.

³ Firuzə Məmmədli. Seçilmiş əsərləri. I c., B., 2005, s.176, 218, 247.

¹ Bax: Budaqov. I c., s.143; Radlov, II c., Melioranski.

² S.Əlizadə. Tarixi cığrafi qeydlər. «Kitabi-Dədə Qorqud». B., 1988, s.261.

dəvə vergil, bu oğlana; Yüklət olsun, hünərlidir (36), *Qaytabanın* bozlatdı, qaraquçın kişnətdi (90).

Qəbzə – dəstək, qulp (məcazi mənada): Dünlügi ban evimin *qəbzəsi* oğul! (47).

Qıran – boş səhra: *Qıran* yerdə tikilmiş otaxların; O zalım yığdırdı ola, qardaş! (100).

Qırım – döyüş, döyüşçü: Mənim *qırımım* Tərs Uzamış olsun! Alp Rüstəm aydır: «Mənim *qırımım* Ənsə qoca oğlu Oqçı olsun» – dedi (126), Oğlan babasına muştçı göndərdi, «*qırımım* aldum» – dedi (109), Qara polad üz qılıcı çalmanınca, *qırım* dönməz (31).

Qız qardaş – bacı: Dəlü Qarcar *qız qardaşı* diləyəni öldürər (55), Ölüsi xəbərini gətürənə *qız qardaşım* verərdim – dedi (58), Beyrək baqdı gördü kim, *qız qardaşı* binardan su almağa gəlir, qardaş Beyrək deyü ağlar, bozlar (54).

Qədim türk dili yazılı abidələrində qeydə alınıb (Borovkov. 221). XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunur. Müasir türk dillərində işlənir.¹

Qoşlıq – rahatlıq, dinclik: Üç gündür *qoşlığım* yox! Oğul, at üzərindən məni qap, döşəgimə çıxar – dedi (106).

Qu – söz, xəbər: Ulu kiçi qalmıya – söz ayıdana, Qarı-qoca qalmıya, *qu* ayıdana (90).

Qunt – parlaq: Başında *qunt* işıqlar saqlardım səninçün (70), Alın-başa *qunt* işığı urardım (124).

Qurma – hörük: Qələmçilər çaldığı qara qaşım! *Qurması* qırq tutam qara saçım! (93).

Qutlu - xoşbəxt, uğurlu: Dibdə oturan xas bəglər! *Qutlu* olsun dövlətinüz! – dedi (63).

Dastanlarda ləqəb kimi də çox işlənmişdir: *Qutlu* Mələk! Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı (33).

Kutlğ fonetik variantında xoşbəxt, bəxtəvər mənasında Orxon-Yenisey abidələrində də işlənmişdir. Qutlu sözünə XVI əsrə qədər klassiklərimizin dilində təsadüf edilir: *Qutlu olsun* – deyübən qıldı dua; Yüzi gögçək, qədəmi həm qutludur... Züleyxa qutlu olsun bu saray (Suli Fəqih), Başumə *qutlu ayağın* gəldi basdı ol nigar; Kölgəsi düşdi bana sərvə-xuramanun yənə (Nəsimi), Ey sənin yüzünə baxdıq, *qutlu oldu* mahimiz; Nə əcəb surət yaratdı sün'ilə allahımız (Xətai).

Qutlu isim kimi də («qut») abidələrimizdə birləşmə tərkibində, müasir dildə də «qut olmaq», «matı qutu qurumaq» idiomunun tərkibində işlənir. Maraqlıdır ki, «qut» sözünün Salyan dialektində «tumurcuq» mənası qeyd edilmişdir: Ağajdar yavaş-yavaş *qut bağlayır*.¹ Bu sözün mənasında da Azərbaycan dilinin qədim abidələrindəki qut, qutlu sözlərindəki xoşbəxtlik, qüvvət, ovqat mənaları vardır.

Bu sözə müəyyən üslubi məqamlarda müasir bədii ədəbiyyatımızda təsadüf olunur: Uzaqda, hardasa, yol kənarında, Bəlkə də bir *qutlu* il kənarında; Qəlbim məkr-məkr sancıdı sinəmi (Firuzə Məmmədli).

Quv – səs-küy, dedi-qodu: *Quv* quvaladı, din dinlədi (33), Bir-birinə söylədilər; Gəlün oğlanı babasına *quvlıyalım* (36).

Mancılaq – dəzgah, qurğu: *Mancılağı* ağır taşdan gızıldayub qatı enən; Ağır *mançılaq* taşla atam derdim (90, 109).

Mərə – müraciət, xitab, nida mövqelərində: *Mərə*, dolça qopuzum çalun, ögün məni (92), Kafər aydır: «*Mərə*, varın Qazanın oğlu Uruzı tartun, çəngələ asun» (46), *Mərə*, qavat oğlu qavat! Mən aşağı qulpa yapuşuram, sən yuxarı qulpa yapuşursan; Başındağı tulğulğanı nə öyərsən, *mərə* kafər? Qazan aydır: -*Mərə* çoban! Bu ağac nə ağacdır? – dedi (92, 43, 46), *Mərə*, sabah şahinləri al, xəlvətcə ava binəlim! - dedi (116).

¹ Русско-турецкий словарь. М., 1975, с.375.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s.139.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, «mərə» kiməsə müraciət məqamında işlənmişdir. «Mərə/mərə sözü daha qədim çağlarda «göz qoyulan, nəzər dikilən, zəndlə baxılan yer» məna çalarlarında işlənmiş, sonralar aid olduğu sözü nəzərə çarpdırmağa, mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədat kimi formalaşaraq leksik mənasını itirmişdir».¹

Omuz – çiyin: Çomağı *omuzına* bıraqdı (104).

Ög – ana: Əski biti, öksüz dili acı olur.

Otaği – arxadakı: *Otaği* qara tağın bir yanında altı-başı balqar bir ər gördüm (95).

Ög – ön qabaq: Baban, dedi keyikləri qovsun gətürsün, bənim *ögimdə* dəpələsün, oğlumun at səgirdişin, oq atışın görəyim, sevinəyim (68) Kimün ki, oğlı-qızı yoq, qara otağa qon-dursun qara keçə altına döşən, qoyun yəxnisindən *ögina* gətirün (34).

Ög Orxon-Yenisey abidələrində ədat, *-da, -də*; «ana» və fel kimi «öyrənmək», «tərifləmək» mənalarında işlənmişdir.² DTS-də ağıl, fikir, düşüncə və ana mənaları qeydə alınmış, XIV əsrdə «Vərqa və Gülşah» poemasında ağıl, fikir (Düşdi nagh *ögima* şəhri-yəmən; Çünki bəndən *ögsüzün* ayrıldı yar) mənasındadır.

Pusarıq – qara duman: Dümqara *pusarıq* ordımın üzərinə tökülü gördüm (44).

Sadaq – ox qabı: *Sadaqında* toqsan oqın yerə dökdi (92). *Sadağında* səksən oqın vergil mana (46).

Qədim leksik vahidlərdən olan sadaq sözünə «Şühadənəmə»də (Belində bir müqəddəs *sadaq* dobtapu ok) və XVIII əsr Vidadinin əsərlərində (Vidadiyi-xəstə oxu miyandur, Qur tan tər *sadağın* oxumu yandur) təsadüf olunur:.

Sağinc – fikir, düşüncə, ağıl: Sağlıqla *sağincın*, dövlətin həq artursın (41).

¹ A.Hacıyev. Bir daha mərə/mərə sözü haqqında. - «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). B., Elm, 1999, s.259.

² Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.372.

Sağış – qiyamət: *Sağış* günində ayna görkli, ayna günü oqı-yanda qütbə görkli (32).

Sağr-yan: Nə gəlirsə, bənim *sağrına* gəlsün deyü əliyün urur, yənin anaru *sağrısın* ərinə döndürür (33).

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu sözün mənasının qarşısında: «heyvanın beli ilə quyruğu arasındakı dolğun və yuvarlaq tərəf» qeyd olunmuşdur. Hətta bu sözlə yaranmış «sağrı başmaq» - keçmişdə atın sağrı gönündən hazırlanan başmaq birləşməsi də nümunə gətirilmişdir. Həmin sözün paralel işarəsi ilə «insan bədəninin bədən aşağı oturaq hissəsi» kimi işlənməsi də qeyd olunmuşdur.¹ Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də vardır. Budaqovun, Radlovun lüğətlərində də verilmişdir (bax: Budaqov. I, 617; Radlov. V, 226).

Saqaç – sac: Qara *saqaç* altında köməcdən nə var? Ətməkdən nə var? (62).

Saqar – ağ alınlı, tərəl: Toğlıcılar, dövlətim *saqar* qoç, gəl keç dedi; Ay *saqar* qoç, mənim nəradən həlak olacağım bildin? (101).

Müasir dialektlərdə işlənməkdədir: *Saqqar* qoçu bəri gəti (Qazax).²

Sancaq. Omonim mənalı sözdür. Sancaq – bayraq: Qazan bəgin qartaşı kafərin tuğilə *sancağı* qılıcladı, yerə saldı (50). Sancaq – vilayət: Yigirmi dörd *sancaq* bəgi gəlsün! dedi (95), Bayandır xan igirmi dörd bahadır *sancaq* bəyini yeynəgə yoldaşlığa belə qoşdu (108).

Sarb – çətin, bərk: *Sarb* yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz, binincə binməsə, yek! (32), *Sarb* yerlərdə yapılmış kafər şəhri (118).

Sarp – keçilməsi çox çətin olan, dik, sıldırım, yalçın: *Sarp* qayalar oynanmadı, yer oyruldu (40).

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., s.12.

² Dialektoloji lüğət. I c., s.353.

Sası – murdar: Ağam Qazan, *sası* dinlü Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstinə kimi qorsan? (42).

Sayru – xəstə: Ol obada bir yaxşı-xub yigit *sayru* düşmüş idi (79).

XVI əsrin sonlarına kimi klassiklərimizin dilində (Nəsimi, Yusif Məddah, Xətai, Füzuli) kifəyət qədərdir. İmişli şivəsində, Borçalı rayonunun Kosalı şivəsində sayrı fonetik variantında mövcuddur.

Saz – qamışlıq: Beyrəgin qorqusundan qaçdı, özini Tana *sazına* saldı (66), Ağ *sazın* aslanında bir köküm var (118).

Saz sözü eyni mənada Şəki şivəsində saz şəklində meşəlik mənasında işlənir. Türkmən dilinin axal şivəsində eyni mənada qeydə alınmışdır».¹

Səgirdiş – at çapmaq ilə əlaqədar: Baban dedi, keyikləri qovsun gətirsün, bənim ögimdə dəpləsün, oğlumun at *səgirdişin*, qılıç çalışın, oq atışın görəyim sevinəyim, qıvanayım, güvənəyim, - dedi (37).

Səlvi – sərv boylu: Evdən çıxub yürüyəndə *səlvi* boylum! (35).

Sərmüzə – başmaq: Yoxsa a Qazan, ayağımdan *sərmüzə* atayınımı? (73).

Sığın-keyik maral, ceyran: Baqdı gördü ki, bir sultan simüz *sığın-keyikdir* (54), Sənin odan üzərinə *sığın-keyik* yıqmadım-mı? (65), Qulanla *sığın-keyikə* qonşu yurdım! (44).

Sıravardı – sıra ilə: Qırq günə dəkin *sıravardı* geyəgüz (57).

Sırvardı – növbə ilə: Qırq günə dəkin *sırvardı* geyəgüz (57).

Sırça – kiçik barmaq: Oğlum idigin andan biləyim, *sırça* parmağını qanatsun, qanını dəstmala dürtsün, gözümə sürəyin: açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir! – dedi (66).

Siğın – maral: Av avlıyalım, quş quşlıyalım, *siğın* keyik yıqalım qayıdalım otağımıza düşəlüm (42).

Simüz – kök: *Simüz* qoyun, arıq toqlı sənin qapundan kafərlərə vermədim (46), Qarma-bükəc *simüzün* alub tutan! (45).

Sinəğ/sinək – milçək, çibin: Ərkək *sinəgi* üzərimə qondır-mıyan (112), Bu yerin *sinəgi* bizi üşəndirdi! dedi (101).

Soqman – çəkmə: Qara sığırı *soqmanı* tolu qan oldu (96).

Son ucu – axırı: Kələmlü-gedimlü dünya, *son ucun* ölümlü dünya (122), Əcəl aldı, yer gizlətdi, fani dünya kimə qaldı? Gəlimgü-gedimlü dünya; Axır-*son ucu* ölümlü dünya! (50).

Soylama – mahnı: *Soylama*, aydır (35).

Suç – günah: Bənım *sucum* nə oldu kim, qara otağa qondurdu, dedi (34), Qazlıq tağının *sucu* yoqdur (39).

Abidələrdə uzun müddət işlənib, müasir türk dillərində, Azərbaycan dilinin dialektlərində qorunub saxlanmışdır. Son dövr bədii ədəbiyyatında bu leksik vahidə tez-tez rast gəlmək olur: Niyə məni unutmusan, ilahi? Hüzurunda günahım nə, *sucum* nə? (Şamil Baxışoğlu), Günün tövbəyə yaxın; *Sucdan* uzaq çağında (Səhər), O isə bəzi satıcılar kimi *suchu-suchu*; boynunu; buracaq (Firuzə Məmmədli).

Sum – xalis: Qayın tolu yeləgümdən *sum* altunlu mənim oxım (95).

Tolma – nənni yüyruk: Toquz ay tar qarnımda götirdiyim oğul! *Tolma* beşiklərdə bələdüyüm oğul! (82).

Yağı – düşmən: Ol gəldi ki, *yağı* basılmışdı (74), Eylə sandı ki, *yağı* basıldı (71), Eldə *yağı* yoğkən sənin babanın üstünə *yağı* gəldi (40), *Yağıya* girib baş kəsmədin (71), *Yağı* yetdi, düşmən irdi (31).

Bu söz klassiklərimizin dilində işlək olmuşdur. XVIII əsr ədəbi dilində də çox müşahidə olunur: Ərz eləyim, bu sözü-mün sağıdır; yollarımız haramıdır, *yağıdır* (Vidadi). *Yağı* sözünə müasir bədii ədəbiyyatda tez-tez təsadüf edilir: Ellərin *yağısı* o vəhşilərdən; Bir nişan görmədim Talıstanda mən (Səməd Vurğun), Bizik kəc *yağının* döşündən vuran, Azadlıq yolunda keşikçi duran (Səməd Vurğun). Danışiq dilində də ya-

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.250.

şayır. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu söz eyni mənada qeyd alınmış, nümunələr klassik ədəbi dilimizdən və şerimizdən gətirilmişdir.

Yağma – talan, qarət: Qaçan Qazan evin yağmalatsa, halalının əlin alur, tışra çıxar, andan *yağma* edərdi (123).

Bu arxaik leksik vahidə «Kitabi-Dədə Qorqud»dan sonrakı abidələrdə, maraqlıdır ki, XVIII əsrdə də təsadüf edirik. Külli-varın etdilər *yəğma*, tarumar (Vidadi). Çox güman ki, XVIII əsrdən sonra tam arxaikləşmişdir. Müasir türk dilində işlənməkdədir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə soyqun, qarət mənası qeyd olunmuş, lakin misal verilməmiş və qarşısında heç bir üslubi işarə qoyulmamışdır, halbuki bu qədim sözdür, müasir dövr Azərbaycan dili üçün köhnəlmişdir, arxaikləşmişdir.

Yalab – alov: Köksindən *yalab* dəg ötə keçdi (126).

Yalab – parıldayan, işıldayan: *Yalab-yalab* yalabıyan inca tonlum! (93).

Yalısı-yelisi – beli: ...altmış bin kafərə qan quşdıran, ağ-boz atın *yalısı* üzərində qar turdıran gəflət qoca oğlu Şir Şəm-səddin çapar yetdi (49), *Yelisi* qara Qazlıq atın bütün bindi (38).

Yapağlı – güllü, çiçəkli: *Yapağlı* gögcə çəmən güzə qalmaz (31).

Yapuğ – yerlik: Qaradərə ağzında qarabuğa dərisindən beşiginin *yapuğı* olan, acığı tutanda qara taşı gül eyləyən Qaragünə çapar yetdi (92).

Yaranlar – igidlər, dostlar: *Yaranlar* çünki məni göndərir-siz, bilirsiz kim, Dəli Qarcar qız qardaşını diləyəni öldürər (35), *Yaranlar*, atam öldi, mən qaldım (85).

«Yaran» dost mənasında DTS-də qeydə alınmışdır (239).

Yarın – sabah: Bu gün bən geydim, *yarın* naibim geysün (57), Təkur ögünə gəldi. Ayıtdı: -*Yarın* qızını mana verkil! – dedi (89), Bu gün, *yarın* qanda isə, gəlür (38).

Bu sözdən morfoloji yolla düzəlmiş yarınki – sabahki sözünə də dastanlarda təsadüf olunur: *Yarınki* gün mən öləm, oğlim qala (85).

Yavru – oğul, uşaq, bala: İki vardın, bir gəlürsən, *yavrum* qanı? (38).

Yavuqlı – adaxlı: Mənim qızım Baybörə bəg oğlınə beşik-kərtmə *yavuqlı* olsun – dedi (51), Ataya-anaya, qauma-qardaşa həsrətəm və həm bir qara gözlü *yavuqlum* vardı (59).

Yavuz – yaman, pis: *Yavuz* yerlərə yeltəndin, qayıda dön-gil! (86).

DTS-də (250) eyni mənada verilmişdir. XIII–XIV əsr ədəbi dilində geniş işlənmişdir: Dura-dura bu oğlan *yavuz* oldı; An-lara *yavuz* dua eyləməgil (Qul Əli), Dəkməsin sizə *yavuz* nə-zər; siz bənümlə *yavuzluq* etdünüz (Mustafa Zərir), Eyü da-punla *yavuz* olma («Oğuznamə»), Eyü-*yavuz* keçir sağ olan baş («Oğuznamə»).

Yayaq – piyada, miniksiz: Kafər yanınca *yayaq* yürür de-yəyinmi? (76), Kəndülər atlu, babanı *yayaq* yürütdülər (40), Dərsə xan *yayaq*, bunlar atlu yürüdilər (40).

DTS-də eyni mənada yadaq fonetik variantı verilmişdir. Qazi Bürhanəddin, «Şeyx Səfi» təzkirəsində *yayax*, *yəyax* fonetik variantına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Qazax, Marneuli, Zəngilan) *yayax* forması mövcuddur: Yayax getsək yorularıx, gəlin maşına minək.¹

Türk dillərinin yazılı abidələrində söz ortasında «y» səsinin mövqeyində «d», Orxon abidələrində «adaq», «yadaq», qədim uyğur abidələrində «adaq», söz ortasında «d» samitinin işləndiyi mövqedə müasir Azərbaycan dilində «y» səsi sabitləşmişdir (ayaq).²

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.244.

² Yenə orada, s.87.

Yazı – çöl, düzənlik: Ozan, evin tayağı oldır ki, *yazıdan*-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırılar-əzizlər göndərər (33), Evinə *yazıdan*-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa ana disə ki, tur ətmək gətür, yeyəlim, bu da yesün... övrət aydar: «Neyləyim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələk yoq (33), Bir dəxi kimsə *yazı* yerdə yoldaş qoyıb qaçmıya – dedi.

DTS-də (251) qeyd olunmuş, yazılı abidələrimizdə, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində XVIII əsrin axırlarına qədər təsadüf edilir. Dialekt və şivələrdə də işlənir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «yazı» sözünün ikinci mənası «çöl, düzənlik, səhra» kimi verilmiş, qarşısında (qədim) üslubi işarə qoyulmuş, gətirilən nümunələr klassik ədəbi dildəndir (II c., 474). Müasir dildə «yazı pişiyi» birləşməsində qalmaqdadır.

Yeg – yaxşı: Əgni *yeg* dəmür tonum saqlardım (66), Böylə oğul olmaqdan olmamaq *yegdir* (36), Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq *yeg!* (32), Ata adını yürütməyən xoyrad oğul; ata belindən enincə, enməsə *yeg*; ana rəhminə düşüncə, toğmasa *yeg* (32).

Orxon-Yenisey abidələrində «yək» fonetik variantında, hələ klassik ədəbi dilimizdə ən fəal işlənmiş vahidlərdəndir. Şifahi xalq yaradıcılığından, aşıq ədəbiyyatından istənilən qədər nümunələr gətirmək mümkündür. Azərbaycan dilinin dialektlərində *yey/yek* variantlarında rast gəlinir.¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu sözün «yekrək» (yaxşıraq) şəklində işlənməsinə də təsadüf edilir: Məmdən *yekrək* qadır sizə oğul verər (75).

Yelək. Omonim sözdür: yelək – qanad, mələk: Ağ *yeləkli* ötkün oxdan qayıqlıyan (94), Üç *yeləkli* qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi (50), Numerativ söz, saylarla işlənir: Dədəyi qoa-qoa Dəli Qarçar on *yelək* yer aşurdu (56).

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.242; R.Rüstəmov. Quba dialekti. Bakı, 1960, s.246.

Yeləm – pişik otu, yapışqan: Qazılıq qoca anı gördüginləyin yel kibi yetdi, *yeləm* kibi yapışdı (94).

Yelətmə – oyun havasının adı, gəlin havası: Ozan gəldi, *yelətmə* çaldı (106).

Yeli – arxa, dal: *Yelisi* qara Qazılıq atun binmədinmi? (88), Qaftanın altından ayağın bərk saydı, var qüvvətilə atının *yelisinə* düşdi (108).

Yen – paltarda qolun ağzı, aşağı tərəfi: *Yenitlə* alinum qanın bən siləyin (26), Günü gəldi, *yen*-yaqalar dikdürəyim səninçün (70), Əllərini *yeninə* çəkdi (65).

Yetman – ağıllı, yetkin: Səndənmidir, bəndənmidir, Tənri təala bizə bir *yetman* oğul verməz, nədəndir? (35).

Yəxni – ətdən hazırlanan xörək: Qara tonuz ətindən *yəxni* qılan aşbazı olur (70), Kəsə-kəsə yeməgə *yəxni* yaxşı (96), Qara qoyun *yəxnisində* öginə gətirin. Yersə – yesün, yeməzsə, tursun-getsün (35).

Yələq – itin yal yediyi, içidiyi çuxur qab İtümlə bir *yələqda* yundun içən azğun kafər (43).

Yoğurt – qatıq: ...əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək *yoğurd* gəvəzlər, toyunca tıqa-basa yeyər (33).

DTS-də qeydə alınmışdır (13). Bu söz sonrakı dövr ədəbi dilində də öz əksini tapmışdır. Müasir türk dilində və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlək leksik vahiddir.¹

Yular – noxta: Həsud kafərlər bağlama-dılar, *yuların* sıyırıb salı verdilər (114).

Yum – xeyir, dua: Ol ökdüğüm yuca Tənri dost olubanı mədəd irsün; *Yum* verəyin, xanım (41).

Yumuş – yumşaq təbiətli, mülayim: Mən dəxi bir *yumuş* oğlanıyam – dedi (80).

Yund. 1) at: Qaz alaca *yundunu* turğurmıya (118), Qılıç çəküb altı kafər dəplədi, tolanbaz urub *yundları* ürkütdi (113); 2) yal: İtim ilə bir yalaqda *yundum* içən azğun kafər (43).

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.247.

Bunlardan başqa «Kitab»da sunqur (şahin quşu, 162), süksün (boyun, 162), sür (sivri, 163), tamu (cəhənnəm), tan (sübh, 166), tanıq (şahid, 166), taraqlıq (belbağı), taşra (kənar, bayır), tal (budaq, 166), tənəfi (ip, 168), tolma (bələk, 172), tuğ (bayraq, 173), uc (son, axır), uz (böyük, iti), uçmaq (cənnət), us (ağıl), ulus (el, oba, 177), urğun (dəstə, 177), urulu (177), uz (böyük, 176), şəqaq (yanaq, 199), şülən (qonaqlıq, 202), şülənli (yeməkli, xörəkli, 202) kimi qədim türk sözlərinə də təsadüf edilir ki, bunların da işlənmə məqamları müxtəlifdir, ədəbi dilin müəyyən inkişaf mərhələlərinə qədər dildə mənə, forma və funksiyalarına görə rəngarəng olmuşdur.

2. Fellər

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında müasir dil baxımından arxaikləşmiş fellərin də işlənmə məqamları müxtəlifdir. Bunların bəziləri tam arxaikləşmiş, öz izini dialekt və şivələrdə də saxlamamış, müəyyən hissəsi isə XVIII əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilində izini saxlamış, dialekt və şivələrdə rast gəlirik.

Ağırlamaq – əzizləmək, ehtiram göstərmək: Ol anı yedirər-ıçirər, *ağırlar*, əzizlər göndərər (33).

XIII–XIV əsrlər ədəbi dilində təsadüf edilir, Azərbaycan dilinin Ağdam, Cəbrayıl, Xanlar, İsmayılı rayonları dialekt və şivələrində eyni mənada *ağırramaq* fonetik variantında işlənir.¹

Ağmaq – çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək: Şahin pərvaza *ağdı* (111).

XIII–XIV əsrlər ədəbi dilində (Qul Əli, Suli Fəqih), türk dili lüğətlərində qeydə alınmış, Füzuli rayonu şivələrində təsadüf edilir.²

Ağırlmaq – qaldırmaq: Altun-tuc borılar *ağırdı* (115).

Aldırmaq – 1) əldən çıxarmaq: Qara tonlu azğün dinlü kafərlərə bir oğul *aldırdınsa*, degil mana (38), 2) ələ keçirmək: Torumcığım *aldırmışam* bozliyayınmı? (73).

Alımaq – tutmaq, ovlamaq: Gördilər, bir sürü qaz oturur. Qazan şahini saldı, *alınmadı* (116).

Aşanmaq – dirənmək: Ala sayvan gög yüzünə *aşanmışdı* (68).

Ayıtmaq – demək, söyləmək: Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanı yanına gəldi, *aydar*, ol qırq namərdlər *aydırlar*.

XVIII əsrə qədər yazılı abidələrin dilində işlək olmuşdur. Qədim türk dili yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə *aydırmaq* şəklində eyni mənada müşahidə edilir.¹

Bağdamaq – dizini bükmək: Bu göz Beyrək qızın incə belinə girdi, *bağdadı*, arxası üzərinə yerə urdı (55).

Bayımaq – dövlətlənmək, zənginlənmək: Qadir tənri verməyincə *ər bayımaz* (31).

Orxon-Yenisey abidələrində öz əksini tapmışdır, DTS-də verilmişdir.

Bozlamaq – uca səslə ağlamaq: Baybörə bəg, niyə ağlayub *bozlarsan?* (52), Qarıcıq olmuş ananı *bozlatmağıl* – dedi (111).

Bulmaq – tapmaq: Dilək ilə bir oğul güclə *buldum* (38).

Uzun müddət Azərbaycan ədəbi dilində fəal olmuş, müasir türk dilində qalmaqdadır.

Bunalmaq – aciz qalmaq, sıxıntılı olmaq: Av avlıyub quş quşlıyub *gəzərkən bunaldı* (106).

Orxon-Yenisey abidələrində, qədim türk mənbələrində, digər yazılı abidələrdə işlənmişdir.

Dərilmək – yığılmaq, toplanmaq: Qanlı qoca bu başları və bu canvərləri gördi, başında olan bit ayağına *dərildi* (85).

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, I c. 5.

² E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.228.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.22.

Dərsinməmək – qorxmamaq: Ağca tozlu qatı yaydan *dərsinmiyəsən* (88).

Döşürmək – yığmaq, toplamaq: Böylə digəc qırq incə qız yayıldılar. Tağ çiçəgi döşürdilər (39).

Qədim türk dili yazılı abidələrində¹, klassik ədəbi dilimizdə də öz əksini tapmış, müasir dialektlərimizdə də mövcuddur.²

Əsləmək – qulaq asmaq, sözüne baxmaq: Aruz Dəpəgözü dökdü, yasaq eylədi *əsləmədi* (99), *Əsləmədi*, biləgindən bir tutam ox cıqardı, belinə soqdı (101).

İlətmək – çatdırmaq: Vardılar, kömləgi Banıçiçəgə *ilətdilər* (58).

İsmarlamaq – tapşırmaq: Dədə Qorqut birin bindi, birin yetdi. «Yaranlar, sizi həqqə *ismarladım!*» – dedi, getdi (55), Oğlanı həkimlərə *ismarlayıb* Dərsə xandan saqladılar (39).

Qədim türk dili lüğətlərində eyni mənası verilmiş, XIII-XV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində çox işlənən fellərdəndir. Eyni fikri irmək (olmaq, yetişmək), yapıdırmaq (tikdirmək, düzəltməmək) felləri haqqında da demək mümkündür, müasir ədəbi dildə də rast gəlmək olur.

Qavşırmaq – əl uzatmaq: Əl *qavşırıb*, ol yigidə səlam vergil! (111).

Qıvanmaq – fəxr etmək, güvənmək: Mən dəxi baqsam, sevinmə, *qıvansayım*, güvənsəyim – dedi (52), Oğlumun at səgirdişin, qılıc çalışın, oq atışın, görəyim, sevinəyim, *qıvanayım*, güvənəyim – dedi (37).

Quymaq – qulaq asmaq: Bin söylərsən, birisin *quymaq* (66).

Saqlamaq – gizlətmək: Oğlanı ata bindirdilər, alubanı ordusuna gətirdilər. Dərsə xandan *saqladılar* (39).

Soğulmaq//Sovğulmaq – qurumaq, kəsilmək, azalmaq: Aqındılı görklü suyun *sovğılmışdı*; çağladı axır! (111), Qanlı-qanlı suların *sovğulmuşdı*, çağladı axır! (66).

Qədim türk dili lüğətlərində qeyd edilmiş, bəzi dialektlərdə izini saxlamışdır.¹

Sayramaq – quş, toyuğun oxumağı: Salqum-salqum tan yelləri əsdigində; Saqallu ac turğay *sayradıqda* (37).

Yağmalamaq – oğurlamaq, talan etmək: Ağır xəzinə bol aqcasını biz *yağmalamışuz* (43), Üç oq. Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin *yağmaladardı* (123), Həmin İç Oğuz *yağmaladı* (123).

Bu felə eyni mənada müasir poeziyamızda da təsadüf edilir: Taxtı var – qol açan deyil; Dürü çoxdan yağmanalıb, yığardı-yağmalardı; Torbasına salardı.²

Yassanmaq – hərtərəfli hazırlıqla hücum etmək: *Yassanuban* üzərinə yağı yetdi (192).

Yenimək – təzələmək: Bəkil at cilavısının *yenimədi*, bilə uçdı (105).

Yələvimaq – parıldamaq: Yalab-yalab *yələvibyan* incə tonlum! (93).

Yılğamaq – getmək: Yedi bin qaftanının ardı yirtıxlu yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni alaca atlu kafər bindi, *yılğadı* (42).

Dastanların lüğət tərkibində yırgamaq (qoparmaq, 111), yonalmaq (getmək, 113), kərtləmək (deşik açmaq, oymaq, 51), səmərmək (ayılmaq, qurçalanmaq, 117), soylamaq (demək, 159), sünmək (uzanmaq, 163), tayınmaq (sürüşmək, 83), talvınmaq (qanad çalmaq, 48), ulalmaq (boy atmaq, 48), ulaşmaq (qovuşmaq, 98), üləşmək (bölüşmək, 53), çouxmaq (düşmək, töküşmək, 71), tirtimaq (qulluğunda durmaq, 114),

¹ L.Budaqov. I c., s.571; V.Radlov. III c. s.1698.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.154.

¹ A.Ə.Hüseynov Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti, s.87.

² Firuzə Məmmədli. Seçilmiş əsərləri. I c., B, 2002, s.180, II c., s.243.

varmaq (getmək, 113) və s. kimi fellər işlənmişdir ki, bunların çoxusu müəyyən dövrə qədər yazılı ədəbi dildə olmuş, sonralar arxaıkləmiş, bəziləri isə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir.

Fonetik dəyişikliyə uğramış sözlər

Fonetik dəyişilmə anlayışını «Müasir ədəbi dildə şəkilçə dəyişikliyə uğramış sözlər», «leksik-fonetik arxaizmlər» kimi də adlandırmışlar.¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»da elə sözlər vardır ki, onlar müasir dövrümüzə gəlib çatana qədər müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmışdır: urmağ – vurmaq (31,36), yudmaq – udmaq (46), gözətmək – gözlətmək (125), gözünmək – görünmək (126), güvənsəmək – güvənmək (127), ovamaq – ovmaq (138), oyarmaq – oyatmaq (139), sömək – sevmək (61), qaranğu – qaranlıq (43), söyüdürmək – söndürmək (74), sügü – sümük (100), qaqmaq – qalxmaq (110), oq – ox, parmaq – barmaq, put – bud, qarındaş – qardaş, kömlək – köynək, uyxu – yuxu və s.

Burada tutsaq – dustaq sözünü xüsusi qeyd etmək olar.

Tutsaq – dustaq: Dirsə xan *tutsaq* oldu, gedər (40), Qardaşım *tutsaq* oldu (53), Oğlan *tutsaqdır*, bəglər bilsün -dedi (74), Nerədə bildin bənim *tutsaq* olduğum (74), Tutsaq olan Qazılıq Qocayı salı vermişlər (96) və s.

H.Mirzəzadə «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını» kitabında fellə felin birləşməsindən düzələn mürəkkəb isimlərdən danışarkən göstərir: «Dut və saqlə fellərindən əmələ gələn bu mürəkkəb isim daha sonralar fonetik hadisəyə, yəni metatezə hadisəsinə uğrayaraq dustaq şəklində dilimizdə sabitləşmişdir. Dustaq sözü XVIII əsrdən sonra sadə isimlərin tərkibinə daxil edilmişdir».²

¹ M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. B., 1989

² H.Mirzəzadə. Adı çəkilən əsəri, s.71.

Azərbaycan dilində iki felin birləşməsindən mürəkkəb isimlər əmələ gəlir. Lakin tutsaq isminin tərkibindəki «sağ» hissəciyini fel kimi qəbul etmək dəqiq deyil. Çünki dilimizdə bir sıra sözlərin tərkibində «sağ» hissəciyi (sarsaq, qursaq, qaysaq, qurumsaq, sarımsaq, bağırsaq) və onun müxtəlif variantları «sək» (dirsek, yüksək), şaq (yumşaq, yanşaq) vardır. Bu sözlərdə kökün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, «saq»ın başqa sözlərə əlavəsi göstərir ki, o sözlərdə «tutmaq» mənası yoxdur. Beləliklə, «saq»ı fel, müstəqil söz kimi qəbul etmək düzgün olmaz, bəlkə də bu həmin sözlərdə daşlaşmış qədim şəkilçi kimi götürülə bilər, çünki bəzi şəkilçilərin müstəqil sözdən törəməsi prosesi dilimizdə olmuşdur. Doğrudur, Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatlarda bu şəkilçidən bəhs edilməmişdir. Türkoloji ədəbiyyatda isə «saq» şəkilçisindən az da olsa danışılmışdır. S.Y.Malov «Altun yaruk» abidəsində işlənmiş «yumsaq» sözünün «saq» şəkilçisi ilə yarandığını göstərir.¹

V.Q.Quzev əski osmanlı dilində «saq» şəkilçisinin olduğunu qeyd edir, *dutsaq*, *yüksək*, *sarımsaq* sözlərini nümunə gətirir. Müəllif «saq» hissəciyini feldən ad düzəldən şəkilçi hesab edir.² *Yüksək*, *sarımsaq* sözlərinin kökünü fel hesab etmək çox da düzgün olmaz, həm də bu sözlərdə «saq» hissəciyi daşlaşmış vəziyyətdədir, ayrılıqda dildə işlənmiş kökün hansı nitq hissəsinə mənsubluğunu təyin etmək olmur. Təkcə «tutsaq» sözündə *tut* fel, *saq* – şəkilçi kimi ayrılıqda bilinir və güman etmək olar ki, bu söz «tut» feli və «saq» şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır.

Bunlardan başqa, samit səslərin bir-birini əvəz etməsi, fonetik paralelliklər «Kitabi-Dədə Qorqud», XIII-XIV əsrlərin

¹ Вах: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.194.

² В.Г.Гузев. Староосманский язык. М., 1979, с.37.

ədəbi dili üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu haqda tarixi qrammatika, tarixi dialektologiyaya aid tədqiqatlarda bəhs edilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində müasir dildən fərqlənən bəzi fonetik xüsusiyyətləri qeyd etmək olar. Söz əvvəlində bəzi samit səslərin əvəzlənməsi müşahidə edilir. Məsələn, müasir dilimizdə «m» ilə başlayan bəzi sözlər «b» samitilə (mən – bən, min – bin və s.), «d» ilə tələffüz edilən sözlərin böyük çoxluğu «t» ilə (dağ – tağ, dayaq – tayaq, daş – taş, davşan – tavşan, dana – tana, dar – tar, dırnaq – tırnaq, dodaq – todaq, daşqın – taşqın, doğmaq – toğmaq, dolmaq – tolmaq), bəzi sözlərin sonunda (ad – at, yurd – yurt və s.), söz əvvəlində q – k əvəzlənməsi (qaya – kaya, qanad – kanat, qalın – kalın, qara – kara və s.). «Kitabi-Dədə Qorqud» üçün səciyyəvi fonetik xüsusiyyət kimi bəzi sözlərdə qoşa gələn «q» samitinin bir samitlə yazılması (saqqal – saqal, həqq – həq və s.) özünü göstərir, eyni cinsli sözün ortasında və ya sonunda bəzən «q», bəzən də «x» ilə: qaqmaq – qaxmaq, aqşam – axşam, oq – ox və s., eyni cinsli sözlər bəzən, türk dillərində olduğu kimi, «y» ilə, bəzən oğuz dilində olduğu kimi, «y»süz yazılması: yiyə – iyə, yığac – ağac, igit – yigit, ürək – yürək, uca – yuca və s. özünü göstərir. Bütün bu müvaziliklər təsdiq edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilinin başlangıç dövrünü əks etdirir.¹

Bu fonetik xüsusiyyətlər XIII-XIV əsrlərdə daha çox müşahidə edilir. «Fonetik arxaizmlərin rəngarəngliyi göstərən dil faktları «Dastani-Əhməd Hərami»nin dilinin 1300-illiyini qeyd etdiyimiz «Kitabi-Dədə Qorqud»la dil hadisə və proseslərinin, fonetik hadisələrin eyniliyi baxımından nə qədər yaxın olduğunu göstərən dəlillərdir».²

¹ Ə. Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. B., 1999 (təkrar nəşri), s.28-29.

² V.İ. Məmmədov. «Dastani-Əhməd Hərami» poemasının dili və üslubu, s.37.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da söz yaradıcılığı – düzəltmə sözlər də onun söz xəzinəsinin zənginliyindən, özünəməxsusluğundan xəbər verir.

Dastanlarda işlənmiş düzəltmə sözlər göstərir ki, müasir dilimizdə olan sözdüzəldici şəkilçilər tarixən qədim olmuş, söz yaradıcılığı prosesində eyni funksiyada çıxış etmişdir. Fərqli cəhətlər isə əsasən müəyyən şəkilçilərin məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmasında, habelə dastanın üslubu ilə əlaqədar semantik xüsusiyyətlərində özünü göstərir.

İsim düzəldən *-lıq* ən çox isimlərə, sifətlərə, saylara qoşularaq məkan, peşə, hal, vəziyyət, topluluq, ictimai mənsubiyyət, habelə mücərrəd anlayış bildirən bu şəkilçi «Kitabi-Dədə Qorqud»da da məhsuldar olmuşdur: xanlıq, bəylik, dağalıq, xərclik, qaravulluq, ərlək, yoldaşlıq, ekyilik, qocalıq, bahadirlilik, yigitlik, qərıblık, ululuq, şadlıq, zarlıq, ağırlıq və s. Göründüyü kimi, bu sözlərin qrammatik funksiyasında heç bir fərq nəzərə çarpmır, yalnız bəzi sözlər arxaikləşmiş (eyi), bəzi sözlər isə mənaca dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, *ağırlıq* sözünün semantikasında sonrakı dövrlərdə genişlənmə daha çox müşahidə olunur.

Həmin şəkilçi ilə düzəlmiş iki sözü: dünyəlik (dünyəlikdə bir qardaşım alınmışdır) və öyünməklik (öyünərsə ər öyünsün, öyünməklik övrətlərə böhtandır) sözlərini ayırmaq mümkündür. «Dünyəlik» üslubi səciyyəvidir, bir növ məcazi mənə kəsb edir. «Öyünməklik» isə məsdərə *-lik* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlir. Ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində də bu tipli sözlərə təsadüf edirik. İstəməklik («Şəhriyar» dastanı), etməklik, çəkməklik, açmaqlıq («Əkinçi» qəzeti), itməklik, getməklik (Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində) və s.

-Çı şəkilçisi əsasən isim köklərinə bitişərək sənət, peşə, məslək bildirən sözlər düzəldir (nadir hallarda fel kökünə də birləşə bilir). Bəzən belə düzəltmə isimlər konkret mənə ifadə etməsələr də, subyektlə əlaqədar onun konkret sahə üzrə fəa-

liyyəti bildirir, türk dillərində isimlərə qoşularaq geniş mənada şəxsin fəaliyyətini bildirən sözlər düzəldir. Dastanlarda bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş sözlərin əksəriyyəti qrammatik təbiətinə və semantikasına görə ümumxalq xarakterlidir (yalançı, qapıçı, sırnaçı, nağaraçı, üzgücü, ilxıçı, muştucu, sığırtmaçı və s.). Bəzən *-çı* elə sözlərə qoşulub işlənmişdir ki, həmin sözlər mənasına görə şəxsin müəyyən fəaliyyəti ilə bağlı olsa da, sözlə şəkilçi arasında məntiqi uyurluq yoxdur, bir növ üslubi-mətni xarakter daşıyır və dildə həmin məna daha çox söz birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur: Bir gecə yeyib oturarkən *şahinçi* başına aydır (140), *Qələmçilər* çaldığı qara qaşım (105), *Gözcü* gözlədi, gördü kim, at Bəkilin, Bəkil üzərində deyil (127), «Mənim qırımım Ənsə Qoca oğlu *oxçu* olsun!» - dedi (153).

-İş şəkilçisi omonim xarakterlidir. Həm sözdüzəldicidir, həm də felin qarşılıq və müstərek növünü düzəldir. Fellərdən isim düzəldən *-ıy* şəkilçisi tarixən məhsuldar olmamış, ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində, xüsusən müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesində fəal şəkilçiyə çevrilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bu şəkilçi vasitəsilə düzələn isimlərə az da olsa təsadüf olunur: Apul-apul *yürüşindən*; Aslan kibi *turışından*; Qıvrıluban *baqışından*, Ağam Beyrəgə bənzədürəm, ozan, səni! (62), «Oğlum at *səgirdişin*, qılıç *çalışın*, oq *atışın* görəyim, sevinəyim, güvənəyim, qıvanayım» – dedilər (37).

Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesində qismən fəal, məhsuldar olan şəkilçilər tarixən, xüsusilə hələlik əlimizdə ən qədim yazılı abidə olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında məhsuldar olmamışdır. Lakin bu sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyətinə eposun dilində təsadüf edirik. Abidədə işlədilmiş həmin şəkilçili sözlərə dair bəzən yeganə misal tapılır.

-Im əsasən fellərin sonuna əlavə olunaraq mücərrəd isim-

lər düzəldir. Dastanın dilində bu şəkilçi ilə düzəlmiş ismlər adətən *-lı* şəkilçisinin əlavəsi ilə işlənmişdir. Deməli ki, bu ifadə tərzində dastanın dili – üslubu üçün çox səciyyəvidir: Gələmlü-gedimlü dünya, axır-son ucu ölümlü dünya! (50); Beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi, çaya baxsa çalınmış, çalqara quş ərdəmli, bir gözəl yaxşı yigit oldu (43). A.M.Şerbak qədim özbək dilinin qrammatikasında həmin şəkilçi ilə düzəlmiş yalnız bir söz (ölüm) nümunə vermişdir.

-T, -d müasir Azərbaycan dili üçün qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir. «XVIII əsrə qədər mövcud olan ədəbi əsərlərimizin dilində təsadüf etmirik. *-t* şəkilçisi ilə düzəlmiş ismləri ən çox «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində müşahidə edirik».

Nümunələrə diqqət edək: Qatar-qatar dəvələrim sana *yüklət* olsun! (66); Tavla-tavla şahbaz atlarım gətirüb dursan, sana *binət* olsun! Souq-souq binarlarım gərəksə, ona *içət* olsun! (88); Souq-souq sularını sorar olsam, *içət* kimün? Tavla-tavla şahbaz atları sorar olsam, *binət* kimün? Qatar-qatar dəvələrini sorar olsam, *yüklət* kimün? (58).

-Mac şəkilçisi də dilimizdə qeyri-məhsuldardır. Tarixən *-mac* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlər az olmuşdur. Ən çox yemək adlarını bildirən sözlərin (umac, bulamac, dolamac, dökmac, tutmac, bozlamac) tərkibində müşahidə olunur. Müasir dilimizdə bunların bəziləri *-ma, -mə* şəkilçisi ilə *bulama, tutma* şəklinə işlənir. Dastanın dilində də *-mac* şəkilçisi bir neçə sözdə müşahidə olunur: *bozlamac, gümək* (kiçik, girdə çörək).

-Inc şəkilçisi ilə düzəlmiş aşağıdakı sözləri qeyd edə bilərik: Bu qıza *basılacaq* olursam, Qalın Oğuz içində başıma *qaxınc*, üzümə *toxunc* edərlər – dedi (47); Başıma *qaxınc*, üzümə *toxunc* olmasın (94); «Oğlana *qorxunc* xəbərlər verəyim, ola kim getməyə, danə» – dedi (94).

Bunlardan başqa *-aq* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş, tez-tez təsadüf olunan *yığnaq* (Oğuz bəgləri bir-bir gələb *yığnaq* ol-

mağa başladı (34); İç Oğuz, Taş Oğuz bəglərin üstünə *yığnaq* etdi) sözünü qeyd edə bilərik.

-*Ar*, -*ər* şəkilçisi ilə düzəlmiş Alar, Dondar, çapar və s. -*ıq*, -*q*, -*k* şəkilçiləri vasitəsilə düzələn *buyruq*, *dəlik*, *kölkük* və s., həmçinin dastanın dili və üslubu üçün səciyyəvi olan *tanıq* sözü çox geniş işlənmişdir: Ərş *tanıq* olsun, kürsü *tanıq* olsun! Yer *tanıq* olsun, göy *tanıq* olsun! Qadir tanrı *tanıq* olsun! və s.

Sifət düzəldən -*lı* Azərbaycan ədəbi dilinin bütün inkişaf dövrlərində ən məhsuldar şəkilçilərdən olmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bu şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlər diqqəti daha çox cəlb edir. Nümunələr: Bu ad bu yigidə *qutlu* olsun! (46), Düyün *qanlı* olsun, xan qızı! (48), Qaytabanın mayasını *yüklü* qoydun, nər oldu (111), Av avlayıb gəzərəkən önündən bir *yarahı* keyik çıxdı (124), Xan Qazanın oğlu Uruz bəy üç yüz yigitlə əli *bağlı*, qolu bağlı getdi (29), «Valah, yaxşı yigit *mürüvvətli* yigit» – dedilər (45) və s. -*lı* şəkilçisinin əlavəsi ilə isimlərdən düzəlmiş sifətlərə -*lar*, -*lər* şəkilçisinin qoşulması ilə substantivləşmiş sözlər düzəlir: *Ayaqlılar* buraya gəlidiyi yox; *Ağızlılar* bu suyumdan içdiyi yox (49).

Dastanda düzəltmə isimlərə -*lı* şəkilçisinin qoşulması ilə düzələn sifətlərə (Axıntılı, görklü suyunu görməyə gəlmişəm (49), Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya! (69), Beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi, çaya baxsa çalımı, çalqara quş ərdəmli bir gözəl yaxşı yigit oldu (43), -*ar*, -*ər* şəkilçisi ilə düzəlmiş feli sifətlərə də (Axarlıda sularına qarğamağı; Bitərlidə otlarına qarğamağı) təsadüf edilir. Bu sözlər formasına və ifadə tərzinə görə maraqlıdır. Dastanın dili üçün üslubi səciyyə daşıyır və müasir dilimizə nisbətən burada daha məhsuldardır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında -*lı* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş sifətlərin çoxu təyini xarakterdə olduğu üçün bədi ifadə vasitələri yaratmaqda fəal olmuşdur (ağ üzül, ala gözlü, xub üzül, incə belli, ağ birçəkli, ağ saqqallı, qara donlu, azgın

dinlü, quş ürəkli, əli bağlı, qolu bağlı, qızıl düyməli, barmaqları nigarlı və s.). Üslubi səciyyəli orijinal ifadələr də dastanda əsas yer tutur və diqqəti cəlb edir: *Ağzı duzlu*, *azgın dinli*, *quzğun dilli*, *çirkin xırslı*, bir torba saman *döşəkli*, yarım kərpic *yastıqlı*, yonma ağac *tanrılı* (144-145) və s.

-*Lı* şəkilçisi ilə düzələn sözlərin müəyyən qismi birləşmədə I şəxsin təkində şəxs sonluğu ilə tamamlanır: Evdən çıxıb yürüyəndə *səlvi boylum!* Topuğunda sarmaşanda *qara saçlım!* Qurulu yaya bənzər *al yanaqlım!* (17) və s.

Omonim xarakterli -*lı* şəkilçisi yer adları (coğrafi adlar) bildirən isimlərə qoşularaq şəxsin hansı yerə mənsub olduğunu bildirən isimlər düzəldir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu tipli isimlərə də təsadüf edilir: Mərə *Şöklü* Məlik! (43), Dəlin almaqdan səfan varsa, *Şöklü* Məlik, qara gözlü qızın varsa, gətür Qazana ver! (49).

Fel düzəldən şəkilçilər də tarixən qədim olmuş, sözyaradıcılığın prosesində eyni funksiyada çıxış etmişdir. Bunları da 2 qrupda (məhsuldar və qeyri-məhsuldar) birləşdirmək mümkündür.

-*La*, -*lə* isim, sifət, qismən də başqa nitq hissələrinə qoşularaq düzəltmə fellər əmələ gətirir. Bu düzəltmə fellərin əksəriyyəti ümumxalq xarakterlidir: işləmək, başlamaq, ovlamaq, dağlamaq, qılıclamaq, boğazlamaq, şorlamaq, ağırlamaq (əzizləmək). «Dədə Qorqud» dastanlarında bu tipli düzəltmə fellər çox maraqlıdır. Həmin fellərin «Dədə Qorqud» dilinə mənsubluğu, yığcamlığı, xalq dilinin ifadə tərzinə yaxınlığı diqqəti cəlb edir.

Qonaqlamaq: Xan dəxi Bəkili *qonaqladı* (104); «Üç gün dəxi Bəkili ağ-şikar ətilə *qonaqlıyalım*, bəglər!» – dedi (104).

Xələtləmək: Aruz cümlə bəgləri *xələtlədi*, döndü, aydır (124).

Quşlamaq: Av avladı, quş *quşladı*.

Casuslamaq: Kafirin casusu *casusladı* (29), Yaramasın, yarçımasın, onun qələsinin kafirləri bunları *casusladı* (36).

Yaşlamaq: On altı yaş *yaşladın* (70).

Oxlamaq: Qanturalının atını *oxlamuşlar* (105) və s.

Bu tipli fellərdə, xüsusilə qoşa işlənənlərdə (av avlamaq, boy boylamaq, quş quşlamaq, yaş yaşlamaq) xalq dilinin ifadə tərzii qüvvətlidir, bunların işlənməsi tamamilə təbiidir və dastanların üslubunu fərdiləşdirən ifadə tərzidir.

-*Lan*, -*lən* şəkilçisi də abidədə çox məhsuldar olmuşdur (daşlanmaq, köpüklənmək, atlanmaq, yamşaqqlanmaq, parçalanmaq, yuvarlanmaq, paralanmaq, oxlanmaq və s.).

-*T*, -*at* «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bir sözün tərkibində təsadüf olunur. «Dədə Qorqud»da *don* (paltar, geyim) sözü müstəqil isim, həm də düzəltmə *donatmaq* feli kimi fəal işlənmişdir: Beyrəgə dayələri qaftan geyürüb *tonatdılar* (65), Ac görsə doyurdu, yalın görsə *tonatdı* (18), Acımı doyurdun? Yalınçıqmı *dunatdın*? Yalınçu görsəm *donatdım* (76), Oğlanı *donatdılar* (127), Qılınc və sükü, çomaq və sair cəng altın geydirib *donatdılar* (147) və s.

Nümunələr göstərdi ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da sözyaradıcılığı prosesi də müasir dilimizdə olduğu kimi zəngin olmuş, lakin bu prosesdə elə sözlər düzəlib işlənmişdir ki, onlar məhz bu abidəyə məxsusdur və onun dilini başqa abidələrdən fərqləndirir: gəlimli, gedimli, ölümlü (dünya), yüklət, binət, içət, tanıq (olsun), qonaqlamaq, (quş) quşlamaq, (yaş) yaşlamaq, (boy) boylamaq, casuslamaq, donatmaq.

Beləliklə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində və müəyyən dövrə qədər klassik ədəbi dilimizdə işlənmiş bir sıra sözlər müasir dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir: uçmaq – cənənət, damu – cəhənnəm, us – ağıl, qavun – qadın, qunt – parlaq, saz – qamışlıq, simuz – kök, ağmaq – çıxmaq, qıvnamaq – fəxr etmək, ilətmək – çatdırmaq, bunalmaq – aciz qalmaq, sünmək – uzanmaq, ulaşmaq – qovuşmaq və s.

«Dədə Qorqud» dastanlarının leksik istiqamətdə tədqiqi göstərdi ki, onun qədimliyini tarix, onomastika, coğrafiya və

başqa elmlərə əsaslanan mülahizələrlə yanaşı, dil faktları da təsdiq edir. Dastanın dilindəki leksik vahidlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə işlənsə də, qədim türk sözləri bu abidənin leksikası üçün səciyyəvidir. Bununla yanaşı, müşahidələr göstərir ki, bir sıra sözlər müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşsə də, onlar müxtəlif fonetik və semantik dəyişikliyə uğrayaraq həm ədəbi dildə, həm də dialekt və şivələrdə yaşamaqdadır. Buna bizim dastandan seçdiyimiz nümunələri: yaşırmaq, endirmək, üyüşmək, şorlamaq, ismarlamaq fellərini, ağıl (mal-qara saxlanan yer), aş (yemək, xörək), kişi (adam, insan), yadaq, yayaq – piyada, yazı – çöl, yoğurt – qatıq, ocaq – nəsil, tütün – tüstü, göyü – kürəkən və s. adları misal gətirmək mümkündür.

Orxon-Yenisey abidələrindən gələn bu qədim türk sözləri verdiyimiz izahlardan göründüyü kimi, onlar müəyyən dövrə qədər klassik ədəbi dilimizdə işlənmiş, sonralar ədəbi dildən çıxmış, arxaikləşmişdir. Lakin bizim son dövr bədii ədəbiyyatımızdan, xüsusilə poeziyamızdan gətirdiyimiz (ərən, ər, qarı, qızıl (qırmızı), yüklü (hamilə), diləmək, qonmaq (məskunlaşmaq), sagra, sayru (xəstə), suc (günah), yayaq (piyada), yağmalamaq (oğurlamaq, talan etmək), qutlu, ulus, ulu kimi adlar və fellər sübut etdi ki, bu doğma sözlər bədii dilimizdə müxtəlif üslublu poetik funksiyalarda işlənməklə dilimizi daha da milliləşdirə, zənginləşdirə bilər. Onu da xüsusi qeyd etmək olar ki, dildə gedən belə bir proses müstəqilliyimiz, yeni dövlətçiliyimizlə – dilxarici amillə bağlıdır. Məhz belə bir şəraitdə ümummillii liderimiz H.Əliyevin fərmanı ilə «Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri kimi oğuz türklərinin tarixini əks etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud» yüksək bəşəri ideallar tərənnümçisi kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuş» bir abidə kimi onun 1300-illik yubileyi böyük təntənə ilə keçirildi və bu ərəfədə «Kitabi-Dədə Qorqud»la əlaqədar yeni-yeni dəyərli ki-tablar çap olundu.

«Kitabi-Dədə Qorqud» bənzərsiz bir dil xəzinəsidir, onun dərinlərinə getdikcə dilimizin tarixi, qədimliyi və zənginliyi ilə əlaqədar yeni-yeni faktlar tapmaq mümkündür. Odur ki, bu abidə yüz illərdən bəridir ki daima tədqiq olunur və bu tədqiqlər heç şübhəsiz ki, türk dilləri tarixinin bir çox mübahisəli görünən problemlərinə aydınlıq gətirir.

II. ÜMUMİŞLƏK LEKSİKA-TERMİN SƏCİYYƏLİ SÖZLƏR

«IX-XI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin ən geniş inikasını tapdığı mənbə «Kitabi-Dədə Qorqud»dur. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin təşəkkülü dövründə Azərbaycan ictimai təfəkkürünü təşkil edən anlayışlar sistemi məhz «Kitab»da ifadə olunur: burada ümumişlək leksika, terminoloji məzmunlu sözlər və onomastika – hər biri öz diferensial keyfiyyətinə aiddir».¹

«Kitabi-Dədə Qorqud» leksikası təşəkkül dövr Azərbaycan ədəbi dilinin norma səviyyəsini kifayət qədər əks etdirir. Burada «Kitaba» məxsus üslubi cəhətlər özünü qabarıq şəkildə göstərsə də, bu da yenə qrammatik və leksik normadan kənarında deyildir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı ümumişlək sözlərin çoxusu (buraya bütün nitq hissələrinə aid sözlər daxildir) Azərbaycan ədəbi dilinin bütün inkişaf mərhələlərində, bugün müasir Azərbaycan dilində də ümumişlək sözlərdir: ana, ata, baba, oğul, qız, baş, birçək, bel, ər, kim, kimsə, köks, gəlin, bərk, bir, bu, dəvə, dəmür, ev, ev-eşik, əkin, əl, ər, ətmək, iç, yan, yaş, gündüz, sağ, sarıq, top, uzun, uc və s.

Abidədəki arxaik felləri çıxmaq şərtilə bütün fellər də tarix boyu, bugün də işlənməkdədir: anmaq, and içmək, aşmaq, baxmaq, bənzəmək, bilmək, bulaşmaq, qapmaq, qalxmaq, qırmaq, qurmaq, qarşulamaq, qaçmaq, qurmaq, demək, düşmək, eyləmək, etmək, eşitmək, istəmək, içmək, yemək, yetirmək, yükləmək, keçmək, kişnəmək, getmək, gəlmək, gətirmək, girmək, göndərmək, olmaq, oturmaq, ögrənmək, öpmək, örtmək, solmaq, sınmaq, tartmaq, tuymaq, haqlamaq, çağıрмаq, çapmaq, çevirmək, çıxmaq və s.

¹ N.M.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995, s.95.

Abidədən ayrı-ayrı başlıqlar altında verəcəyimiz leksik qruplara daxil olan sözlərin də böyük əksəriyyəti ümumişlək səciyyəli dil vahidlərdir. Lakin «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində terminoloji məzmunlu leksika ümumişlək leksikadan müəyyən qədər ayrılmışdır: təsərrüfat leksikası, hərbi terminologiya, dini leksika və s. Bu cür diferensiallıq abidənin dilinin mükəmməlliyini göstərir.¹

1. Məişət leksikası

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən birini məişət leksikası təşkil edir. Xalqın maddi və mənəvi tarixi ilə sıxı bağlı olan, gündəlik məişətində işlətdiyi sözlər dilin tarixinin, sözlərin etimologiyasının açılması baxımından lüğət tərkibinin mühüm qatlarından birini təşkil edir. Xalqın həyatının, məişətinin dəyişməsi ilə əlaqədar bu sözlərin müəyyən qismi dildən çıxsada, arxaikləşsə də, xalqın tarixinin canlı şahidləri kimi qiymətli faktlardır. Bu faktların böyük bir qismi xalq ifadələrində, folklor ədəbiyyatında yaşamaqdadır, çünki xalqın zəruri tələbatı ilə yaratdığı bu sözlərin çoxusu şifahi xalq yaradıcılığı ifadələri vasitəsilə geniş işləklilik tapmış, yazılı ədəbi dilə keçib müxtəlif bədii funksiya daşımışdır. XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan dilinin bədii üslubunda məişət leksikasına daha geniş yer verilmişdir. Lakin məişət leksikası nümunələrinə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından başlayaraq ədəbi dildə rast gəlinir.

Dilin lüğət tərkibinin bütün leksik qatlarında köhnəlmiş sözlərə rast gəlmək olur. Məişət leksikasının da tərkibində belə sözlər vardır. İctimai aləmdə baş verən dəyişikliklər, elmtexnika, mədəniyyətin inkişafı dilin lüğət tərkibini yeniləşdirir, zənginləşdirir. Bu prosesdə təbii ki, müəyyən sözlər öz fə-

allığını itirir, passiv fonda keçir, lakin dildən tamamilə itmir, arxaizmlər, köhnəlmiş sözlər kimi qalır, öz izlərini dialekt və şivələrdə saxlayır, ədəbi dildə müəyyən üslubi məqsədlərlə işlənə bilər.

Məişət leksikası insan həyatının olduqca müxtəlif sahələrini əhatə edir. Buraya gündəlik həyatda işlənən yemək, geyim, ev-əşya adları, təsərrüfatla bağlı sözlər daxildir. Bu sözlərin, demək olar ki, hamısı xalqın həyat tərzini, ailə münasibəti, dini baxışı, düşüncəsi, təsərrüfatı və s. cəhətləri ilə sıxı surətdə bağlıdır.

Yemək, xörək, içki və bunlarla bağlı məişətdə işlənən əşya adları

Qida insan cəmiyyətinin, onun maddi aləminin, tarixinin, etnoqrafiyasının ən mühüm komponentlərindəndir və onun varlığını, tarixini yaşadan və o tarixi barədə söz demək üçün ən zəngin mənbədir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənməmiş bütün yemək adlarını biz verməyə çalışmışıq. İlk yazılı abidə kimi, həm də qədim türk sözləri qatını özündə saxlayan bir mənbə kimi bunları toplamaq, etnolinqvistik istiqamətdə təhlil etmək xalqın tarixinə bir nəzər salmaq deməkdir.

Yemək adları sırasında şübhəsiz ərəb, fars mənşəli sözlər də vardır, bugün dilimizdə işlənən və arxaikləşmiş yemək adlarına da təsadüf edirik.

Arpa. Yanmış *arpa* ətməgi, acı soğan öyni, degil (75), *Arpa* ətməgi, acı soğan öynəciği deyəyinmi? (76).

Aş – xörək, yemək, bişmiş, xeyrat, ehsan. Aydır: «Bunlu qoca ilə yapağlı qocayı Dəpəgözə verün, *aşın* pişürsün» - dedi (99), Ayğır atım boğazlayub *aşum* vergil! (112), Ayğır atım boğazlayub, *aşum* versün! (75).

Orxon-Yenisey abidələrində də bu söz yemək, xörək mə-

¹ N.M.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, s.112.

nalarında işlənmişdir. Müasir dilimizdə *aş, plov* konkret bir yemək adı kimi paralel işlənir. Yazılı abidələrdə «aş» sözünün «Dədə Qorqud» dastanlarındakı mənasına XIV-XV əsrlər ədəbi dilimizdə də rast gəlinir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində təsadüf edirik.¹

Azuğ – azuqə: Yeddi günlük *azuğla* çıxaydım (69), Oğlan bıçağına əl urdı (36), Bıçaq çıxarıb dərisini yüzdi (88).

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində «azıx» şəklində işlədilir (Arvat, bir az *azıx* hazırla, oduna gedənəm).²

Badyə. Şərab və maye tökmək üçün istifadə olunan ağzi böyük qab: Toqsan yerdə *badyələr* qurulmuşdı (42), Toquz yerdə *badyələr* qurulmuşdı (68).

Bozlamac – sac üstə bişən fətir. Gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz *bazlamac* ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər (33).

Azərbaycan dilinin şivələrində cüzi fonetik dəyişikliklə (bozdamac) işlənmişdir.³

Çuval – böyük kisə, xaral: Bir əski dəvə *çuvalı* buldı, dəldi, boynuna köçürdü (53).

Ümumxalq dilində işlənən sözdür. XVIII əsr M.P.Vaqifin qoşmalarında da təsadüf edilir (Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim, Bizim evdə dolu *çuval* da yoxdur).

Ətmək – çörək: Ağanuzun *ətməgi* sizə halal olsun! (60), Yanmış arpa *ətməgi*, acı soğan öyni degil! (75), Beyrək *ətməgün* basmadı (125).

Əppək şəklində qərb qrupu dialekt və şivələrində işlənir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə *əppək* sözünün *ət*-məkdən düzəldiyi qeyd olunur.⁴ Atalar sözü, nağıllarda təsa-

düf olunur, XX əsrin əvvəllərindəki bədii əsərlərin dilində də işlənib. Böyük şairimiz Nizaminin fars dilindəki divanında «əkmək». Qədim türk yazılı abidələrində «etmək» fonetik variantı qeydə alınmışdır.¹

Köməc – çörəyin bir növü: Qara saqac altında *köməcdən* nə var? (62).

Qədim türk yazılı abidələrində bu söz eyni mənada verilmişdir.²

Küvlək – bardaq: Ocağına buncılayın övrət gəlsün. Gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz *küvlək* ilə bir *küvlək* yoğurd gəvəzlər toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bökrinə urar, aydar (33).

Qımız – at südündən hazırlanan içki: Dəpə kibi ət yığ, göl kibi *qımız* sağdır! (35).

DTS-də bu sözün süd, qurut, turş mənaları qeyd olunmuşdur (47). Azərbaycan dilində turş mənasını saxlamışdır. Bərk, turş olan yemək növünə (Lap turşdur, elə bil *qımızdı*). «Qımız» sözü Balakən rayonu şivələrində mayasız süd, üzsüz süd mənasında işlənir.³

Yəxni – ətdən hazırlanan xörək: Adam ətin *yəxni* qılan aş-bazı olur (70), Kəsə-kəsə yeməgə *yəxni* yaxşı (96), Qara qoyun ətindən *yəxni* gətirin, yersə – yesün, yeməzsə, tursun gətsün (35).

Yəxni qovurma, bozartma mənasında Meqri rayonu şivələrində işlənmişdir.⁴ Bu söz «Oğuznamə»də qab (Qouçtani *yəxniyə* doldur), «Dastani-Əhməd Hərəmi»də, «Kitabi-Dədə Qorqud»da olduğu kimi, qovurma, kabab mənasındadır. *Yəxniqəş/yəxniqəş* variantında Gəncə dialektində qab məna-

¹ Əzizxan Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002, s.76-77.

² E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.259.

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.60.

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., s.281.

¹ Древнетюркский словарь, с.188.

² Древнетюркский словарь, с.314.

³ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.242.

⁴ V.İ.Məmmədov. «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dili və üslubu. Bakı, 2001, s.20-21.

sında mövcuddur. Çox maraqlıdır ki, boşqab mənasında Naxçıvan dialektində «yaxnıkeş» sözü də vardır.¹ «Naxçıvan şivələrində «yəxni» soyutma ət xörəyi mənasında bugün də işlənməkdədir».²

Yalaq – itin yal yediyi-içdiyi çuxur qab: İtüm ilə bir *yalaq-da* yundum içən azğun kafər (43).

Yoğrud – yoğurt, qatıq: Əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək *yoğurd* kəvəzlər (32).

Qədim türk dili lüğətlərində qatıq, qımız, süd kimi qeydə alınmışdır.³ Ə.Tanrıverdiyev tədqiqatında bu sözün qərb ləhcəsində eynilə işləndiyini göstərir (*Yoğurtnan* qatıq bir sözdü)⁴, qaymaq (43), penir və s.

Bunlardan başqa saqac (sac), sükilik – şiş, kabab şişi (101), salxım (80), sərimsaq (72), soğan (75), şəkər (67), şişlik – şişə çəkilməmiş ət, kabab, kabablıq ət kimi yemək adlarına da rast gəlinir: Ağayıldan tümən qoyun vergil. Bu oğlana şişlik olsun ərdəmlidir! (36), Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər; Sənin də içində şişliğin varsa, degil mana (40), Ağayıldı tümən qoyun gedər, mənim də içində şişligim var (41), penir (43), qaymaq (43), şülən – ərzaq (119). İçkilərdən: ayran (45), şərab (42, 68, 80), süd (33, 38) və s. adları da göstərmək olar.

Geyim adları

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının lüğət tərkibində Azərbaycan milli geyimlərinin adları da mühüm yer tutur,

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s.241.

² İ.O.Məmmədov. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lüğət tərkibində etnoqrafik leksika. – «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu), Bakı, 1999, s.284.

³ Вах: Древнетюркский словарь, s.270.

⁴ «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, s.78.

xalqın etnoqrafiyası, onun tarixi haqqında çox söz deyir. Bu adların çox qədim tarixi vardır, dastanların yaranma dövrü haqqında təsəvvür yaradır. Hətta bəzi geyimlərin hansı parçadan tikilməsi haqqında da məlumat verilir. «Bu dastanlarda həmin dövr geyimlərinin adları çəkilməklə yanaşı, onların bədi-dekorativ xüsusiyyətləri, fəlsəfi duyumu, material seçimi, etnoqrafik məzmunu, hətta geyimin gigiyenik tələbləri belə təsvir edilir».¹ Geyim adlarının bəziləri arxaikləşmiş, bəzi geyim növlərinin özü artıq bir növ dəbdən düşmüşdür. Bu tematik bölgədə geyim, həm də geyimlə əlaqədar sözləri parça adları da verilmişdir.

Atlas – parlaq ipək parça növü: *Atlas* ilə yapılanda; Gög sayvanlı! (94).

Başmaq – ayaqqabı: Ayağım *başmaq*, yüzüm yaşmaq görmədi (33), Qanturalı altunlu incə kətan bezin belinə sardı (87), Əski panbuq bez olmaz (31), Çayın baqsa çalmalu, qara quş ərdəmli, qurqurama quşağlı altun küpəli (77).

Gətirdiyimiz nümunədə *başmaq* sözündən başqa *çalma*, *quşaq* geyim adları, *kətan*, *bez*, *pambıq* kimi parça adları da vardır.

Börk – papaq: Başındağı tuğulğanı nə ögərsən, mərə kafir? Başındağı *börkümçə* gəlməz mana (43), Bəg yigit, baş əsən olsa *börk* bulunmazmı olur? (91), Keçə *börklü*, azğun dillü, quzğun dillü kafər çıqa gəldi.

Qədim türk dili yazılı abidələrində «börk» papaq mənasındadır.² Müasir dil üçün arxaikləşmiş bu sözə bəzi dialektlərdə rast gəlinir. «Şivələrimizin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan «börk» sözü müasir dilimizdə «börk qapan» xalq oyununun adında və «börkünü göyə atmaq», «börkün yerdə qalsın» kimi

¹ S.S.Dünyamalıyeva. «Dədə Qorqud» eposunda Azərbaycan milli geyimlərinin izləri. – «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu), s.169.

² Древнетюркский словарь, с.118.

frazeoloji vahidlərdə mühafizə olunmaqdadır».¹ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndəki nümunələr əsasən XX əsrin əvvəllərindəki bədii ədəbiyyatdan götürülmüşdür. Xalq ifadələrində də «börkünü göyə atmaq» yox, «papağını göyə atmaq» daha işləkdir.

Çuqa/çuxa – üstədən geyilən qolu büzməli uzun kişi milli geyimi: Çilasun qoç yigitlərə qalaba ölkə verdi: şalvar, cübbə, çuqa verdi (50), Bir yigit olsa dirisi xəbər gətirsə, çırqab (çuxa), altun-aqca verərdim (58), Toquzlama çırqab çuka Bayandır xana pəncək çıxardılar.

Çuxa, cübbə XX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlənilib. Qədim geyimlərdəndir. Müasir dilimizdə yalnız bir ifadədə qalmışdır (qaraçuxamız yatıb). Əzizxan Tanrıverdi bu söz haqqında yazır: «Çuqa qərb ləhcəsində müstəqil şəkildə yox, mürəkkəb sözün tərəflərindən biri kimi işlənməkdədir (Ay kişi, get bəlkə bizim qaraçuxa yarıf, get bir qaldır)».² «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə hər iki söz verilmişdir, gətirilmiş nümunələr XX əsrin bədii ədəbiyyatındandır. Bu da tamamilə təbiidir, çünki təsvir olunan hadisələr və dövr bu sözlərin işlənməsini reallaşdırır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da ayaqqabı məfhumu üç sözlə: başmaq, ədük, soqman ifadə olunmuşdur: Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (33), Basatı öginə qatdı, tutdı., Ədüginin quncına soqdı (101), Basatın xəncəri vardı. Ədügini yardı, içindən çıxdı (101), Qara sağırı soqmanı tolu qan oldu (96).

Dastanda çuxa, cübbə həm qadın, həm də kişi geyimi kimi təsvir edilir: Xan qızı gördi kim, Qazan gəlir, yumurlanıb yerindən uru turdu, samur cübbəsin əgninə aldı; Dədə Qorqud onun atasına belə deyir: - Çigin quşlu cübbə-ton vergil bu oğlana, geyər olsun, hünərlidir. Dastanlarda bu sözə tez-tez tə-

saduf olunur. «Çox güman ki, oğuz bəyləri igidlik göstərən gəncə «ciyni quşlu cübbə-don» verməklə onu artıq döyüşçü kimi qəbul edirdilər».¹

Aruz aldı bu oğlanı ətəginə sardı (99), Ətəklərin qıvırdı (101). Ətək sözü məcazi mənada dağın yamacı birləşməsində də işlənmişdir: Arquru yatan ala tağlar ətəginə ava vardın (105), Tartdı, yaqasın yırtıdı (57), Uruz gen yaqadan sügüsin sancdı, turdı (71), Babasılə Yegnək gizlü yaqa tutuban yiləşdilər (97), Yaqa tutub kafərlərlə uğraşayım sənənin için (70).

Nümunələrdə yaqa – boyun müxtəlif məqamlarda mənə incəliylə, məcazi mənada tərəf mənasında da işlənmişdir: Qarşu yaqadan kafərlər baqışurlar, aydırlar: Kürəşdilər, olamı? (115).

Duvaq – gəlin gedən qızın üzünü örtən örtük: Vay, al duvağım iyəsi! Vay alnum-başım umuru, xan Beyrək! – dedü ağladı (58).

Çox maraqlıdır ki, dialektlərdə «duvax» fonetik variantında hər hansı bir qabın ağzını örtmək üçün qapaq mənasını (Çölməyin duvaxı yoxdur), Qazax dialektində, Touz, Bolnisi, Ağdam, Cəbrayıl şivələrində duvaq/doax fonetik variantında xəmiri yaymaq üçün istifadə olunan dəyirmi taxta, yaxud yuxayayanı bildirir.²

Geyəsi – geyim, paltar: Gəldi geyəsini geydi (90).

Geyin – paltar: Nə dedigimi yetürün geyünlən Şahbaz atımı gətürün! (53).

«Kitab»dakı paltarda qolun ağzının aşağı tərəfini bildirən «yen» sözü də maraqlıdır, qədim türk sözüdür: Yenümlə alinum qanın bən siləyim (20), Güni gəldi, yen-yaqalar dikdüyüm sənəninçün (70), Əllərini yeninə çəkdi (65).

¹ Ə.Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, s.78.

² Ə.Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, s.78.

¹ S.S.Dünyamalıyeva. «Dədə Qorqud» eposunda Azərbaycan milli geyimlərinin izləri. – «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu), s.171.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji düğəti. I c., s.195.

DTS-də bu söz (пыхав) paltarın qolu kimi mənalandırılmışdır (251). Maraqlıdır ki, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «yeng» fonetik variantında mənası – paltarda qolun ağız tərəfi, paltarın qolu kimi verilmişdir: *Yengi* ilə üzünün tərəfini sildi.¹ Bu sözün qarşısında heç bir üslubi işarə qoyulmamış və nümunənin də hansı mənbədən götürüldüyü qeyd olunmamışdır.

Kəpənək – yapınçı: Dastanda işlənmiş arxaikləşmiş geyim adlarından biri də *kəpənəkdir*.

Kəpənəgindən qurumsı edib yarasına basdı (44).

«Kəpənək» Borçalı toponimlərində, konkret desək, Qaradabani, Bolnisi, Marneuli rayonlarındakı «Kəpənəkçi» toponimində mühafizə olunmaqdadır.²

Kömlək/könlək – köynək: Məgər Beyrək buna bir *kömlək* bağışlamış idi (58), Vardı *könləgi* qana-quna baturdu (54).

«Dastanlardakı adı çəkilən *kömlək* qədim dövrlərdə yaranmış göndən tikilmiş geyimdir: Ol qızın üç canəvər qalınlığı qaftanlığı vardı (85). Fiziki təsirdən qorunmaq məqsədi güdüdü. Görünür, elə buradan da gönün hansı funksiyanı yerinə yetirməsi... «onun gönü qalındır, ona heç nə kar etməz» deyiminin yaranması da buradan gəlir.³

Küləh – papaq: Altmış ərgəc dərisindən *küləh* etsə, qulaqlarını örtməyən At ağuzlu Uruz qoca çapar yetdi (49).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da papaq baş örtüyünün növlərini bildirən üç sözlə (börk, sarıq, küləh) ifadə olunmuşdur.

Qaftan – üstdən geyilən paltar növü: *Qaftanı* altından ayağın bərk sardı, var qüvvətilə atının yelisinə düşdi (105), Beyrəgə dayələr *qaftan* geyürüb tonatdılar (65), Banıçəçək qırmızı *qaftanın* geydi. Əllərin yeninə çəkdi. Gözükməsün deyü oyuna girdi (65).

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., s.534.

² Ə.Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, s.79.

³ Bax: S.S.Dünyamalıyeva. «Dədə Qorqud» eposunda Azərbaycan milli geyimlərinin izləri, s.170.

Nümunədən görüldüyü kimi, qaftan həm kişi, həm də qadın geyimidir. Görünür, qırmızı, qızıl qaftan toy mərasimi ilə, ağ qaftan isə adi gündə geyilən geyim adıdır: Adaxlusundan ərgənlik bir qırmızı *qaftan* gəldi; Sən qırmızı *qaftan* geyərsən, biz ağ *qaftan* geyəriz – dedilər.

«Qaftan artıq miladın ilk yüzilliklərində geniş yayılmış üst geyimi. Gen balaq şalvar ilə yanaşı qaftan etnoqrafiya baxımından türkdilli xalqların dünya mədəniyyətinə verdikləri töhfələrdəndir: Romalılar, çinlilər və bizanslar hər iki üst geyimini ilk dəfə məhz onlardan mənimsəmişlər».¹ S.Əlizadə bu fikri L.N.Qumilyovun «Открытие Хазарии» (M., 1966, s.56) kitabına istinadən demişdir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «köhnəlmiş» üslubi işarəsilə *uzunətəkli kəndli paltarı*, *don* mənası qeyd edilmişdir.²

Sarıq – çalma: Beyrəgin babası qaba *sarıq* götürüb yerə saldı (57), Qazan bəgə gəldilər, *sarıqların* yerə urdular (128), Böylə digəc, qırq yigidi qaba *sarıqların* götürdilər, yerə çaldılar, bögürü-bögürü ağlaşdılar, zarlıq qıldılar (59).

Yaşmaq – yad kişilərdən yaşınmaq üçün qadınların gözün aşağı hissəsinin örtüyü: Xatunları qas-qas *yaşmaqları* altundan gülüşdülər (58), Ayağım başmaq, yüzim *yaşmaq* görmədi (33).

«Azərbaycan dili abidələrində qədim *yaş* (gizlən) felinin mənasında «yaşın» onun təsirli formasında isə yaşur/yaşır sözü işlənir. Müasir dilimizdə yalnız danışiq dilində *yaşmaq* sözündə izini saxlamışdır. Şivələrimizdə isə yaşır/yeşir felinə rast gəlinir».³

«Kitabi-Dədə Qorqud»da döyüşlə, hərblə bağlı geyim adları da vardır: Əgni bərk dəmir tonum geyərdim. Əgni bərk dəmir tonum saqlardım bu gün için.

¹ S.Əlizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» kitabından, s.261.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., s.24.

³ Y.Məmmədov. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1987.

Göründüyü kimi, dastanda müasir dilimizdə işlənən geyim adlarının əksəriyyətinə (başmaq, don, şalvar, qayış, yaşmaq, duvaq, köynək, kürk, çalma, sarıq) rast gəlmək mümkündür.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da zərgərlik (qiymətli daşlar), habelə bəzək əşyalarını bildirən leksik vahidlər də işlənmişdir.

Almas – almaz: Buynuzu *almas* cida kibi Qanturalının üzərin sürdi (88).

Altun – qızıl: *Altun* ayağı əlindən yerə çaldı (53), *Altun* cidasını əlinə aldı (40), Qayın talı yeləkündən sim *altunlu* mənim oxım (95).

Bağdama – sinəbağı: Qavradı, qızın *bağdamasın* aldı (55).

Gümüş: *Gümüş* kibi ağ biləgin açdı, əlin çıxardı (65).

Kübə/küpə – sırğa: Qulağı altun *kübəli* Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək çapar yetdi (49), Qulağı altun *küpəli* Boz aygırlı Beyrək çapar yetdi (77).

Qızıl: Köksü *qızıl* dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Oğuz bəglərini sağraq içərlərdi (42), Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi *qızıl* dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi (42).

Yüzik – üzük: Məgər göyginin *yüziginə* nişan atılandı (62), Oğlan *yüzigin* alub taqđınımı? (101), Beyrək oqla *yüzigi* urdı, paraladı (63).

Məişət-ev əşyalarının adları

«Kitabi-Dədə Qorqud» dövrünün məişət-ev əşyalarının adlarını da öz lüğət tərkibində əks etdirir. Bu adlar da şübhəsiz Azərbaycan xalqının gündəlik həyat tərzini, düşüncəsi, təfəkkürü, zövqü ilə bağlıdır, onun milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Xalqın bilavasitə etnoqrafiyası ilə bağlı bu sözlərin əksəriyyəti bugün də Azərbaycan xalqının gündəlik həyatında işlənir və

onun tarixi haqqında söz deməyə imkan verir. Dastanın dilində məişətlə bağlı aşağıdakı sözləri nümunə gətirə bilərik:

Beşik: *Beşikdə* qoyub getdigim qardaşcığımmısan? (114), Mərə kafərlər, bu ərəbəyi *beşigim* sandım (116).

Cilav: Bəkil at *cilavısın* yenimədi bilə uçdu (105).

Çuval – böyük kisə, xaral: Bir əski dəvə *çuvalı* buldı, dəldi, boynuna köçürdü (53).

Dəstmal: *Dəstmalın* əlinə aldı, bökürü-bökürü ağladı (52), *Dəstmalı* gözinə silcək, Allah-təalanın qüdrətilə gözi açıldı (66).

Dəgirmən: Dəvə *dəgirməndən* gəlmədi, – diyər (33).

Divar: Şöylə çalayım, səni mağara *divarına* kim, quyruğın mağarayı yağlasun, – dedi (101).

Döşək: Kücicik tonuz şülənli; bir torba saman *döşəkli*... kafər (119).

Duşaq – buxov: Bəli mənə sən yaman yerdə *duşaq* oldun, oğul! – dedi (70).

Burada *duşaq* məcazi mənada işlənmişdir.

Ərəbə: Əlin-ayağın bərk bağladılar, bir *ərəbəyə* yüklətdilər. *Ərəbəyə* möhkəm orqanla sardılar. *Ərəbəyi* çəkətilər, yürüyü verdilər (116).

Hotaz/qotaz: Atı bəhri *hotazlı* Qaragünə oğlu Qara budaq çapar gəldi (34).

Xalıcə: Bin yerdə ipək *xalıcəsi* döşənmişdi (68).

Kərpic: *Kərpic* yasdıqlı yonma ağac tənriyi köpəgim kafər (11).

Külüng: Bir oğul uçurdınsa degil mana *külünglə* yiqdırayım (75).

Qalı/xalı: Ağ çadır dikdilər, ala *qalı* döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yedi yıllık al şərab içirdilər (87).

Qapu: Kərəm eylə, Allah eşqinə! *Qapuyı* aç, çıxayın! – dedi (57), Həmin dəm günbəd yarıldı. Yedi yerdə *qapu* açıldı (102).

Quyu: Qazanı götürdilər, Tumanın qələsində bir quyuya buraqdılar (116).

Mancılaq – dəzgah, qurğu: *Mancılağı* ağır taşda qızıltaub qatı enən, Ağır *mancılaq* taşla atam – derdim (109).

Bu söz Nuxa dialektində işlənir: *Mancılıx* baramanı döyüf, acıf çarxa verirdi, ipey elirdi.¹ «Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti»ndə A.Ə.Hüseynov bu sözün alət mənasında Naxçıvan, Göyçay, Bakı dialektlərində işləndiyini topladığı nümunələr əsasında qeyd etmişdir.²

Mudbaq – mətbəx: Ağayıldı ağca qoyunım gərəksə; Qara *mudbaq* altında ahun şüləni olsun! (81).

Ocaq: Mərə qocalar sügiligi *ocağa* qoyun qızsun! (101).

Pəncərə: Əzrail bir gögərçin oldu, *pəncərədən* uçdı, getdi (80).

Pərdə: Bin *pərdə*, ipək xalicəsi döşənmişdi (52).

Süfrə: Qılıcımdanmı gördü, *süfrəmdənmi* gördü? (34), Oğul atadan görməyincə *süfrə* çəkməz (31).

Tolmas – bələk: *Tolması* beşikdə bələdigim oğul! (47).

Üzəngi: *Üzəngiyə* qalqıb qatı çəkdi, uz atdı, oğlanı iki tapusunun arasında urub çıqdı, yıqdı (37).

Yasduq: Göz açuban gördüğüm, könül ilə sevdiğim, bir *yasduqda* baş qoydığım! (58).

Yatacaq: *Yatacaq* yerim buldın? (36), Ölməgə, yitməgə getməmişdim, *yatacaq* yerim genə bu xərəb olasıydı (33).

Yorğan: Ala *yorğan* içində səninlə tolaşmadım (92).

Yular – noxta: Həsud kafərlər bağlamadılar, *yuların* sıyırıb salı verdilər (89).

Göründüyü kimi, bir-iki söz (xaliçə, pərdə, dəstmal) müstəsna olmaqla sözlərin çoxu türk mənşəlidir, əksəriyyəti də müasir dilimizdə işlənməkdədir. Şübhəsiz ki, sözlərin əksər hissəsi o dövrün fonetik normasıdadır.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, s.315.

² A.Ə.Hüseynov. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti, s.120.

2. İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər-terminlər

Leksikanın ən qədim qatını təşkil edən bu terminlər insan orqanizminin konkret bir hissəsinin adını bildirib konkret bir mənaya malik olsalar da, bunlardan törəyən sözlərdə çoxmənalılıq – bu da ən çox metaforalar, metonimiyalardır – əsasında formalaşır, dildə bir semantik sistem yarada bilir (dağın başı, mizin gözü, mizin ayağı, sözün canı, çayın qolu, yolun ağzı, alını açıq, alın yazısı, ağzıbir, ağzıboş, ağzı yuxarı, ağzı kəsərli, ağzı dualı, ağzıyelli, ağzıyırtıq, çəkmənin burnu, qabırğa söhbəti, dişbatmaz, diz-dizə, dizçökmə, dodaqaltı, əloyunu, əlaltında, ovuc içi, ovuc-ovuc və s. kimi birləşmələrdə olduğu kimi) və belə törəmə sözlər xalqın tarixi, ənənəsi, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır, əksərən milli xarakter daşıyır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin-terminlərin hamısına rast gəlinir. Bunların əksəriyyəti müasir Azərbaycan dilində işlənir. Bəzi sözlər fonetik dəyişikliyə uğramış, bir neçə söz arxaikləşmiş müasir dildə işlənməyə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunmaqdadır. Biz dastanda işlənmiş sözlərin hamısını verməyə çalışmışıq, ilk yazılı abidə kimi bunların verilməsinin əhəmiyyəti vardır. Çünki bu sözlərdən törəmiş çoxmənalılıq, metaforiklik, xalqın təfəkkürü, düşüncəsi, psixologiyası ilə bağlıdır, millidir.

Ağız: Dəli Qarcar *ağzın* köpükləndirdi (55), *Ağzın* qurusun, çoban! (45), *Ağız*-dildən bir qac kəlmə xəbər mana! (39), *Ağız* açub ögər olsam, üstimizdə Tənri görkli! (32), Ola kim, bir *ağzı* dualının alqışılə; Tənri bizə bir yetman əyal verə, – dedi (35).

Alın: Oğlan yumruğılə buğanın *alına* qıya tutub çaldı (36), *Alını* açuq ərənlər dinləsün, – dedi (83).

Arqa/arxa – bel: Bu gəz Beyrək qızın incə belinə girdi,

bağdadı, *arxası* üzərinə yerə urdı (55), Qazan baqdı, gördi çoban ağacı *arqasına* almış gəlür (46), Qolını çəkdi, sıçradı, *arqasına* bindi (117), Qalın Oğuz *arqası* Bayındır xanın göygisi Salur Qazan qaba dizinin üzərinə çökdi (52).

Ayaq: *Ayağının* sınduğunu kimsəyə demədi (106), Buğa *ayağı* üstünə turamadı, düşdi (36), Qazanın *ayağına* düşdilər, sucların dilədilər, əlin öpdilər (126).

Baldır: Qolı-budu xarınca uzun *baldırları* incə, Qazan bəgün tayısı, At ağuzlu, Uruz qoca çapar yetdi (50).

Barmaq: Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksü qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, *barmaqları* nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi (42).

Baş: Qara eşək *başına* üyən ursan qatır olmaz (31), Öz gödəndən *başını* kəsəyinmi? (35), Dəpəcə böyümüşsən, tarıca beynin yox (69), Gafil *başın* ağrısın beyni bilür (32), Yerdən uca tağlar *başına* yoldaşların alub çıxdı (71).

Baş sözü ilə düzəlmiş: baş kəsib qan tökmək (110), baş qoymaq (125), baş endirmək (53), başına tar olmaq (94), başına gəlmək (126), başına çıqmaq (94), baş vermək (126), baş qaldırmaq (53) kimi feli birləşmələr də dastanın lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, xəlqiləşdirmişdir.

Bənz – üz, çöhrə: Əzrayıla buyruq elədi kim, ya Əzrayil var, ol dəxi dəli qavatın gözinə görüngil, *bənzini* sarartgil! – dedi (79), Əmma qızın dərdindən *bənzini* sarardı (98).

Bilək: Gümüş kimi ağ *biləgin* açdı, əlin çıqardı (65), Quntqunt *biləklərin* solmasaydı; Ağam Beyrək diyədəm ozan, sanna! (62).

Boğaz: Xan qızı, yerimdən turayınmi? Yaqaqla *boğazından* tutayınmi? (35), Qazan oğlu Uruzı həbsdən çıxarun *boğazından* orğanla asun (47).

Bud/put, but: Basat Dəpəgözün *budi* arasından sıçrayub çıxdı (101), Qolı, *budi* xırəncə, uzun baldırları incə, Qazan bə-

gün tayısı At oğuzlu Uruz qoca çapar yetdi (50), Dəpəgözün kəndü qılıcılə boynunu urdı (103).

Burun: *Burnundan* qanı düdük kibi şorladı (109), Oğlançıqların kiminün *burnun*, kiminün qulağın yeməgə başladı (99).

Can – bədən: Ol gödəndə *canın* varsa, oğul xəbər mana! (39), Üç sordı *canın* aldı (99), Yaxşı yigidin *canın* qurtarayım (79), Ürəgimə, *canıma* odlar düşdi (30).

Çənə: Aslanın alnın gözədüb bir yumruq eylə urdı kim, yumruq *çənəsinə* toqundı, ovatdı (89).

Çigin: Gürzlə döğişdilər, qara polad uz qılıc ilə tartışdılar, sərpə-sərpə meydanda qılıclaşdılar *çiginləri* toğrandı, qılıcları ovandı, bir-birin alımadı (109), Əgnimdəki dəmür tonum *çignüm* qısar (108), *Çigin* quşlu cübbə ton vergil bu oğlana; Geyər olsun, hünərlidir! (36).

Dil, diş: Ağzın qurusun, çoban! *Dilin* çürüsün, çoban! (45), *Dili*-damağı quruyub dörd yanına baqdırdınmi? (72), Otuz iki *dişdən* çıxan bütün orduya yayıldı, Bəkil atdan düşmüş ayağı sınımış (106).

Əl: Ağ *əllərin* qarusundan bağlan; Ğafillücə görklü başın kəsin! (106).

Əmcək: Oğlanın anası *əmcəgin* bir sıqdı, südi gəlmədi (39), Qavradı, qızın bağdamasın aldı. *Əmcəgindən* tutdı (55).

Ənsə – başın arxa hissəsi, peysər: Altı cəllad ənsəsinə gəldilər (89), Qara bığın yedi yerdə ənsəsində dügən Qazan qarataşı Qaragünə çapar yetdi (77).

«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə bu sözün omonim mənası qeyd edilib: 1. boyun, 2. arxada (əli ordan qoyuf basma, uşağın ənsəsi qırılar; üzə bir ənsiyə iki danışır, kişi na döyü, ikiüzdünün biridi.¹

Qapurqa, qarın: *Qapurğasın qarnına* qavuşurdu (117), Bu

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s. 174.

evi xərab olsun, ərə varalıdan bəru dəxi *qarnım* toymadı, yü-
zim gülmədi (33).

Qaş: Qələmçilər çaldığı qara *qaşım!* (93), Qurulu yaya
bənzər çatma *qaşım!* (35).

Qol: Boyı boyına, beli belinə, *qolı* qolına yaqışdı (62), Xa-
nım, məqsudım oldur ki, ərə varan qız qalqa, mən qopuz ça-
lam, *qol* saluban oynaya, – dedi (64).

Saç: Qarğu kibi qara *saçım* uzanır gördüm uzanıban gözü-
mi örtür gördüm (44).

Sağrı. Dastanda həm kürək, həm də beldən aşağı «yan»
mənasında işlənmişdir: «Nə gəlırsə, bənim *sağrıma* gəlsün» -
deyü əlüyin... urur, yənin anaru, *sağrısın* ərinə döndürür (33).

DTS-də iki mənası verilmişdir: 1. Heyvanın kürəyinin də-
risi; 2. Bitki adı.¹ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə sağrı –
hevanın beli ilə quyruğu arasındakı dolğun və yuvarlaq tərəf,
sağrı başmaq – keçmişdə atın sağrı gönündən hazırlanan baş-
maq.²

Saqal: *Saqalı* uzun tat əri banladıqda (34), *Saqalım* ağar-
duğın nə bəgənməzsən? (80).

Sırça – kiçik barmaq: Oğlım idigin andan biləyim, *sırça*
parmağını qanatsun, qanımı dəstmalə dürtsün, gözimə sürə-
yin, açılacaq olursa, oğlım Beyrəkdir! – dedi (66).

Sügsün – boyun: *Sügsünindən* tutdu, belini üzdi (89).

Dialektlərin əksəriyyətində Qazax, Göyçay, Naxçıvanda
eyni mənada «siüysün» fonetik variantında işlənir.³

Sünük – sümük: *Sünüklərim* tuz kibi oldı (80), *Sünükləri*
xurd oldı (58).

Şəqaq – yanaq: *Şəqaqına* əmrəndigim sənin qızın-gəlinin
(60).

¹ Древнетюркский словарь, с.481.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., s.12.

³ A.Ə.Hüseynov. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti. – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun «Əsərləri». Dilçilik. Bakı, 1964, s.85.

Tal – kürək: Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı, oğlanı
iki *talusunın* arasında urub çıqdı, yıqdı (37).

Tamar: Kəsilsün oğlan əmən süd *tamarım* yaman sızlar
(38).

Tən – bədən: Oğul, sana ox batmasun, *tənünü* qılıc kəsmə-
sün, – dedi (99).

Tırnaq: Qızıl altun gətürün, xan qızına *tırnaq* yonun (65),
Gördi, tanıdı. «Oldur» - dedi. Tartdı, yaqasın yırtıdı. Acı *tır-
naq* ağ yüzinə aldı-çaldı (58).

Todaq: Böylə dikək Qaracıq çobanın acığı tutdı, *todaqları*
təbsirdi (49).

Topuq: Altmış ərkək dərisindən kürk eləsə *topuqlarını* ört-
miyən, altı ökək dərisindən külah etsə qulaqlarını örtmiyən...
Uruz qoca çapar yetdi (50).

Yanaq: Güz alması kibi al *yanaqın* tutdı, yırtıdı (47).

Yürək: Bağrıma *yürəgim* nə tağlırsan? (106), Oğlan quş
yürəklü olur (71).

Yüz – üz: Oğlanın *yüzinə* baqdı (68), Yalabudaq gözün aç-
dı anasının *yüzünə* baqdı (34).

Digər leksik qatlarda olduğu kimi, bədən üzvlərinin adla-
rını bildirən sözlər arasında da müasir dil baxımından arxaik-
ləşmiş sözlər vardır ki, bunların bəziləri Azərbaycan dilinin
dialekt və şivələrində mühafizə olunmuşdur.

Omuz – çiyin: Çomağı *omuzuna* bıraqdı (104).

Öykə – sinə: Yuqarısından *öykə* ilə həmlə qıldı (126),
Oğuz yigidinin *öykəni* qapardı, qılıcın çıqardı, yeri çaldı-kərt-
di.

«Şivələrimizin əksəriyyətində «ağ ciyə» mənasında işlə-
nən «öhvə» qərb ləhcəsində öyfə, öykə, ötkə, öhfə şəklindədir
(Ağtixlinin *öhvəsi* yeməli olar; Adam da, heyvan da əvvəl *öy-
kədən* zədələnər)».¹

¹ Ə.Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, s.65.

Yeli – arxa, dal: *Yelisi* qara Qazluq atun binmədinmi? Qafanın altından ayağın bərk sardı, var qüvvətilə atının *yelisinə* düşdi (108).

Təbiidir ki, dastanlarda bizim nümunə vermədiyimiz boyun, bel, qulaq, diz, sinə, qan, ana südü və s. kimi bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər də işlənmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin əksəriyyəti müasir dilimizdə işlənməkdədir, müəyyən sözlər fonetik cəhətdən fərqlidir. Bu fonetik fərqlər müasir ədəbi dil baxımından fərqlidir, Orxon-Yenisey abidələrində, X–XI əsrlərə məxsus qədim türk yazılı abidələrində təsadüf edilməkdədir, o dövr üçün norma səviyyəsindədir. Məsələn, «d» ilə başlanan sözlər «t» ilə əsasən söz əvvəlində, lakin söz ortasında da vardır; söz əvvəlində «y» samitinin işlənməsi (yüz, yürək), y-d əvəzlənməsi (adaq - ayaq) XVI əsr də daxil olmaq şərti ilə yazılı abidələrimizdə olmuşdur. Belə müvazilik tək fonetik deyil, leksik, qrammatik səviyyələrdə də özünü saxlamışdır. Lakin qeyd etməliyik ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində müşahidə etdiyimiz bu fərqli cəhətlər öz izlərini indi də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qoruyur.

3. Ailə-qohumluq münasibətləri bildirən sözlər

Ailə, qohumluq münasibətləri qədər qədim olan bu sözlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir. Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq qədim türk dili yazılı abidələrində mövcuddur. Dastanlardakı bu leksik qatın əksəriyyəti müasir dildə, eləcə də digər türk dillərində fonetik fərqlə işlənməkdədir. Abidənin dilində ailə, qohumluq münasibəti bildirən sözlər geniş işlənmişdir:

Ana. Qız *anadan* görməyincə ögit almaz (31), Haman qız sıçradı, ata mindi, Beyrəgin ata-*anasına* muştuluğa çapar get-

di (65), Bu nə sözdü? Saqın, qadın *ana!* *Analar* bir yedigində sən iki yegil! (47), Ağzın qurusun, *ana!* Dilin çürüsün, *ana!* «Ana həqqi – tənri həqqi» denilməsəydi qalqubanu yerimdən turaydım, yaqanla boğazından tutaydım (47).

Ata: Oğul *atadan* görməyincə süfrə çəkməz (31), *Ata* adını yürütməyən xoyrad oğul; ata belindən enincə, enməsə, yeg; *Ata* adın yürüdəndə dövlətli oğul yeg (32).

Baba – ata: Sən sağ ol, qadın *ana!* *Baban* sağ olsun! (47), Oğul dəxi neyləsün *baba* ölüb mal qalmasa; *Baba* malından nə faidə, başda dövlət olmasa (31), Oğlandır, nə bilsün? Keyiki qovardı, gətürərdi, *babasının* ögində sinirlərdi: «*Babam* at səgirdişimə baqsun, qıvansun; ox atışıma baqsun, güvənsün; qılıç çalışıma baqsun, sevinsin!» (37).

Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində də «baba» ata mənasında işlənir.¹ Dastanda *ata* və *baba* sözləri ilə yanaşı *dədə* sözü də müxtəlif mənə çalarlarında işlənmişdir: Ayıtdı: Yox, ol ananın *babasıdır*, sənin *dədəndir*. Dədə Qorqud «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının müəllifidir: Dədəm Qorqud gəlir oldu, Qorqud ata ayıtdı.

Qız qardaş – bacı: Ölüsi xəbər gətürənə *qız qardaşım* verərdim, – dedi (58), Beyrək baqdı gördi kim, kiçi *qız qardaşı* binardan su almağa gəlür, «Qardaş Beyrək!» - deyü ağlar-bozlar (60), Vay, bəgim qartaş! Muradına-məqsuduna irməyən yalnız qartaş! (58), Çoban şəhid olan qardaşların həqqinə qodı (44), Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir (31); Qarşu yatan ala tağdan bir oğul uçurdınsa, degil mana! (38).

Güyəgü – kürəkən: Gül təpəcik olmaz, *güyəgü* oğul olmaz (31).

Tayı – dayı: Altmış ərgəc dərisindən küləh etsə qulaqlarını örtməyən, qolu-budı xıracə, uzun baldırları incə Qazan bəgün *tayısı* At ağuzlu Uruz qoca çapar yetdi (50).

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.42.

Yengə – qardaş arvadı: Ağca yüzli *yengəmi* tul eyləmişsən (103). Müasir türk dilində də işlənir

Digər qohumluq bildirən sözlər: Allah-təala mana da bir qız verə, – dedi (52), Əlinin *oğulları* – peyğəmbər *nəvaləri*; Kərbəla yazısında yəzidlər əlində şəhid oldu (32), Bunun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün; ocağına buncılayın *övrət* gəlməsün (33), Ol iki *hələlə* yüz qırq yıl ömrə verdim (83), *Xatunu* hamilə oldu (35), Böylə digəc Dərsə xan, *xatununa* cavab vermədi (38), *Ərin* sözünü qulağına qoymaz (33), *Dayım* Əmən imiş, anı bildim (95), Gördi *gəlin* at üzərində geyinmiş, süğüsü əlində (91), Yolına qurban olayın, *gəlincigüm!* (66), Qız bildi kim *qayınanası*, *qaynatasıdır* (91), *Qayınata* *qaynana* muştuluq mana nə verərsiz? (66), Əmma mən Banıçəçigəin *dadısıyam* (54), Qırq incə bellü qızla, Qazanın *hələlini* biz götürmüşüz! (43), *Adağlusından* ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi (57), Baqdı, gördü bu otağ Banıçəçək otağıymış ki, Beyrəğin beşikkərtmə *nişanlısı*, *adaxlusıydı* (54), *Ataya-anaya*, *qauma-qardaşa* həsrətəm və həm bir qara gözlü *yavqlım* vardı (59), Mənim qızım Bayböre bəgin oğluna *beşikkərtmə yavıqlı* olsun, – dedi (51).

Bir-iki söz (küyəgü, qız qardaş, övrət) müstəsna olmaqla qohumluq terminlərinin hamısı müasir (nəvə, oğul, ər, gəlin, qayınana, qayınata, qız, nişanlı, adaxlu, yavıqlı, tayı) dilimizdə işlənməkdədir.

4. Hərbi terminlər

Qəhrəmanlıq dastanları olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində hərbi terminlər də xüsusi yer tutur. Bu terminlərin bir qismi arxaikləşmiş, bəzi terminlər (silah adları, geyim növləri) əşyaları işləklidən qaldığı üçün tarixizmlər kimi dildə mövcuddur, işlənmə məqamları vardır. Dastanda hərbi sənəti ilə bağlı aşağıdakı söz və silah adlarını misal göstərmək olar.

Aqınçı – döyüşçü: *Aqınçılar* kafərin elin-günün urub qızın-gəlinin əsir etdilər (109), *Aqınçı* dərildi, üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldı (110).

Alay – böyük dəstə: *Alaylar* bağlandı, qoşunlar düzüldü (126), Gördü, kafərlər *alay* bağlamış gəlirlər (113), Bu məhəldə Oğuz ərənləri *alay-alay* gəldi (120).

Balçaq – qılincin dəstəyi: Gördilər kim, bu gəlin kişinin qılincinin *balçağı* qanlı, oğlu görünməz (91).

Cəng – vuruş, döyüş: Oğlan qırq yigidin boyına aldı, at dəpdi *cəng* və savaş elədi (41), Qılıc və sügü və çomaq və sair *cəng* alətin geydirüb tonatdılar (121), Bayandır xanın ağ meydanında bu oğlan *cəng* etmişdir (36).

Cida – sünkü: Altun *cida* oynadana, yarəb noldu? (72), İldiz kibi parlayıb gələn kafərin *cidasıdır* (70), Üç yüz *cidalu* yigit bunun yanına cəm oldı (40).

Çəri – qoşun: Qaragünə *çəribası* oldı (119).

Dəmir ton – hərbi geyim: Bir ağ-boz atlı, ağ ələmli bəg, *dəmir tonlu* Oğuzun öncünə gəldi (120), *Dəmir yaylı* Qırçaq Məlikə qan qusduran Qarabudaq çapar yetdi (49), Əğin bəg *dəmir tonun* mana vergil! (107), Aqınçılar kafərin elin-günün urub qızın-gəlinin əsir etdilər (109).

Dizcik – döyüş zamanı dizlərə geyilən hərbi forma: *Dizcik* qarucıq bağladı (112), Anun ardınca toquz qoca başları Aruz yetdi (77).

Ələm – bayraq: Qaba *ələm* götürən xanımız – Bayandır xan (114).

Gürz – ağır çəkili silah növü: Bir dəxi altı pərli *gürz* aldılar (52).

Kiş – yay düzəltmək üçün möhkəm ip: Yedi *kiş* ilə qurulurdu mənim yayım (95).

Qalqan – qalxan: Ap alaca *qalqanın* vergil mana (46), Yağrında *qalqan* oynar babasının, qadir qoursa, başın kəsəyim (86), Qamçilə işarət qılıb, odaya düşün (91), Qamçu salub tökdirən Qazan ər idim (117).

Qarğu – qarğudalı gevdəsindən düzəlmiş süngü: *Qarğu* talı sügünü mana vergil (107).

Qırım – döyüş: Qara polad uz qılıcı çalmayınca *qırım* dönməz (31), *Qırımından* dönməsə-qaçmasa, ərlük yaxşı, – dedi (96).

Ləşkər – qoşun, ordu: *Ləşkər* dərildi, gəldi (119), Qazan gördi kim, *ləşkər* ögincə bir ağ-boz atlu, ağ ələmlü bəg dəməür tonlu Oğuzun ögincə gəldi (120).

Niqab – döyüşçülərin, cəngəvərlərin tanınmaması və qorunması üçün taxdıqları üz zirehi: Oğuzda dörd yigit *niqablı* gəzərdi (87).

Ox: *Ox* atanda mən sən oxunu yarmazdımımı? (65), Yay çəkmədün, *ox* atmadın (69).

Sadaq – ox qabı: *Sadağında* səksən oqın vergil mana (46).

Sancaq – bayraq: Qazan bəgin qartaşı kafərin tuğilə *sancağı* qılıcladı, yerə saldı (150).

Sapan – daş atmaq üçün qədim silah: Üç yerdə dəpə kibi taş yığdı, ala qollu *sapanın* əlinə aldı (43), *Sapan* taşına tutdı (98).

Süğü – ucu şiş silah: Uruz gen yaqadan *süküsin* sanıdı, turdı (71), Gördi gəlin at üzərində geyinmiş, *sügisi* əlində (91).

Savaş – döyüş, vuruş: Yanımda yigitlərim *savaş* dilər (108).

Tuğ – bayraq: Boyı uzun Burla xatun qara *tuğın* kafərin qılıcladı, yerə saldı (77).

Tuğulqa – döyüşçülərin başlarına qoyduqları metal papaq: Qalqanını ovatdı, *tuğulqasını* yoğırdı, qapaqların sıyırdı, oğlanı almadı (108).

Yağı – düşmən: Ol gəldi ki, *yağı* basılmadı (74), *Yağı* yetdi, düşmən irdi (31).

Yay – oxun ucu: Dərsə xan Qorqut sinirli qatı *yayın* əlinə aldı (37), *Yay* çəkmədin ox atmadın (69).

Bundan başqa hərblə bağlı qamçı, qarğu (qarğıdalı gövdə-

sindən düzəlmiş süngü), yaraq, mancanaq, puta (nişangah), savaş və s. terminlərə də rast gəlinir.

5. Musiqi terminləri

«Kitabi-Dədə Qorqud» boyları həmçinin o zamankı musiqi sənətinin inkişaf səviyyəsi, ictimai vəzifələri və təsir qüvvəsi haqqında da müəyyən təsəvvürlər oyadır, qədim çalğı alətlərinin, musiqi ilə bağlı maraqlı ifadə və deyimləri canlı şəkildə əks etdirir.¹ Qəhrəmanlıq eposu olan «Kitabi-Dədə Qorqud» tariximizə, mədəniyyətimizə, incəsənətimizə, xalqımızın etnoqrafiyasına yol açan, aydınlıq gətirən möhtəşəm bir abidədir. Burada musiqişünaslıq terminləri də öz qədimliyi, milliyyəti ilə nəzər diqqəti cəlb edir. Burada həm musiqiçi (ozan, nağaraçı, surnaçı), həm musiqi alətlərinin adlarını (boru, qopuz, davul, düdük, kus, nağara, surna) bildirən terminlər işlənmişdir. «Dədə Qorqud» dastanı sanki musiqi ilə yoğrulub, musiqi onun hər sətirinə, hər misrasına qonub».²

«Dədə Qorqud»un musiqi aləmi ozan və qopuz musiqi aləti ilə bağlıdır: Dədə Qorqud soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış. Qolça qopuz götürüb eldən-elə, bəgdən-bəgə ozan gəzər; Ər comərdin, ər nəgəsin ozan bilür; El-əvünizdə çalub-oynadan deyən ozan olsun (32), At ayağı külük, ozan dili çevik olur (68) və s.

«Azərbaycan dili şivələrində ozan sözünün «aşiq» mənası tədricən arxaikləşmiş, həmin leksik vahid «çox danışan» mənasında işlənir: Ozan olma, az danış; Məmməd Həsən ozandı, çox danışır».³

¹ F.X.Xalıqzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud»un musiqi sözlüyü. – «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu), s.160.

² Z.Səfərova. «Dədə Qorqud»un musiqi dünyası. – «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu), s.152.

³ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.272.

Oğuz ozanlarının əsas musiqi aləti qopuz olmuşdur. «Qopuz Orta Asiya türklərində və qədim Azərbaycanda işlədilmiş saza bənzər musiqi alətidir. «Qopuz götürmək, aşıqlar kimi» şənliklərdə çalib-oxumaq üçün istifadə olunan əsas çalğı alətidir».¹ «Ozanlar ozanı Dədə Qorqud gəldi, sədəfli qopuzunu sinəsinə basıb, igidə belə ad qoydu».² «Dədə Qorqud özü əlində qopuz Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər bütün Oğuz elini gəzmiş, qopuzunu çalmış, musiqisini səsləndirmiş, oğuz igidlərinə öyüd-nəsihət vermiş, gənclərə etdikləri əməllərinə, göstərdikləri şücaətlərinə görə ad qoymuşdu».³ «Dədə Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qoysun, biləncə alub, babasına var-sun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün» - dedilər (36), Dədəm Qorqud gəldi, qopuz çaldı (122), Dədəm Qorqud gəlübən şadlıq çaldı; Bu oğuznaməyi düzdi-qoşdı (119), Xanım, məqsudum oldur ki, ərə varan qız qalqa, oynaya, mən qopuz çalam, – dedi (64), Beyrək qopuzı aldı, babasının ordusuna yaqın gəldi (60).

«Qopuz bir çox xalqların musiqisində indi də mövcuddur, onun müxtəlif növləri yaşayır, səslənir. Bizdə daha sonralar aşıqların əsas aləti olan saz onu əvəz etmişdir».⁴ «Dədə Qorqud qopuzu oğuz igidlərinin arasında müqəddəslik rəmzinə çevrilmişdi. Oğuz igidləri hətta düşmənin əlində qopuz görəndə, ona yaxın durmurdular, onu öldürmürdülər».⁵ Məsələn, «Uşun Qoca oğlu Səgrək» boyunda belə bir yer var: Qılıncının dəstəyindən yapışdı ki, onu vura, gördi ki, əlində qopuz vardır. Dedi: Mərə kafir, Dədəm Qorqudun qopuzu hörmətinə çalmadım. Əgər əlində qopuz olmasaydı, səni iki parə qılar-

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti, s.64.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., s.547.

³ Z.Səfərova. «Dədə Qorqud»un musiqi dünyası. – «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu), s.151.

⁴ Yənə orada, s.156.

⁵ Yənə orada, s.151.

dım, – dedi (114). Başqa bir nümunə: Mənim əlümi şeşin, qolça qopuzum əlümə verün, ol yigidi döndərəm; Sonra məni ya öldürün, ya da diri aparun (40).

Boru – şeypur: Burması altun-tuc *borular* çalındı (50), *Borı* çalındı, kos uruldı (126), Altun-tuc *borular* ağrıldı (155), *Boru* ağırıldı köçdülər (119), Anlar dəxi cəri dərüb, *borı* ağardan Qazana qarşı gəldilər (126).

Bu musiqi aləti də daha çox hərblə, döyüşlə bağlı işlədilir.

Davul – təbii, çubuqlarla vurularaq çalınan qədim musiqi aləti: Gumbur-gumbur *davullar* çalındı (115).

Davul keçmişdə daha çox döyüş zamanı işlədilən zərb alətidir.

Kos – zərb aləti: *Borı* çalındı, *kos* uruldı (126).

Göründüyü kimi, bu zərb musiqi aləti də hərblə, döyüşlə bağlıdır.

Nəqarə/nağara – musiqi aləti: Gumbur-gumbur *nəqarələr* döğildi (55).

Surnaçı – zurnaçı: *Surnaçıları* qovdı, nağaraçuları qovdı (64).

Nümunələrdən göründüyü kimi, nağara, zurna musiqi alətini bildirən sözdən həmin aləti çalan zurnaçı, nağaraçı sözləri düzəlmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da «düdük» sözünə də rast gəlinir. Bu söz bir başa musiqi aləti kimi deyil, məcazi mənada ifadə tərkibində işlənmişdir: Ol altmış batman gürzlə Qazılıq qocaya dəpərə tutub çaldı, yalan dünya başına tar oldu. *Düdük* kibi qan şorladı (94).

Beləliklə, «Dədə Qorqud»un musiqi dünyası da vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhu ilə sıx bağlıdır, xalqımızın qədim tarixindən xəbər verir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini quş və heyvan adları təşkil edir. Dastanda işlənmiş quş adlarının əksəriyyəti (qarğa, durna, göyərçin, sağsağan, turac, şahin, kəklik, toyuq, ördək, qu quşu və s.)

bugün də dilimizdə işlənməkdədir. Bu quş adları müxtəlif üslubi funksiyalarda çıxış edir, məcazi mənada bənzətmə məqamında işlənir: Dəstursızca yağıya girmək bizim eldə eyb olur. Mərə yüri. *Toğan quş* oluban uçayınmı? Saqalınız boğazından tutayınmı? Baybörənin oğlu beş yaşına girdi... çaya baqsa çalumlulu, çal *qaraquş* ərdəmlü, bir gözəl, yaxşı yigit oldı (53), Türküstanın dirəgi, *Tülü quşun* yavrusu, Amit soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, Dövlətlü xan mədəd mana (95), Uçardan *qaz, tauq*; yürürdən keyik tavşan bu holəyə toldurub, oğuz yigitlərinə bunu dam etmişdi (110), Çayın baqsa, çalmalı, *qara quş* ərdəmlü, qurqurma quşaqılı, qulağı altun küpəli Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atdan yıqan Qazılıq qoca oğlu bəg Yegnəg çapar yetdi (77), Cümlə quşlar sultanı *çal qaraquş*; Qanadilə *saqsığana* kəndözin saqıdarmı? (90). «Oğuz ellərində alplar, qız-gəlinlər daha çox *şahinə, qaza* oxşadıldığı halda, yağıdan söhbət gedəndə bir qayda olaraq quzğun xatırladılır, azğın dilli, *quzğun* dilli kafər adlandırılır».

Məişətlə bağlı heyvan adları da (dana, inək, qoyun, quzu, keçi, təkə, qoç, eşşək, it, pişik və s.) müasir dilimizdə olduğu kimi, dastanda müxtəlif məqamlarda işlənmişdir. Qəhrəmanlıq dastanı kimi «Kitabi-Dədə Qorqud»un bütün boylarında at, aygır, dəvə, köşək bütün növləri ilə əksərən birləşmə şəklində təyini sözlərlə (boz at, ağ boz at, ağ bədəvi at, bədəvi at, şahbaz at, göy bədəvi at, alaca at, yügrək at, qara qoc at, yund, təpəlqaşğa aygır, al aygır, turı aygır, dəvə, erkək dəvə, buğa, bugra, qızıl dəvə, köşək, qatar-qatar dəvə və s.) rast gəlmək mümkündür.

Ümumiyyətlə dastanlarda, nağıllarda qəhrəmanın gücünü, hünərini göstərmək üçün həmişə əjdəhaların adı çəkilir. «Dədə Qorqud»da da əjdəha adına rast gəlinir: Yedi başlu əjdəhaya yetüb vardun, bir yılandan nə var ki, qorxdun, – dedim (118). Bunlardan başqa «Kitab»da Arslan, Tülkü, Samur heyvan adlarına da rast gəlinir.

«Kitab»da dini leksika da müəyyən yer tutur. Bunlar onomastik vahidlər din xadimlərinin adları və dinlə bağlı yer adları, dini etiqadla bağlı sözlərdir, əksəriyyəti ərəb, fars mənşəlidir: Allah axirət, tənri (31), Əli (88), Məhəmməd, Quran, Kərbəla, Məkkə, Mədinə, behişt, uçmaq, cəhənnəm, damu, iman, yasin, məscid, din sərverdi, Döldül, azan, abdest, müşhəf, salavat, cədd, şəhadət, sağış günü (qiyamət günü), namaz və s.

Bunlardan başqa, «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində sosial həyatla bağlı: alp (114), aznaur (43), bəg (107), bəglər bəgi (108), boy (31), qazi (94), qam (52), Qalın Oğuz (40), İç Oğuz, Taş Oğuz (35, 101), yağma (123), paşa (89), sancaq bəgləri (95), sultan (36), himmət (108), həkim (39), cariyyə (78), şülən (66), dövlət (163, 96), ədavət (121), əmiraxurbası (53), sağ bəglər, sol bəglər, qul (78, 44) və s. sözlər də işlənmişdir.

Dövlətçilik və hüquqla bağlı: bəglər bəgi (108), qazı (73), divan (125), əfv (105), yasaq (99), sultan (36);

Tikinti ilə əlaqədar terminlər: ağ ağıl (112), ağban ev (41), Aya Sofya (119), bargah otaq (saray, şahana çadır) (115), ev (32), dam (dustaqxana) (110), zindan (həbsxana) (113), kəlisə (67), köşk (alaçıq) (87), koma (ev, daxma) (33), köprü (körpü) (79), otaq (131), hasar (qala) (82), çadır (95), çətirli otaq (53), meyxanə, minarə (110), dəgirman (33), quyu (116), ağıl (45);

Rəng bildirən: ağ (34), al (40), ala (91), boz (54), qara (46), qızıl (qırmızı) (73), yaşıl (38), gök (göy) (125), sarı (87);

Coğrafi terminlər: dağ, qaya, dərə, dəpə, düz, caz, qar, bürkü, qasırğa, dolu, yağış, yağmur, yel, pusarıq (duman) müəyyən yer tutur.

Beləliklə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında leksikanın müxtəlif mənə qruplarına daxil olan söz və terminlər müxtəlif üslubi məqamlarda işlənmiş, əksəriyyəti türk mənşəlidir və müasir dilimizdə də qalmaqdadır.

III. ONOMASTİK VAHİDLƏR

Xalqın tarixini özündə əks etdirən onomastik vahidlər Azərbaycan dili lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının qədim yazılı abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» özünün bütün məzmunu, əks etdirdiyi tarixi-coğrafi mühit, etnik xüsusiyyətləri və bu gün də yaşayan ədəbi-bədii ənənələri ilə Azərbaycan xalqının ictimai-tarixi keçmişi, onun məişəti ilə köklü surətdə bağlıdır. Burada Azərbaycan torpağı «Oğuz» məfhumunun müxtəlif şəkilləri ilə çox geniş surətdə təsvir edilmişdir». ¹ «Kitabın onomastikası onun lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsidir və ümumiyyətlə, lüğət tərkibi üçün səciyyəvi olan türk mənşəlilik keyfiyyəti abidənin onomastikasına da aiddir». ² «Dədə-Qorqud»un onomastik vahidlərini tədqiq edən alimlərimiz bu abidəni xüsusi adlar mənbəyi kimi qiymətləndirmişlər. «Abidənin Azərbaycana aid olmasını dil yaxınlığından da, etnoqrafik uyğunluqlardan da əvvəl adicə gözlə görünən toponimlərdə əyaniləşən coğrafi xəritə təsdiqləyir: Bərdə, Qapılar Dərbəndi, Qaradağ, Qaracuç dağı (Qarabağın indiki Xocavənd ərazisindəki dağ silsiləsi), Dərəşam (Naxçıvan ərazisində), Göyçə dənizi (indiki Göyçə gölü), Əlinca qalası (Naxçıvan) və s.» ³

Xalqın tarixini əks etdirən bu vahidlər «Dədə Qorqud» dastanlarında cərəyan edən hadisələrin coğrafi adlarını, şəxs və tayfa adlarını özündə əks etdirir. Bu vahidlərin dilçilik baxımından tədqiq edilməsi xalqın tarixinin öyrənilməsi üçün son dərəcə qiymətli bir qaynaqdır. Şübhəsiz ki, abidədəki bütün onomastik vahidlərin toplanması, hətta siyahıya alınması da bu sahədə olan bir sıra problemlərin həlli üçün faydalı ola bilər. Bu möhtəşəm abidənin 1300 illik yubileyinin qeyd edil-

¹ Ş. Cəmşidov. «Kitabi-Dədəm Qorqud». Bakı, Elm, 1999, s.23.

² N.M.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995, s.113.

³ T.İ.Hacıyev. «Dədə Qorqud»: dilimiz, düşüncəmiz, s.7.

məsi üçün onun qədimliyini şərtləndirən amillərdən biri də onomastik vahidlər olmuşdur.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı yer və insan adları hadisələrin Qafqazdan, Azərbaycandan kənarında baş vermədiyini göstərir. Dastanda qədim Azərbaycanın bir çox yaşayış yerlərinin adının çəkilməsi də bu fikri əsaslandırır». ¹

1. Antroponimlər

«Dastanlardakı bədii personajların, hadisələrin iştirakçısı olan şəxslərin adı qədim türk adlarıdır – islamdan qabaqkı sistemdir. Qorqud, Bayındır, Ulaş oğlu Salur Qazan, Uruz, Bamsı Beyrək, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Banuçiçək, Selcan xatun, Boyu Uzun Burla xatun və s. Hətta oğuz olmayanlar da, Qalın Oğuzun düşmənləri də qədim ad sistemi ilə tanınırlar: Qıpçaq Məlik, Qara Təkur Məlik, Şöklü Məlik, Sulu Sandan Məlik, Ağ Məlik Çəsmə və s.» ² Həqiqətən də eposun dilində təbii olaraq ərəb, fars alınmaları azlıq təşkil edir. Antroponimlərdə ərəb, fars alınmaları daha çox islamla, dinlə bağlı olan adlardır (Musa, Rəsul, Həsən, Hüseyn, Cəbrayıl, Səməd, Fatimə və s.).

«Dədə Qorqud»u səciyyələndirən əsas amillərdən biri üzde olan diqqəti ilk çəkən antroponimlərdir. On iki boydan yedisinin adı qəhrəmanların (Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul, Qazlıq Qoca oğlu Yegnək, Uşun Qoca oğlu Səgrək, Bəkil oğlu Əmran, Dirsə xan oğlu Buğac, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı) və dastanın ana xəttini təşkil edən igidlik, qəhrəmanlıq, mübarizlik göstərən obrazların adları ilə bağlıdır.

Dastanda təsvir olunan, adı çəkilən bütün obrazların adı təyinlə, ləqəblə, təxəllüslə işlənmişdir.

¹ A.Səmədov. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən. Bakı, 2003, s.23.

² T.İ.Hacıyev. «Dədə Qorqud» dilimiz, düşüncəmiz, s.11.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edən M.B.Məmmədov dastanın üslubunu səciyyələndirən xüsusiyyət kimi adların əvvəlinə gələn epitetləri, bədii təyinləri xüsusi qeyd edir və nümunələr gətirir: Qara buğa dərisindən beşiyinin yapuğu olan, acığı tutanda qara daşı kül ey-ləyən, bığın ənsəsində yeddi yerdə düyən ərənlər ərvəni Qazan bəyin qardaşı *Qaragünə* çapar gəldi, Dəmir qapı Dərbəndəki dəmir qapıyı tərüb alan altmış tutam ala göndərinin içunda ər böyürdən; Qazan kimi pəhləvanı üç göz atından yıxan; Qıyan Səlcuq oğlu *Dəli Dondar* Hamidlə Mardin qələsini tərüb yıxan dəmir yaylı Qırpaq Məliyə qan qusduran, gəlibən Qazanın qızın ərliyə alan; Oğuzun ağ saqallı qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən; Al məxmuru şalvarlı, Atı böhrü xotazlı *Qaragünə* oğlu Qara Budaq». ¹

«Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu» boydakı qəhrəmanlar, yigidlərin hamısı (Beyrək, Şirşəmsəddin, Yeknək, Aruz, Tondaz və s.) «təyinləşmiş» adlardır. Bunlar dastanın dilinin poetik, üslubi xüsusiyyətlərini göstərən, şərtləndirən linqvistik amillərdir. Belə epitetlərə, demək olar ki, dastandakı bütün adlarda rast gəlmək mümkündür. Bunlar hoylarda təsvir olunan qəhrəmanları müxtəlif cəhətdən xarakterizə edir, eyni zamanda dastanın özünəməxsus poetik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

«Abidənin dilində təyin «mütləqliyi» yaxud mütləq «təyinlilik» özünü göstərir – elə bir anlayış yoxdur ki, sözün geniş mənasında təyinlənməsin, hətta xüsusi adlar belə mütləq təyinlə işlənmişdir: çaya baqsa, çalmalı, qara quş ərdəmlü, qurqurama quşaqılı, qulağı altun küpəli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atdan yıqan Qazlıq Qoca oğlu bəg Yeknək». ²

Digər antroponimlərin işlənmə mövqeyinə diqqət edək:

Ağ Məlik Çəsmə. Kafərləri it ardına buraqıb xorlıyan, el-dən çıxub Ayğırözülü suyundan at yüzdürən, əlli yeddi qələnin kəldin alan *Ağ Məlik* Çəsmə qızına nigah edən *Sufi Sandal Məlikə* qan qusduran, qırq cübbə bürünüb otuz yedi qələ bəyinin məhbub qızlarını çalub bir-bir boynın qucan yüzində-to-dağında öpən *İlək qoca oğlu Alb Ərən* çapar yetdi (50).

Ayna Mələk. Qonşılarna çağırar ki, Yetər! Zəlixə! Zübeydə! Ürüydə-can, qız-can Paşa! *Ayna Mələk!* Qutlu Mələk! Öl-məgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərəb olasıydı (33).

Arsun. Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına *Arsun* oğlu Dirək təkür derlərdi (94).

Baybican. *Baybican* bəg dəxi yerindən uru turdı (52).

Baybörə. *Baybörə* bəgin oğlu atlandı, ava çıxdı (53).

Bayındır. Xanlar xanı xan *Bayındır* yildə bir kərrə toy edib Oğuz bəglərin qonaqlardı (34).

«Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları» mövzusunun işləyən K.İ.Səmədova bu ərazidə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Oğuz elinin xanlar xanı olan Bayındırın adı ilə bağlı Bayandır çay, Bayandurlu, Bayandır yaşayış məntəqəsinin işlənməsini qeyd edir və Qərbi Azərbaycan ərazisində Bayandur antroponimi etnonimi əsasında etnotoponim kimi Bayandır kəndi, Bayındır dəmir yolu, Laçın və Bərdə rayonlarının ərazisində, eyni zamanda Türkmənistan, Qazaxıstan toponimiyasında da mövcudluğunu qeyd edir. ¹

Baybican. Oğul, məgər sən istədigin qız *Baybican* bəg qızı Banıçəçək ola?! (55), Baybörə xan oğlu Bamsı Beyrək mana derlər (120).

Fatima. Sənin adın Qırq oynaşlı Boğazca *Fatima* degilmiydi?

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud» məqalələr toplusu. Bakı, 1999, s.205.

² N.M.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, s.113.

¹ K.İ.Səmədova. Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları. Nam. diss. avt., Bakı, 2004, s.12.

Budaq. Cilasun, yigitlərlə Qaragünə oğlu Dəli *Budaq* soldan gəldi (50).

Bunlu qoca. *Bunlu qoca* ilə Yapaqlu qocayı ana xidmətkar verdilər (100).

Qazan. Qalın Oğuz dövlətinin başçısı. Bir gün Ulaş oğlu Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı Qaracığın qaplanı, Qalın Oğuzun dövləti qalmış yigit arxası *Salur Qazan* yerindən turmuşdı (42).

Qazılıq qoca. Qədim eponimlərdən sonra işlənərək böyük müdriklik bildirir: Oğlilə, gəlinlə Qanlı Qoca Oğuza girdi (93).

Qanlı Qoca. «Kanlı» xalqımızın yaranmasında iştirak etmiş qədim soyköklərdən biri olan kəngərlərin qədim adıdır (S.Ə.). Abidənin dilində bu söz şəxs adlarında ehtimal ki, bu mənada xatırlanır. Əsərdə «Qanturalının atasının adı»¹ Oğuz zamanında *Qanlı Qoca*, derlərdi, bir kürbiz ər vardı (85).

Qapaqqan – Oğuz qəbiləsi üzvlərindən birinin adı: *Qapaqqan* deərlər, bir kişi var idi (99).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da «Qara» sözünün bir çox mənalarından biri də şəxs adlarının önündə titul, ləqəb kimi işlənməsidir: Qara Arslan Məliki Qarabudaq yerə saldı (66), Qaraca çoban – Qazan xanın çobanı: Elə olsa, sultanım, Qaraca çoban sapan çatlatdı (48). Ümumiyyətlə «Qara» komponenti ilə yaranmış antroponimlərə abidədə tez-tez rast gəlmək olur: Qaraçəkür – Oğuz dövlətinin məşhur igidlərindən biri (87), Qaracuç – Qaraxanlı dövlətinin başçısı (42), Qaragünə – Qazan bəyin qardaşının adı (44).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, adların ləqəblə, titulla işlənməsi bu abidənin dili üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir: Hamidlən Mərdin qələsin dəpüb yıqan, dəmür yaylı Qıpçaq Məlikə qan quşdıran, gəlübən Qazanın qızın ərliklə alan Qaragü-

nə oğlu Qarabudaq çapar yetdi (49). Bu nümunədəki hər iki obrazın adı təyinlə (dəmür yaylı), etnonimlə (qıpçaq), antroponimlə (Qaragünə) təyinlənmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da «dəli» sözü iki mənada: dəli – ağı, şüuru yerində olmayan; dəli – qoçaq, cəsür, igid, qorxmaz, ürəkli. Abidədə şəxs adlarına artırılıb işlənən məhz ikinci mənadır, obrazların hünərvərliyi, igidliyi məhz bu sözlə təyinlənmişdir: Cilasun yigidlərlə *Qaragünə oğlu Dəli Budaq* soldan ötdi (55), Həq təalaya *Dəli Domrulun* sözi xoş gəlmədi (79), Bunı eşidüb *Qıryan Səlcuç oğlu Dəli Tondaz* ağ çıxarub, qara geydi (58).

Bundan başqa abidədə «dəli» sözü ilə təyinlənən Dəli boy, Dəli Budaq, Dəli Qarcar, Dəli Domrul, Dəli Tondaz (Dəli Dondar) Dəli Tondar, Dəli Uran antroponimlərinə də təsadüf edilir.

Ləqəblərlə işlənmiş digər adları da qeyd etmək olar: Dirək Təkur – Düzmürd qalasının gözətçisinin adı: Adına Arşun oğlu Dirək Təkur deərlərdi (94), *İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş* Qazan bəgün evi üzərinə şəhid oldı (43), Aruzın bir çobanı vardı. *Qonur qoca Sarı* çoban derlərdi (98), Əmən gəlsün, Alp Rüstəm gəlsün, *Dönəbilməz Dülək Uran* gəlsün, gerü qalan bəglər həb gəlsün! –dedi (124), Andan *Dönəy bilməz Dülək Uran* altı pərlü çomağıla at dəpüb, gəlüb yuqarıdan aşağı kafəri qatı urdı, alımadı (96), Yarımasun, yarçumasun *Yalançı oğlu Yalınçuç* aydur (48), Qoşa bürədən qayın oqı əglənmiyən *Yağrınıcı oğlu İləlmüş* səninlə bilə varsun! –dedi (95), *Aruz* aydır: Mənim İç Oğuzda qırımım *Qazan* olsun! *Əmən* aydır: Mənim qırımım *Tərs Uzamış* olsun! *Alp Rüstəm* aydır: Mənim qırımım *Ənsə* qoca oğlu Oqçı olsun! –dedi (126), *Şökli Məlikə* səni ilətələm (43), İçüb-İçüb *Ulaş oğlu Salur Qazanın* alınına şərəbin itisi çıqdı (42).

Azərbaycanda «Dədə Qorqud»dakı antroponimlərlə yaranmış onlarla onomastik vahidlərə rast gəlmək mümkündür:

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, s.51.

Qazan bulaq, Qazan qoşa dağ, Qazan Zəmi, Qazan göl, Qazan dağ, Qazangöl düzü Qazanlı, Bayandır çayı, Abyandırlı kəndi və s. Ş.Cəmşidov boylarda mövcud olan onomastik vahidlərin hazırkı etnik və toponimik əlamətlərinə görə ayrı-ayrı bölgələr üzrə necə yerləşmiş olduğunu da cədvəl üzrə göstərmişdir.¹

2. Toponimlər

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi məkan – yer adları – toponimik vahidlər sanki Azərbaycan torpağından, Azərbaycanın keçmiş tarixindən xəbər verir. Bu «Kitab» Azərbaycanın tarixi haqqında söz demək üçün əsas qaynaqlardan biri kimi tarixçilər, coğrafiyaçılar, həm də dilçilər üçün real faktlar verən ən gözəl mənbədir. «Bu cəhət (söhbət ayrı-ayrı boylarda işlənmiş coğrafi adlardan gedir) «Kitabi-Dədə Qorqud»u Azərbaycan xalqının ədəbi tarixi keçmişi ilə bağlayan amillərdən biri kimi təzahür edir. Ayrı-ayrı boylarda əks olunmuş coğrafi şəraiti nəzərdən keçirib, hazırda Azərbaycanda mövcud olan müvafiq yer adları ilə tutuşdursaq məsələ tam şəkildə aydınlaşmış olar».² Həqiqətən də «Kitab»da işlənmiş onomastik vahidlərin çoxusu Azərbaycana – onun xəritəsinə daxil olan yer adlarıdır, indi də bizim coğrafi terminlər lüğətlərində öz əksini tapmaqdadır. «Dədə Qorqud»da təsvir edilən oğuz elləri ya müasir, ya da qədim adları ilə Azərbaycanda mövcuddur. «Kitabi-Dədə Qorqud»un bəzi boylarında hadisələrin hərəkət istiqamətini izləsək, qədim Albaniyanın, Kür-Araz arasının, xüsusilə Mil, Qarabağ, Muğan sahəsinin və eləcə də qədim vaxtlardan bəri azərbaycanlılar yaşayan Göyçə gölü ətraflarının, Altuntax

¹ Bax: «Kitabi-Dədə Qorqud», s.37-38.

² Ş.Cəmşidov. «Kitabi-Dədə Qorqud», s.20.

yaylaqlarının, həmçinin Cənubi Azərbaycan – Təbriz, Urmıyə, Xoy sahələrinin burada çox geniş təsvir olunduğunu görə bilərik».¹ «Dədə Qorqud Oğuzun tarixidir. «Dədə Qorqud» Oğuzun dövlətçiliyidir. «Dədə Qorqud» Azərbaycanın tarixi coğrafiyasıdır».² Hadisələrin cərəyan etdiyi sahələr həm Azərbaycanın ərazisinə daxil olan, yaxud daxil olmayan, lakin azərbaycanlılar yaşayan məkanlar, eləcə də Azərbaycana daxil olmayan məkanlarda baş verir. Əlbəttə, Azərbaycana daxil olan sahələr oğuzların öz doğma yurdlarıdır və bu yurd uğrunda onlar mübarizə ediblər. «Kitabi-Dədə Qorqud»da adları çəkilmiş coğrafi adları toplamaq, onlar haqqında danışmaq bu abidənin Azərbaycan, onun tarixi ilə nə dərəcədə bağlı olduğunu və qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləmək üçün ən real faktlardır. Bir halda ki, biz bu möhtəşəm abidənin 1300-illik yubileyini qeyd etmişik, deməli onun varlığını, tarixini də bu tarixlə təsdiqləmiş oluruq. Şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının tarixi kökləri bundan daha qədim dövrlərə gedib çıxır.

Azərbaycan tarixçiləri, dilçiləri kitabdakı onomastik vahidlərlə əlaqədar xeyli işlər görmüş, bu və ya digər yer adlarının etimologiyasına toxunmuşlar. Dastandakı yer adlarının çoxusu müəyyən fonetik dəyişikliklə Azərbaycan, Zaqafqaziya ərazisində mövcuddur. Q.İ.Məşədiyev «Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycanın paleotoponimləri» adlı məqaləsində Azərbaycanda və Zaqafqaziya ərazisində yayılmış Gəncə, Bərdə, Bayandur, Dərəşam, Başaıçiq, Dərbənd, Qaradərbənd, Qapılı, Şəki, Sürməli, Çəşməli, Göycə, Tuman, Abxazeli, Qayı, Qazılıq (Qafqaz dağı), Qov, Öksüz, Xalxal, Xallı, Şelli, Qırx (Qırxlı), Aznavur, Nindarx, Xaçınçay, Əlincə, Oşura, Yalncıq, Şir Şəmsəddin, Yunan, Qəbələ, Karbuz, Gil-

¹ Ş.Cəmşidov. «Dədə Qorqud», s.30.

² T.İ.Hacıyev. «Dədə Qorqud»: dilimiz, düşüncəmiz, s.115.

qamış, Ökülü, Tatyana qalası, Tuğulça, Düyər, Daşağıl, Şömutəpə, Turan, Maralyan, Tabaran qalası, Cəlair, Amit (qala), Maşaverçay (Mişarçay) və s. yerlərin adların çəkir.¹ «Dədə Qorqud» boylarında cərəyan edən hadisələrin məhz Azərbaycan ərazisində baş verdiyini sübut edir. Məqalədə bəzi yer adları haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürülür və göstərilir ki, Şirak müqəddəs yer mənasını verən oykonim kimi düşünülə bilər. Ermənistanda, Gürcüstanda Cavahet dağlarının davamı olan Şirək/Şirak dağı da vardır, eyni zamanda Şirak düzü və Şirak rayonu da vardır. Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların danışığında Şirəxana sözü də işlənir. Bu söz «ayaq basılmağı qadağan edilən yer» mənasındadır.

Deməli, «Dədə Qorqud»da işlədilən Şiraküz yer adı bildirməklə yanaşı həmin dövrün müqəddəslik anlamını da mühafizə edir. «Azərbaycan ərazisindəki Çıraqqala oronimi də ehtimal ki, «müqəddəslik rəmzi» ifadə etməklə Şirak sözünün fonetik variantıdır, ç – ş səs əvəzlənməsi dilimiz üçün təbii haldır».²

Bu toponim haqqında S.Əlizadənin də fikrini qeyd etmək yerinə düşər. O yazır: «Şirokuz – Onuncu boyda işlənmişdir, mühüm etnotoponimlərdən biridir. V.Bartold «Şerüküz», O.Gökyay və E.Rossi «Şürük», M.Erkin «Şiroquvən», H.Arashı «Şəruk», Ş.Cəmsidov «Şəzur» oxumuşlar. Ermənistandakı Şirək (Şirak) yaylası ilə bağlıdır. Bir yer adı kimi protobulqarlarla bir vaxtda Zaqafqaziyaya gəlib yerləşmiş şirakların adından yaranmışdır. Ola bilsin ki, şiraklar özləri də protobulqar (protooğuz) soyundan imişlər – sözün tərkibindəki «oguz» və ya kuz/quz komponenti belə bir ehtimal üçün özül ola bilər».³

¹ Q.İ.Məşədiyev. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycanın paleotoponimləri. – «Kitabi-Dədə Qorqud» toplusu, s.231.

² Yəne orada, s.229.

³ «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.264.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş digər toponimlərə nəzər salaq: Məgər başı açuq *Tatyan* qələsindən, *Aqsəqa* qələsindən kafərin casusu vardı (60), Ağ sazın aslanında bir gögim var (118), *Ağlağana*, *Gögcə* tağa aluban çıxayın (69), *Ağca* qala, *Sürməlüyə* gəlüb Qazan qırq otaq dikdirdi (74), *Ağca* qala *Sürməlidə* at oynatdım (118).

Sürməli toponimi Arpa çay axarında – indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpağında yerləşir. Şərqi Anadoluda və Cənubi Azərbaycanda Marağa səmtində yer adıdır.

Ala tağa ala ləşkər ava çıxdı (54), Arqu beli, *Ala taği* avlar idim (93), Arxu beli, *Ala taği* dünin aşdın (89), *Amit* soyunun aslanı, *Qaracuşın* qaplanı, Qonur atın iyəsi, Xan Uruzın ağası, Bayandır xanın göyğüsü Qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı (42).

Qaraçuq Qarabağ dağ silsiləsinin Mil düzü ilə hüdudlanan böyük bir sahənin adı olmaqla, Naxçıvanda da kənd adıdır. Arqıç qırda yığanır Əmman dənizində; Sarb yerlərdə yapılmış kafər şəhri (118), Nagah Parasarın Bayburd hasarına gəldilər (58), Parasarın Bayburd hasarından parlıyıb ucan Boz ayğırlu Beyrək çapar yetdi (77), Məgər Başı açuq Tatyana qələsindən, Aqsəqa qələsindən kafərin casusu vardı (69), Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıxdınmı, qız?! (65), Nə Qazlıq taği (Qafqaz dağları) aqar sənin suların? Aqar kibi, aqmaz olsun! (39), Qacar keyiklərinə qarğamağıl; Qazlıq tağının suyu yoqdır (39), Qan Abqaz elinə mən gedərəm (68), Kafər aydır: Qazanın qapulu Dərvəndə on bin qoyunu vardır (43).

«Kitab»da qapılar dərvəndi, qapulu Qara Dərvənd, Qara Dərvənd, Dəmir qapı dərvənd variantları da işlənmişdir.

Digər toponim vahidlərə diqqət edək: Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğı olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, bığın ənsəsindən yedi yerdə dügən ərənlər əvrəni Qazan bəgin qartaşı Qaragünə çapar yetdi (49).

Qara dərə Qarabağda qədim bir yer adıdır: Dərəşam ucın-

dan keçdi ol qardaşı tutulan qoruya gəldi (113), Çoq tağlar, dərə-təpə keçdi. Günlərdə bir gün Düzürd qələsinə gəldi. Qara dəniz kənarında idi (94), Gözlədilər, şahin Tumanın qələsinə endi (116).

Bu «qələ» Gürcüstanın Dmanisi rayonunun ərazisindədir. Qazan xan əsir düşmüş və bu qalada saxlanmışdır. Oğlu Uruz onu qaladan xilas edir. «Sözsüz ki, Dmanisi rayonundakı Aşağı və Yuxarı Oruzman kəndləri də Uruz (Oruz) eli kimi düşünülmüşdür».¹ «Dədə Qorqud»da qeyd alınan Erqıçı, Ergısın qədim variantı hesab edirik. «Alban salnaməsi»ndə də Ərgis şəxs adı qeyd edilmişdir. Q.İ.Məşədiyev eposda işlənən bəzi toponimik adların paralelliyini də vermişdir. «Dədə Qorqud»da Evnük yer adı, qala – Kalinino rayonunda, Boğazca oykonimi, Dmanisidə, Yayxan oykonimi «yayla» fonetik variantında Qarapac yer adı, Kalininoda Qaraxac (oronim), Cızıqlar yer adı Cavahetdə Cızıqlar (oronim), Ala Tağ Cavahetdə Ala dağ (oronim).²

«Dədə Qorqud»un boylarında cərəyan edən hadisələr, qeyd etdiyimiz kimi, Oğuzda İç Oğuz, Taş Oğuz, Qalın Oğuz» oğuz ellərində baş verir. Odur ki, bu coğrafi terminlərə bütün boylarda rast gəlmək mümkündür: Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç Oğuz, Taş Oğuz bəglərin üstinə yığnaq etdi (35), Xanlar xanı Bayandır yildə bir kərə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı (34), Qalın Oğuz elində yasım tutsun! (75).

Bunlardan başqa, Göyçə dağı, Göyçə dənizi, Alınca qalası, Şərur, Ağ qaya, Gəncə, Bərdə toponimlərinə, habelə Azərbaycanca daxil olmayan digər toponimik adlara Ərəfat (Məkkə şəhəri yaxınlığında qurban kəsilən yerin adı), Kərbəla (31), Mədinə (47), Məkkə (36), Rum eli (Bizansa, Kiçik Asiyaya

¹ Q.İ.Məşədiyev. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycanın paleotoponimləri. – «Kitabi-Dədə Qorqud» toplusu, s.230.

² Yenə orada, s.230.

verilən ad) müsəlman məmləkətlərində yaşayan əhali haqqında işlədilir: Varın Rum elinə mənim oğlım üçün yaxşı ermənganlar gətürün, mənim oğlım böyüyincə, – dedi (52), Bazırganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər. İstanbula gəldilər (52), Mənim ərligim, bəhadirliğim, cılasunliğim, yigidliğim Ruma, Şama gedə cavlana – deyirdi (79).

«Hər bir el, oba xalq tərəfindən verilən adı ilə tanınır və bu adla da tarixdə yaşayır. Xalqın tarixinə dair ən xırda cizgiləri belə özündə qoruyub saxlayan, zamanın sınağından çıxan yurd adları (toponimlər) dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib gələcək nəslə çatdırır».¹

3. Etnonimlər

Etnonimlər də bu möhtəşəm abidənin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini təşkil edir. Tayfa, xalq, millət adı bildirən bu leksik vahidlər xadqın tarixi, dilin tarixi ilə sıx bağlı olub, onun bir sıra problemlərinə aydınlıq gətirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, etnonimlərin abidələrdən toplanması dil, tarix baxımından tədqiq edilməsi, etimologiyası, mənşəsinin müəyyənləşdirilməsi son dərəcə faydalıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da xalq, tayfa, boy adları da işlənmişdir:

Bayat – qəbilə adı. Rəsul əleyhissəlam zamanı yaqın *Bayat* boyundan Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı (31).

Oğuz – türk tayfasının adı. *Oğuzun* ol kişi təmam bilicisiydi, – nə diyərsə, olurdu (31).

Qayı – qədim oğuz qəbilələrindən birinin adı. Qorqut ata ayıtdı: Axır zəmanda xanlıq gerü – *Qayıya* dəgə, kimsənə əllərindən almıya (31).

¹ İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002.

Bolqar – xalq adı. Ötəgi qara tağın bir yanında altı-baş *balqar* bir ər gördüm (95).

Türkman – türkmən. Pəs varasın bir cici-bici *türkman* qızını alasan, naghahandan tayanım üzərinə düşəm, qarnı yırtıla? – dedi (85).

Qıpçaq. Hamidlən Mərdin qələsin dəpüb yıqan, dəmür yaylı *Qıpçaq* Məlikə qan qusduran, gələbən Qazanın qızın ərliklə alan Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi (49).

Tat. Saqalı uzun *tat* əri banladıqda; Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda; Ağı, qaralı seçən çağda... (34).

Çərkəz – Qaraçay-Çərkəz vilayətində yaşayan xalqlardan biri: İt kibi gu-gu edən *çərkəz* xırsılı (119).

Aznavur – gürcü. Şökli Məlik aydır: Mərə, *aznavur*, nə heyfimiz qaldı? (43).

Amit – tayfa adı. Türkünstanın dirəgi Amit soyunun aslanı, Qaracüğün qaplanı (69).

Hindu – hind əhalisindən olan hindli. Qara *hindu* qullarıma buyuraydım; Səni para-para toğrıyalardı, ağac! (48).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da təbiət obyektləri, coğrafi adlar terminlər də diqqəti cəlb edir. Belə adların bir neçəsini müstəsna etməklə (ağız, yazı, saz, ordu – yaşayış yer adı, kənd, mahal mənasında) hamısı müasir dilimizdə işlənməkdədir: Çığnam-çığnam *qayalardan* çıxan su; Asılan-asılan *qayalardan*, Qazan, oğlan uçırdınmı? (72), Köksi gözəl *qaya* tağlara gün dəgəndə, Bəy yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda (34), *Ala tağda* çadıran otağın dikdi (113).

Ağız – sərhəd. Toğuz tümən Gürcüstan *ağızına* varub qondu (104), Ağam Qazan sası dinlü Gürcüstan *ağızında* oturarsan (42), Yapağlı gögcə *çəmən* güzə qalmaz (31), Sığın-keyik yıqdı. Gök alan körklü *çəmənə* çadır tikdi (69), Gül *təpəcik* olmaz. Güyəkü oğul olmaz (31), Dəvəcə böyümüşsən, köşəkçə əqlin yoq! *Dəpəcə* böyümüşsən tarıca beynin yoq! (69), Toz yarıldı, gün kibi şıladı, *dəniz* kibi yayqandı, meşə kibi qarardı

(69), Bəri gəlgi, ağam Qazan! *Dəniz* kibi qararub, gələn nədir? (69), Taş Oğuz bəgləri həp yığnaq oldu. Ala bargah otaqların *düzə* dikdi (124), Mərə çobanlar. Bu kişi yolda taş bulsa, *yabanə* atar (98), Məgər bir gün köprisinin *yamacında* bir bölük oba qonmuş idi (79), Alaca qanın yer yüzinə dökün. *Elin-günün* çapın (106), *Dəpə* kibi ət yığdı. Göl kibi qımız sağdırdı (35).

Ordu – yaşayış yeri, kənd, mahal. Otuz iki dişdən çıxan bütün *orduya* yayıldı. «Bəkil atdan düşmüş ayağı sınımış» – deyü (106), Atının cilovsın döndərdi, *ordusuna* gəlür oldu (37), Oğlanı ata bindirdilər, alubanı *ordusına* gətildilər (39).

Saz – qamışlıq. Beyrəgin qorqusundan qaçdı, özünü *Tana sazına* saldı (66), Ağ *sazın* aslanında bir köküm var (118), Kafərin sərhədinə irdilər (87), Qaçan sən məni alub kafər sərhədinə çıxardın, qılıç çalub baş kəsdin? (69).

Nümunələrdən göründüyü kimi, etnonimlər bədii mətnədə üslubi vəzifə daşıyır, poetik ifadə vasitəsinə çevrilir. Yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusduran, it kibi gu-gu edən çərkəz xırsılı, qara hindu qulları, saqalı uzun tat əri «Dədə Qorqud» dastanında xüsusi sözlər (onomastik vahidlər nəzərdə tutulur. – R.M.), digər leksik vahidlər kimi, bədii əsərin ideya və məzmunu ilə bağlı olaraq işlənməyə başlanmışdır. «Dədə Qorqud» dastanında işlənən xüsusi sözlər əsərin yarandığı dövrdə xalqımızın tarixini, məişətini, estetik zövqünü və s. əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir.¹

Beləliklə, onomastik vahidlərə aid dastandan gətirdiyimiz nümunələr bu abidənin yarandığı dövrün tarixi, etnoqrafiyası, coğrafi mühiti haqqında tam təsəvvür yaratmaqla yanaşı, dilin bu leksik qatının qədimliyini xalqın, dilin yaranma tarixi ilə əlaqədar bu amilin rolunu qiymətləndirmək, bu sahədə olan bəzi cəhətlərə işıq salmaq baxımından faydalıdır. Digər

¹ A.M. Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., B., 2003, s.288.

tərəfdən, onomastik vahidlərin dilçilik baxımından da təhlili, dilin əmələ gəlməsi, onun tarixi ilə də əlaqədar söz deməyə imkan verir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da təsvir edilən hadisələrin coğrafi dairəsini müəyyən etmək tamamilə mümkündür. Burada tarixi-coğrafi reallıq bədii yaradıcılıq ənənəsi ilə əks olunmuşdur. Bu abidənin tədqiqində tarixiliklə bədii yaradıcılıq, bədii yaradıcılıqla isə tarixilik əlaqələrini araşdırmaq lazımdır». ¹ Həqiqətən də, boylarda işlənmiş onomastik vahidlər öz işlənmə məqamlarına, fonetik, qrammatik, morfoloji, sintaktik təbiətinə görə abidənin dilinə orijinallıq gətirib, üslubunu fərdiləşdirib. İnsan adları, yer adları elə şəkildə təyinlənib-poetikləşib ki, bunları yalnız abidənin üslubu ilə – bədii yaradıcılıq xəttini tutub o istiqamətdə tədqiq edib nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu fikir «Dədə Qorqud»la məşğul olan tədqiqatçıların hamısında vardır.

¹ Ş.Cəmsidov. «Kitabi-Dədəm Qorqud», s.20.

IV. DASTANLARDA İŞLƏNMİŞ ƏRƏB, FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

«Ən qədim və dolğun dil abidəmiz «Kitabi-Dədə Qorqud» ən saf, ən təmiz, ən az yabancı təsirlərə məruz qalmış bir dilin örnəyidir». ¹ «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin qədimliyini, onun məhz VI-VII əsrin Azərbaycan dili olduğunu irəli sürən tədqiqatçılar müxtəlif sübutlar gətirirlər. Bu müddələrin əksəriyyəti dastanda Azərbaycan dili strukturunun, əski sözlərin olması; sonralar dilimizin leksik fondunda böyük yer tutan ərəb və müəyyən dərəcədə fars kəlmələrinin dilimizə islamın təsiri ilə keçdiyini nəzərə alsaq, «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin islamdan qabaq, ya da ən azı islamıyyətlə yaşlı olması aydınlaşar». ²

Həqiqətən də bu eposun dilinin leksik istiqamətdə tədqiqi və statistik hesablamalarda ərəb, fars sözlərinin azlıq təşkil etdiyini görürük. Ə.M.Dəmirçizadə «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında 101 ərəb, fars sözünün işləndiyini qeyd edir. ³ Bizim apardığımız hesablamalara görə, abidədə 395 alınma söz işlənmişdir. Bunlardan təxminən 300 söz ərəb, 100 söz fars dilinə məxsusdur. Ümumiyyətlə, qədim türk dili yazılı abidələrində ərəb, fars arınlmaları təbii olaraq çox azdır. «Qutadğu bilig» əsərinin lüğət tərkibini tədqiq edən Ramiz Əsgər hesablamalar nəticəsində göstərir ki, əsərdə işlənmiş fars dilinə məxsus 88 sözün (şəkkər, hünər, nuş, nişan, xəzan, gövhər, dost, düşmən və s.), ərəb dilinə məxsus 361 sözün (aləm, əcəm, ayət, din, dua, fəsil, cavab, həqiqət, həbib, dünya, həndəsə, şəkk, iqlim, qənaət, mənzil, mövlud, münəccim və s.) demək olar ki, hamısı dilimizdə mövcuddur. ⁴

¹ Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, 1999, s.25.

² Yəni orada, s.59.

³ Ə.M.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. B., 1959, yeni nəşri 1999.

⁴ Ramiz Əsgər. Qutadğu bilig. B., 2003, s.152.

Orxon-Yenisey abidələri ilə «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilinin bütün səviyyələrdə səsləşməsi bu fikri bir daha təsdiq etməkdədir. Digər tərəfdən, kitabın yazıya alınması ilə əlyazma nüsxələri arasında ən azı on min illik bir dövr vardır. İslam amilinin təsiri burada mühüm rol oynamışdır. «Azərbaycan dilində ərəbizmlərin yayılmasına və möhkəm yer tutmasında əsas vasitələrdən biri də islam dinidir. Bu dinin Azərbaycan ərazisində qəbulu və geniş yayılması ərəb mənşəli söz və ifadələrin də dildə möhkəm yer tutmasına güclü təsir göstərmişdir».¹

Təbii ki, islam dininin, islam məfkürəsinin əlyazma nüsxələrini yazan-yaradan şəxslərə təsiri olmuşdur və onlar həmin dövrün ədəbi dil normalarına riayət edir və artıq o dövrdə dilə tam təsir etmiş, onun lüğət tərkibində özünə əsaslı yer tutmuş ərəb, fars sözlərini həmin abidəyə gətirmişlər. Belə bir fikri əqidəni sübut etmək üçün «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksik tərkibinə nəzər salmaq olar. Məsələn, onomastik vahidləri götürək. Bunlar, demək olar ki, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, bədii ədəbiyyatda müxtəlif üslubi məqamlarda çox işlənilir. Əgər XIII-XIV və daha sonrakı əsrlərdə (XVII əsrdək) antroponimlərin işlənməsində daha çox ərəb, fars mənşəli adlar və adları bildiren artikllərə, həmçinin dinlə bağlı müxtəlif adlara, xüsusən bədii əsərlərin qəhrəmanlarının adlarına, bədii ifadə vasitəsi, poetik fiqurlar kimi daha çox təsadüf ediriksə, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı antroponimlərin daha çox türk mənşəli olduğunu görürük (Baybura, Dəli Dondar, Dirsə xan, Buğac xan, Salur Qazan, Qazan bəg, Uruz bəg, Basat, Dəli Domrul, Qanturalı, Beyrək, Baybican və s.).

Çox nadir hallarda ərəb mənşəli adlara rast gəlmək mümkündür. «İslami adlar uzun müddət, hətə «Dədə Qorqud Ki-

tabı» yaranandan sonra da Azərbaycan (türk) adlar sisteminə daxil ola bilməmişdi».¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»u tədqiq edən alimlər, yazıçılar bu abidəni islamdan əvvəl, bəlkə də islamın qəbulunun ilk dövrlərində formalaşmasını sübut etmək üçün digər amilləri də göstərmişlər. Bu haqda Anarın «Dədə Qorqud dünyası» kitabında oxuyuruq: «Dədə Qorqud»da oğuzlar açıq şəkildə şərab içirlər, hətta Quranı da yemə-içmə arasında gətirirlər, and içirlər. Dədə Qorqud dünyasında islamda məqbul sayılan çoxarvadlılıq yoxdur. Oğuz qızları islam çadrasına bürünmüş müti övrətlər deyil, atalarına, oğullarına arxa olan, at belində çiyin-çiyinə qılınc vuran, ox atan qorxmazlardır. Oğuz ərənlərinin allaha dua edərək qız doğulmasını istəmələri islam düşüncəsi tərzindən çox uzaqdır».² «Dastanda qadınlar yalnız müqəddəs, vəfalı, sədaqətli, namuslu, qayğıkeş ana deyil, həm də mübariz qəhrəmanlardır».³

«Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində olan ərəb, fars sözlərinin bir qismi cüzi fonetik dəyişikliklə müasir Azərbaycan dilində də işlənməkdədir: adam, ömr, azad, aləm, aciz, axirət, bəxt, sabah, vəqt, vədə, vətən, zaman, qədd, qəbul, qə-dəm, qəza, qovğa, dəli, dərviş, dərd, divar, pencərə, düşmən, eyb, ədəb, gözəl, əzəl, əziz, əmr, əhd, əcəl, xəbər, zərrə, ziyadə, zəhmət, zindan, ziynət, xına, imarət, söhbət, kəlmə, kəmal, güman, günah, məqsud, mərd, minnət, naghah, nemət, şəkər, şirin, nəzər, nəсіб, nişan, sabah, səbəb, sərxoş, hazır, hal, kar, kor, heyvan, şir, mal, nal, həmişə, həmlə, həsəd, cəm, cəmal, xoş, şən, şərt, şəhər, şəhid, şükr və s. Şübhəsiz ki, ərəb, fars mənşəli sözlər içərisində uzun müddət klassik ədəbi dilimizdə işlənən, sonralar isə ədəbi dildən çıxmış leksik vahidlər də

¹ Əl-Abbasi Xeyruddin Nəşət. Ərəbizmlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. -Dokt.diss.avt., B., 2006, s.12.

¹ Fərzəliyev Ə.Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilinin onomastik sistemi. -Nam.dis.avt. B., 2006, s.5.

² Anar. Dədə Qorqud dünyası, s.

³ Səmədov A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən, s.58.

Orxon-Yenisey abidələri ilə «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilinin bütün səviyyələrdə səsləşməsi bu fikri bir daha təsdiq etməkdədir. Digər tərəfdən, kitabın yazıya alınması ilə əlyazma nüsxələri arasında ən azı on min illik bir dövr vardır. İslam amilinin təsiri burada mühüm rol oynamışdır. «Azərbaycan dilində ərəbizmlərin yayılmasına və möhkəm yer tutmasına əsas vasitələrdən biri də islam dinidir. Bu dinin Azərbaycan ərazisində qəbulu və geniş yayılması ərəb mənşəli söz və ifadələrin də dildə möhkəm yer tutmasına güclü təsir göstərmişdir».¹

Təbii ki, islam dininin, islam məfkürəsinin əlyazma nüsxələrini yazan-yaradan şəxslərə təsiri olmuşdur və onlar həmin dövrün ədəbi dil normalarına riayət edir və artıq o dövrdə dilə tam təsir etmiş, onun lüğət tərkibində özünə əsaslı yer tutmuş ərəb, fars sözlərini həmin abidəyə gətirmişlər. Belə bir fikri əqidəni sübut etmək üçün «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksik tərkibinə nəzər salmaq olar. Məsələn, onomastik vahidləri götürək. Bunlar, demək olar ki, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, bədii ədəbiyyatda müxtəlif üslubi məqamlarda çox işlənilir. Əgər XIII-XIV və daha sonrakı əsrlərdə (XVII əsrdək) antroponimlərin işlənməsində daha çox ərəb, fars mənşəli adlar və adları bildirən artikkelərə, həmçinin dinlə bağlı müxtəlif adlara, xüsusən bədii əsərlərin qəhrəmanlarının adlarına, bədii ifadə vasitəsi, poetik fiqurlar kimi daha çox təsadüf ediriksə, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı antroponimlərin daha çox türk mənşəli olduğunu görürük (Baybura, Dəli Dondar, Dirsə xan, Buğac xan, Salur Qazan, Qazan bəg, Uruz bəg, Basat, Dəli Domrul, Qanturalı, Beyrək, Baybican və s.).

Çox nadir hallarda ərəb mənşəli adlara rast gəlmək mümkündür. «İslami adlar uzun müddət, hələ «Dədə Qorqud Ki-

tabı» yaranandan sonra da Azərbaycan (türk) adlar sistemində daxil ola bilməmişdi».¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»u tədqiq edən alimlər, yazıçılar bu abidəni islamdan əvvəl, bəlkə də islamın qəbulunun ilk dövrlərində formalaşmasını sübut etmək üçün digər amilləri də göstərmişlər. Bu haqda Anarın «Dədə Qorqud dünyası» kitabında oxuyuruq: «Dədə Qorqud»da oğuzlar açıq şəkildə şərab içirlər, hətta Quranı da yemə-içmə arasında gətirirlər, and içirlər. Dədə Qorqud dünyasında islamda məqbul sayılan çoxarvadlılıq yoxdur. Oğuz qızları islam çadırına bürünmüş müti övrətlər deyil, atalarına, oğullarına arxa olan, at belində çiyin-çiyinə qılinc vuran, ox atan qorxmazlardır. Oğuz ərənlərinin allaha dua edərək qız doğulmasını istəmələri islam düşüncəsi tərzindən çox uzaqdır».² «Dastanda qadınlar yalnız müqəddəs, vəfalı, sədaqətli, namuslu, qayğıkeş ana deyil, həm də mübariz qəhrəmanlardır».³

«Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində olan ərəb, fars sözlərinin bir qismi cüzi fonetik dəyişikliklə müasir Azərbaycan dilində də işlənməkdədir: adam, ömr, azad, aləm, aciz, axirət, bəxt, sabah, vəqt, vədə, vətən, zaman, qədd, qəbul, qədam, qəza, qovğa, dəli, dərviş, dərd, divar, pəncərə, düşmən, cyb, ədəb, gözəl, əzəl, əziz, əmr, əhd, əcəl, xəbər, zərrə, ziyadə, zəhmət, zindan, ziynət, xına, imarət, söhbət, kəlmə, kəmal, güman, günah, məqsud, mərd, minnət, nəgah, nemət, şəkər, şirin, nəzər, nəсіб, nişan, sabah, səbəb, sərxoş, hazır, hal, kar, kor, heyvan, şir, mal, nal, həmişə, həmlə, həsəd, cəm, cəmal, xoş, şən, şərt, şəhər, şəhid, şükr və s. Şübhəsiz ki, ərəb, fars mənşəli sözlər içərisində uzun müddət klassik ədəbi dilimizdə işlənən, sonralar isə ədəbi dildən çıxmış leksik vahidlər də

¹ Əl-Abbasi Xeyrəddin Nəşət. Ərəbizmlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. -Dokt.diss.avt., B., 2006, s.12.

¹ Fərzəliyev Ə.Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilinin onomastik sistemi. -Nam.dis.avt. B., 2006, s.5.

² Anar. Dədə Qorqud dünyası, s.

³ Səmədov A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən, s.58.

vardır: bargah, qəvvas, qafilə, əyal, zəxm, iltifat, inayət, gərdun, mürəssə, müşəf, payəndə, hərami, həsud, cariyyə, cəng, şəbcirəq, şəmatət və s.

Eposda işlənmiş ərəb, fars mənşəli sözlər müxtəlif leksik qruplara daxil olan sözlərdir. Dinlə, islamla bağlı sözlər daha çox işlənmişdir ki, bunlara antroponimlər: Əleyhissəlam (müqəddəslərin adlarına əlavə olunan epitet, 31), İsmi-Əzəm (Allahın müqəddəs adları, 56), Musa (Musa peyğəmbər, xristianların peyğəmbəri, 103), Rəsul (Rəsul Əleyhissəlam – Məhəmməd peyğəmbərə verilən adlardan biri, 31), Rəsulullah (Allahın elçisi, 101), Səməd (Allahın adlarından biri, 96), Fatimə (peyğəmbərin qızı, həzrəti Əlinin qadını, 33, 64), Həsən (həzrət Əlinin oğlu), Hüseyin (həzrət Əlinin oğlu), Cəbrayıl (Allahın xidmətində duran mələyin adı, 109); toponimlər: Ərəfat (Məkkə şəhəri yaxınlığında qurban kəsilən yerin adı, 71), Kərbəla (İraqda – müsəlmanların müqəddəs saydıqları yer, 32), Mədinə (47), Məkkə (müsəlmanların ziyarətgahı) və dini məkanları bildiren adları da daxil etmək olar: məscid (müsəlmanların ibadətgahı, s.118), minarə (azan vermək üçün məscidlərin yanında, ya üstündə ucalan qüllə, s.33, 48). Dinlə, dini etiqadlarla bağlı olan: la-ilahə-illəllah, Məhəmməd Rəsulullah – Allahdan başqa Allah yoxdur, rükət (namazda bir dəfə ayağa qalxma, bir dəfə əyilmə və iki dəfə üzünü yerə sürtməkdən ibarət hərəkət), salvat (dua oxunduqdan sonra sağ əli üzə çəkmə), separə (Quranın 30 cüzvünü bildirir), səhabə (Məhəmməd peyğəmbərin tərəfdarları), şəhadət (müsəlmanlığı inama gətirmək), fəqih (müsəlman qanunları ilə şəriət başçısı), qurban (38), namaz (77, 84), mömin (81), müşəf (123, 124), axirət, qiyamət, əcəl, kəfən, cəhənnəm, din, dua, tövbə, yasin, halal, haram, iman və s.

Ərəb, fars mənşəli sözlər arasında insanla, onun varlığı, mənəviyyəti, düşüncəsi, psixologiyası, həyat tərzi ilə bağlı sözlər də mövcuddur, bunların əksəriyyəti müasir dilimizdə də iş-

lənəkdədir: ədəb, qəzəb, dərd, əql, ədavət, əməl, əhd, zəhmət, izzət, kəmal, güman, möhkəm, murad, namus, tələb, tövbə, fikir, həsrət, hörmət, cahil, şad, şükr, bəxt, qədd, qərib, ilham, ədəb, təris, fəryad, xatir, şəfqət, şən, qəzəb və s.

Ərəb, fars alınmaları içərisində gündəlik məişətdə işlənən sözlər də vardır. Məişət leksikası özünün rəngarəngliyi, zənginliyi ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Xalqın maddi və mənəvi tarixi ilə sıx bağlı olan, gündəlik işlətdiyi məişət sözləri dilin tarixi, sözlərin etimologiyası ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin açılması üçün lüğət tərkibinin mühüm qatlarından birini təşkil edir. Xalqın həyatının, məişətinin dəyişməsi ilə əlaqədar bu sözlərin müəyyən qismi dildən çıxsada, xalqın tarixinin canlı şahidləri kimi qiymətsiz faktlardır. Bu faktların böyük bir qismi folklor ədəbiyyatında yaşamaqdadır. Çünki xalqın zəruri tələbatla yaratdığı bu sözlərin çoxu şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri vasitəsilə geniş işləklilik tapmış yazılı ədəbi dilə keçib müxtəlif bədii funksiya daşmışdır. «Alınma sözlərin böyük əksəriyyətinin semantik dəyişmələrə uğramasının nəticəsidir ki, bunlar ümumi ədəbi dilə keçərək çox zaman metaforik anlamda işlənə və ekspressiv çalarlar kəsb edə bilər. Sonra isə bu yol fərdi, yaxud təsadüfi metaforalardan yeni anlamli, sabit və daimi metaforalara gətirib çıxarır».¹ Azərbaycan dilinin bədii üslubunda XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq məişət leksikasına geniş yer verilmişdir. Lakin məişət leksikası daha əvvəl – «Kitabi-Dədə Qorqud»dan başlayaraq yazılı ədəbi dilimizdə işlənir.

Dilin lüğət tərkibinin bütün leksik qatlarında köhnəlmiş sözlərə rast gəlmək olur. İctimai həyatda baş verən dəyişikliklər, iqtisadiyyat, elm, texnika, mədəniyyətin inkişafı dilin lüğət tərkibini yeniləşdirir, zənginləşdirir, müəyyən sözlər öz fə-

¹ Əl-Abbasi Xeyruddin Nəşət. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. –Dokt.diss.avt. B., 2006, s.21.

allığı itirir, passiv fonda keçir, lakin dildən tamamilə itmir. Onlar arxaizmlər, tarixizmlər, köhnəlmiş sözlər kimi qalır, yeri düşəndə müəyyən üslubi məqsədlərlə ədəbi dildə işlənə bilər.

Məişət leksikası insan həyatının olduqca müxtəlif sahələrini əhatə edir. Bura gündəlik həyatda işlənən yemək, geyim, bəzək, ev əşya adları da daxildir. Bu qrupa daxil olan sözlərin, demək olar ki, hamısı xalqın həyat tərzini, ailə münasibəti, dini baxışı, düşüncəsi və s. cəhətləri ilə sıx bağlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları məişət sözləri ilə çox zəngindir. Bu sözlər həm türk mənşəlidir: süd, ayran, ətmək, salxım (Ol tağlarımızda bağlarımız olur; Ol bağların qara salxımları *üzümi* olur; Ol üzümü sıqırlar, al *şərabı* olur, 80), soğan, arpa, süfrə, azuğ (azuqə – mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin yedi günlük *azuqla* çıxayın (69), bıçaq, ipək, xaliça, sac, çuxa, məxmər, çalma, tağarçıq, almaz, ton (don), kürk, altun, döşək, yastıq, tavlə və s. Bu sözlərin əksəriyyəti müasir dildə də işlənməkdədir. Lakin türk mənşəli elə sözlər də vardır ki, onlar müasir dil üçün arxaikləşmişdir: sərmuzə (başmaq), soqman (çəkmə), taqamac (bələk), yoğurd (qatıq), sükülük (şiş – *sükülük* Dəpəgözün gözüne eylə basdı kim, Dəpəgözün gözi həlak oldı (101) və s.

Ərəb, fars mənşəli məişət sözləri də «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində müəyyən yer tutur və bu sözlərin də çoxu müasir Azərbaycan dilində işlənməkdədir: aşbaz, şəkər, şərab, şirin, dəstmal, penir, pərdə, cübbə, atlas, nemət, badam, məlhəm, kətan, əsa. Bir neçə ərəb, fars mənşəli söz vardır ki, onlar müasir Azərbaycan dili üçün köhnəlmişdir: külah, günbənd, məhmiz (çəkmənin dabanına vurulmuş kiçik dəmir çarx), dilbənd (çalma), sürəhi (şərab üçün qab) və s.

Hərblə, döyüşlə bağlı ərəb, fars mənşəli terminlərə, sözlərə də eposda rast gəlirik. Bunların bir qismi müasir dildə vardır: zərbə, cəngavərlik, şəhid və s. Bu qrupa daxil olan sözlərin əksəriyyəti müasir dilimiz üçün köhnəlmişdir, daha doğrusu,

dildən çıxmışdır: asi (üsyancı), zülfügar – ikiəgzəl qılınc, davul – təbil, cəng – vuruş, cömərd – igid, qəhrəman, cövşən (zi-rəhli geyim, döyüş paltarları), cida (süngü), leşkər (qoşun, ordu), bəzi sözlər isə müasir dildə işlənmə məqamına görə fərqlənir. Məsələn, ərəb dilinə məxsus *qiyamət* sözü dastanlarda savaşa mənasındadır.

Ərəb, fars mənşəli köməkçi nitq hissələri də eposun dilində müşahidə edilir. Bunlar ədəbi dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində işlənməmiş, müasir dildə də vardır: amin (nida), bari (ədat), vallah (nida) və (bağlayıcı) və ya (bağlayıcı), dəxi (ədat), məgər (ədat), həmin (ədat), əmma (bağlayıcı), zira (bağlayıcı), lakin (bağlayıcı), başqa, ancaq, yalnız.

Ərəb, fars sözlərinin Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsi XIII-XIV əsrlər yazılı ədəbi dildə genişlənməmiş, təbii ki, islam amili ilə əlaqədar bu sözlər canlı danışıq dilində də özünə əsaslı yer tutmuşdur. Bu sözlərin ədəbi dilə keçməsi əvvəlki əsrlərə aid olsa da, artıq XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dilində istər mənasına, istərsə də formasına görə müəyyən dəyişikliklərə uğramış və dilin təbiətinə, ahənginə, ruhuna uyğunlaşma prosesi keçirmişdir. «Dastani-Əhməd Hərami»nin lüğət tərkibi, təbii ki, mənşə etibarilə xalis Azərbaycan (türk) sözlərinin üstünlüyü ilə müşayət olunur. Lakin əsərdə ərəb-fars mənşəli leksik – terminoloji və ümumişlək vahidlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Həmin dil vahidləri tarixi amillərlə, məkan – zaman münasibətləri ilə bağlı dövrün ədəbi dilinə keçmişdir.¹

Ancaq qeyd etməliyik ki, ərəb, fars alınmalarının bir qismi türk mənşəli sözlərlə paralel sinonim (cənnət – behişt, damu – cəhənnəm, suc – günah, tənri – allah və s.), həm də omonim mənalar, antonim qoşalarla bağlıdır ki, bu haqda kitabın V bölməsində ətraflı bəhs edilmişdir.

¹ V.I.Məmmədov. «Dastani-Əhməd Hərami» poemasının dili və üslubu. B., 2001, s.49.

V. LEKSİK-SEMANTİK SÖZ QRUPLARI

Sinonimlər

Bir həqiqətdir ki, sinonim sözlər bütün dillərdə vardır. Bunun dillərdə mövcud olan sinonimlər fonetik tərkibcə müxtəlif, mənaca yaxın sözlərdir. Sinonimlərin əsas xüsusiyyəti ümumi bir mənanı ifadə etməsidir. Yəni sinonimlər bir məna ətrafında müxtəlif məna rəngləri ilə fərqlənən sözlərdir. Demək olar ki, bütün tədqiqatlarda sinonimlərə belə bir tərif verilir: Sinonim əsas mənasına görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən, lakin formasına və əlavə mənasına görə fərqlənən sözlərdir. Belə sözlər bir-birindən üslubi məqamlarına görə fərqlənir. Deməli, sinonimin dildə yaşaması üçün əsas amil onun spesifik mənası və üslubi rəngarənglik yaratmaq vəzifəsinə malik olmasıdır. Hər bir sinonimin mənası eyni sinonimik cərgədə duran sözlərin bir-biri ilə əvəz edildiyi zaman aşkara çıxır. Məhz buna görə də sinonim sözləri təyin edərkən bunlardakı əsas və əlavə mənaları meydana çıxarmaq mühüm məsələdir. Çünki sinonim cərgəni təşkil edən sözlər tamamilə eyni mənanı ifadə etmir və mənada dəyişiklik yaratmadan bir-birini əvəz edə bilmir. Sinonim sözlər mətnə bir-birilə əvəz edildikdə müəyyən dərəcədə incə məna dəyişikliyi əmələ gəlir. Hələ vaxtilə D.Alamber sinonimlərdən bəhs edərək yazmışdır ki, dildə elə iki söz yoxdur ki, mənada dəyişiklik əmələ gətirmədən bir-birini əvəz edə bilsin və bunları sözün həqiqi mənasında sinonim adlandıra bilsin.

Danışıqda və yazıda oxşar sözlərin seçilib istifadə edilməsi sinonimlərin yaranmasına səbəb olur. Sinonimlər fikrin aydın, səlis və dəqiq ifadə edilməsində böyük rol oynayır, danışıqın müxtəlifliyinə, canlı və ifadəliyinə kömək edir. Sinonimlər müəyyən bir fikri daha incə, daha gözəl, obrazlı ifadə etmək, sözlərin təkrarından və yeknəsəkliyindən uzaqlaşmaq

məqsədi ilə yaradılır. Bədii ədəbiyyatda sinonimlərin böyük əhəmiyyəti vardır. A.İ.Yefimov doğru olaraq yazır ki, sinonimik vasitələr bədii dili rəngarəng edir, gözəlləşdirir, onun ifadə üsulunu müxtəlifləşdirir, zənginləşdirir.¹

Hələ XIX əsrin rus dilçisi A.İ.Davidov dildə sinonimlərin böyük rolundan danışarkən göstərmişdir ki, sinonimsiz nitq rəngsiz şəkil kimidir. L.A.Bulaxovski yazıcının dilində sinonimlərin kasıblığını onun üslubunun kasıblığı ilə izah etmişdir. Sinonim cərgələrin yaranması, zənginləşməsi konkret dövrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin ümumi inkişaf xətti ilə sıx bağlıdır. Sinonimlər təkrardan qaçmaq üçün də əsas vasitədir. Təkrara yol verməmək üçün işlədilən sinonimlər əvəz etdiyi sözün həm tam əvəzedicisi, həm də incə məna çalarlığı ilə fərqlənir. Sinonimlər məna incəliyinə, məna rənginə görə fərqlənən eyni mənalı sözlərdən, leksik dubletlərdən ibarətdir. Sinonimlər dilin rəngarəngliyinə, fikrin ekspressiv, emosional ifadəsinə xidmət edən leksik-semantik kateqoriyadır.

Sinonimlər ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını əks etdirən ən əsas milli vasitələrdir. Sinonimlərin zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir. Çünki hər bir sinonim nitqin ifadəsinə və bu ya digər dərəcədə yeni məna çaları gətirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dildə olan sinonim sözlərin fəaliyyəti bədii ədəbiyyatda genişlənir, zənginləşir. Xüsusən yazıcının fərdi üslubu ilə əlaqədar olaraq bədii əsərlərdə sinonimlərin əmələ gəlmə yolları artır, sinonim cərgələrin sırası çoxalır. Fikrin daha qüvvətli, daha təsirli ifadə olunması üçün dildəki mövcud sözlərin seçilməsi, bir məna ətrafında birləşdirilməsi bədii əsərlərin dili üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Burada sözlər müxtəlif mənalarda işlənə bilər. Məcəzlaşdırma, çoxmənalılıq, söz yaradıcılığı, sabit söz birləşmələri – frazeoloji ifadələr, sadə danışıq dili sözləri, dialekt sözləri, arxaik sözlər və s.

¹ А.И.Ефимов. Стилистика художественной речи. М., 1961, с.252.

sinonim cərgələrin yaranması, genişlənməsi üçün imkan yaradır. Çünki hər bir yazıçı dildəki mütləq sinonimlərdən istifadə etməklə yanaşı, özü də yeni sinonim sözlər-cərgələr yaradır. V.V.Vinoqradov bədii ədəbiyyatda sinonimlərin işlənmə dairəsindən bəhs edərkən yazır: «Bədii əsərlər sistemində bəzən elə geniş və gözlənilməz kontekstlər işlənə bilir ki, burada mənalarına görə çox uzaq olan sözlər fikri obrazlı, ekspressiv, lakonik ifadə etmək üçün bir sinonim cərgədə birləşir».¹ A.İ.Yefimov da sinonimlərlə bağlı eyni nəticəyə gələrək yazır: «Bəzən bir-birindən uzaq olan, müxtəlif üslublara aid sözlər bədii əsərlərdə sinonim kimi işlənə bilir. Bunları mənaca yaxınlaşdıran, ümumi məna ətrafında birləşdirən, yazıçının fərdi üslubudur. Belə ki, sənətkar poetik, arxaik, jarqon, sadə danışq dili, emosional, eləcə də başqa dillərdən alınma sözləri bir sinonimik qrupda birləşdirmək imkanına malikdir».²

Bədii ədəbiyyatda sözlər çox müxtəlif mənalarda işlənə bilər. Sinonimlərin yaradılması üçün əsas olan məcazlaşdırma, çoxmənalılıq, sabit söz birləşmələri – frazeoloji ifadələr, sadə danışq dili sözləri, dialekt sözləri, arxaik sözlər, evfemizmlər və sairədən yazıçılar daha çox istifadə edirlər. Məhz bu cəhət sinonim söz və cərgələrin bədii dildə genişlənməsi, zənginləşməsi imkanını artırır. R.A.Budaqov bədii əsərlərdəki sinonimləri poetik sinonimlər adlandırır: «Dildə adi sinonimlərdən başqa bir də poetik-üslubi sinonimlər mövcuddur ki, bunlar əsasən bədii ədəbiyyata aiddir və yalnız dilin təbiəti, xüsusiyyəti ilə deyil, ən çox həmin sinonimi işlətməmiş yazıçının fikri, dünyagörüşü ilə müəyyən edilir».³

Bədii əsərlərdə dilin lüğət tərkibində olan sözlərdən müxtəlif şəkildə istifadə edilir, sözlər yeni-yeni mənalar qazanır, onlar adilikdən obrazlı, ekspressiv sözlərə çevrilsin. Burada

¹ В.В.Виноградов. О языке художественной литературы. М., 1958, с.188.

² А.И.Ефимов. Стилистика художественной речи. М., 1961, с.260.

³ Р.А.Будагов. Введение в науку о языке. М., 1958, с.54.

sözlər yeni məna cərgələri əmələ gətirir. Poetik sinonimlər dildəki mütləq sinonimlərdən fərqli olaraq emosional, ekspressiv məna çalarlıqları üzrə fərqlənir. Şübhəsiz ki, bu sinonimləri dildəki mütləq sinonimlərlə qarışdırmaq olmaz. Çünki konkret mətn daxilində sinonim kimi işlənmiş sözü mətndən ayırdıqda o sinonimlikdən çıxıb bilər. «Mətndən irəli gələn sinonimlər çox zaman bu və ya başqa təsadüflə sinonimlik yaradır və həmin vəziyyətdən kənara çıxan kimi onun sinonimliyi itir».¹ Buna görə də onları mütləq sinonimlərdən fərqləndirərək şərti-üslubi sinonimlər adlandırmaq lazımdır. V.V.Vinoqradov çox doğru olaraq sinonimləri iki yerə ayırır: 1) ideografik sinonimlər, 2) üslubi sinonimlər. O, qeyd edir ki, əsas lüğət fondu üçün ideografik sinonimlər əsasdır, lakin bununla bərabər üslubi sinonimlər də dilin ümumi lüğət ehtiyatında geniş yer tutur.

Leksikanın məna bəhsinə daxil olan sinonimlər leksik kateqoriya olmaqdan başqa, həm də semantik üslubi kateqoriyadır. Sinonimlərin semantik-üslubi xarakteri onların bədii ədəbiyyatda konkret mətndə təsnifini də fərqləndirir. Belə ki, leksik sinonimlər və sinonimik cərgələrdə birləşən sözlər əsasən bir ümumi mənanı bildiren eyni mənalı sözlər olur, bədii ədəbiyyatda, daha doğrusu, fərdi istifadədə bir sinonimik cərgədə elə sözlər birləşir ki, bunlar adi halda nəinki bir-birinin sinonimi deyil, hətta uzaq mənalı sözlərdir. Mətdə isə bu sözlər bir məna ətrafında birləşir və ümumi mənanı müxtəlif şəkildə aydınlaşdırmağa xidmət edir. Belə sinonim cərgələri təşkil edən sözlər bəzən elə çox olur ki, onların özləri də məna yaxınlığına görə qruplaşdırıla bilər. Bu cərgələrə daxil olan sözlərin bir hissəsi mütləq, bir hissəsi isə nisbi sinonimlərdir. Buna görə də konkret mətnin dilindəki sinonimləri, xüsusilə

¹ А.М.Қурбанов. Мүасир Азәрбайҗан дили. I с., s.330

çoxsözlü sinonimləri leksik, qrammatik, üslubi xüsusiyyətlərinə görə ayıraraq təhlil etmək çətinlik törədir.

Azərbaycan dili sinonimlərlə zəngindir və onun lüğət tərkibindəki müxtəlif növ sinonim sözlər birdən-birə törəmədiyi kimi bir mənbədən də deyildir. Bu sinonimlər Azərbaycan dili lüğət tərkibinə müxtəlif səbəblərlə, xüsusən üslubi ehtiyaclarla əlaqədar olaraq müxtəlif yollarla gəlmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında dilin zənginliklərindən, bədii ifadə vasitələrindən sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur. Qəhrəmanların dilində omonim, sinonim, antonim, epitet, təşbeh, metafora, rəmz, mübaligə və s. işlədilmişdir».¹

Bədii əsərlərdə dildəki adi neytral sözlərdən müxtəlif şəkildə istifadə edilir. Sözlər yeni-yeni mənalar qazana bilir, onlar adilikdən obrazlı, ekspressiv sözlərə çevrilir. Poetik sinonimlər dildəki mütləq sinonimlərdən fərqli olaraq ekspressiv, emosional məna çalarlıqları ilə fərqlənir, belə sinonimləri şərti-üslubi sinonimlər də adlandırırlar.

Sinonimlərin hamısı müəyyən əlavə məna çalarlıqları ilə fərqlənmirlər, eyni məfhumu bildirən onlarla paralel sözlər, dubletlər vardır ki, bunlarda xüsusi məna çalarlıqları yoxdur, lakin sinonimlər kimi qəbul edilir. Sinonimlərdən bəhs edən müəlliflərin əksəriyyəti alınma sözlərlə düzəlmiş belə paralelləri doğru olaraq sinonim kimi qəbul etmişlər. Bir də ki, sinonimlərin müəyyən edilməsində tarixilik prinsipini qətiyyənlə yaddan çıxarmaq olmaz. Tarixi kateqoriya olan sinonimlər – sinonim cərgələr ədəbi dilin müxtəlif inkişaf dövrlərində daima dəyişikliyə uğramışdır. Belə ki, sinonim cərgəni təşkil edən müəyyən sözlər işləklidən qalmış arxaik sözlər, tarixizmlər sırasına keçmiş, beləliklə də sinonimliyini itirmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının yazıya alınması döv-

¹ A.Səmədov. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən, s.47.

ründə dil mühiti elə idi ki, alınma sözlər az, qədim türk sözləri üstün idi, həm də bu sözlər abidədə əksərən müvazı işlənirdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili» adlı kitabında Ə.M.Dəmirçizadə söz müvaziliyindən bəhs edərkən onun iki təzahüründən danışır: 1) ümumxalq Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə eyni mənalı ərəb və ya fars sözlərinin işlənməsi: pir – qoca, qul – xələyiq, allah – tanrı, cəng – savaşı, axır – son ucu, ayaq – sürəh, behişt – uçmaq, yaz – yaban, ağırlar – əzizlər və s., 2) müxtəlif türkdilli qəbilələrə məxsus eyni mənalı sözlərin müvazı surətdə işlənməsi: sağ – əsən, qızıl – altun, toy – dügün, yigid – cilasın, qılmaq – demək, söyləmək – ayıtmaq, bozlamaq – sıqtamaq, getmək – varmaq və s.¹ «Dədə Qorqud»u tədqiq edən digər alimlər də eyni fikrə gəlmişlər.

«Dədə Qorqud»un özünəməxsus cizgiləri vardır ki, bu da dövrün möhürü ilə yanaşı və ondan əlavə həm də əsərin bədii-üslubi fəaliyyəti ilə müəyyənleşir. Məlum olduğu üzrə, «ümumxalq Azərbaycan dili oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapdığı üçün ilk dövrlərdə hər iki qəbilə dilinə xas olan müəyyən ünsürlər, hətta eyni mənalı ünsürlər ümumxalq dilində müvazı surətdə işlənməmişdir».² Müxtəlif tayfa dillərindən gələn leksik paralelizm: demək – ayıtmaq, sunmaq – vermək, sağ – əsən, alp – yigit, çalış – döyüş, vuruş və s. Ərəb, fars və türk mənşəli sözlərin paralelizmi: pir – qoca, cəng – savaşı, Allah – tanrı – təala, ayaq – sürəhi, axirət – son uc, yazı – biyaban, sağ – salamat, dünya – aləm...».³

Bu mənada «Kitabi-Dədə Qorqud»da sinonim cərgələri müxtəlif mətnlərdə axtarmaq lazım gəlmir, əksərən eyni cümlə daxilində işlənir. Sonrakı mərhələlərdə XIII əsrdən başlayaraq ərəb, fars dillərindən keçmiş alınmalar qədim türk sözləri-

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. B., 1999, s.24-26 (təkrar nəşri).

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1962, s.7.

³ T.İ.Hacıyev. «Dədə Qorqud»: dilimiz, düşüncəmiz, s.188.

nin müəyyən hissəsini sıradan çıxarmış, arxaik sözlərə çevirmişdir. Müəyyən dövrə qədər klassik ədəbi dilimizdə ərəb, fars alınmaları sinonim cərgələrin əsas mənbəyi olsa da, zaman, tarix bunların da taleyini dəyişmiş, artıq XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq ədəbi dildə demokratikləşmə prosesinin güclənməsi tədricən ərəb, fars sözlərinin ümumxalq Azərbaycan dili, canlı danışmaq dili sözləri ilə əvəzlənməsi prosesini gücləndirmiş, Azərbaycan dili sözləri ilə uzun müddət müvazi işlənmiş göz – çeşm, qaş – əbru, kiprik – müjgan, baş – sər, yaxşı – xub, dodaq – ləb, diş – dəndan, üz – sifət, rüxsar və s. ərəb, fars sözləri işləklidən qalmış, dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsinə imkan yaranmış, klassik formalar milli xüsusiyyətlərlə əvəz olunmağa başlamışdır. Beləliklə də sinonim cərgə təşkil edən bəzi sözlər dildən çıxdığı üçün sinonimliyini də itirmişdir. Bunu biz «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin sinonim cərgələrinin tərkibindəki sözlərin işlənmə tarixinə diqqət etdikdə aydın görə bilərik. Abidənin dili sinonimlərlə zəngindir. Bunların bir qismi dastan boyu təkrar-təkrar işlənsə də, onun özünəməxsus üslubunu fərdiləşdirmiş, dilinə orijinallıq vermişdir, müəyyən hissəsi dubletlər, paralel işlənən vahidlər olsa da, fikrin daha qüvvətli, vurğulu və emosional ifadə olunmasına xidmət etmişdir. Sinonimlərin yanaşı və eyni cümlə daxilində işlənməsi də bir xətt kimi dastanların leksik tərkibində diqqəti cəlb edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilindəki sinonimlərin əksəriyyətini adlar (isim, sifət) və fellər təşkil edir. Buna görə də işdə adlardan ibarət sinonimlər ismi və feli sinonimlər deyə iki əsas qrupda birləşdirilmiş və həmin bölgü üzrə də tədqiq olunmuşdur.

1. Adlardan ibarət sinonim cərgələr

Allah – Allah-təala – tanrı – həq – həqq-təala: Dövlətsiz şərrindən *allah* saqlasun, xanım, sizi! (32), Adını bən verdüm,

yaşını *allah* versün –dedi (36), Oğlı-qızı olmayıanı *Allah-təala* qarğayubdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilsün, – demiş idi (34), Su *həq* didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərləşim –dedi (44), Ana həqqi *tənri* həqqi olmasaydı; Qara polad uz qılıcım tutaydım (111), Kafər aydır: Oğlan, alındunsa *tənri*nəmi yalvarsan? (109).

Aləm – kainat – dünya – dünyayi-aləm. Qamusına bənzəmədi cümlə *aləmləri* yaradan (33), Mən *aləmləri* yoqdan var edən allahıma sığındım, – dedi (109), Anlar dəxi bu *dünyaya* gəldi, keçdi (41).

Adağlı – nişanlı – yavuqlı. *Adaxlusın* ana verər oldılar (60), *Adağlusundan* ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi (57), Sənin də içində *nişanlın* varsa, yigit, degil mana! (40), Mənim dəxi içində *nişanlım* var; Qomağım yoq qırq namərdə! (41), Mənim qızım Baybörə bəg oğluna beşikkərtmə *yavuqlı* olsun! – dedi (51), Ataya-anaya, qauma-qardaşa həsrətəm və həm bir qara gözlü *yauqlım* vardı (59).

Arqa/arxa – ard – yeli (bel). Bu göz Beyrək qızın incə *belinə* girdi, bağdadı, *arxası* üzərinə yerə urdı (55), Qazan baqdı gördi çoban ağacı *arqasına* almış, gəlür (46), Qolanını çəkdi, sıçradı, *arqasına* bindi (117), Dərsə xanı tutdılar, ağ əllərin *ardına* bağladılar (40), *Arqasını* urub, bərk ağılin ardın sökən! (45), *Yelisi* qara Qazlıq atın bütün bindin (88), Qaftanı altından ayağın bərk sardı, var qüvvətilə atının *yelisinə* düşdi (105).

Ata – baba. Oğul *atadan* görməyincə süfrə çəkməz (31), *Baba* malından nə faidə, başda dövlət olmasa (31), Sən sağ ol, qadın ana! *Babam* sağ olsun! (47), *Baba* oğul qazanur ad için; Oğul da qılıç quşunur *baba* qeyrətiçün (71).

Baba sözünün *ata* mənasında işlənməsi dialektlərdə, xüsusilə qərb dialektlərində *bava* fonetik variantında qalmaqda-

dır.¹ Türk dilində isə leksik normadır.² Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *baba* ata və ya ananın atasını bildirir.

Altun – qızıl. *Altun* ayağı əlindən yerə çaldı (53), *Altun* cidasın əlinə aldı (40), Köksi *qızıl* dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhəbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi (42).

Altun sözünə Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlirik. XX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə omonim söz kimi həm *qızıl*, həm də *qırmızı* mənasında işlənmişdir: Dünyada hakim bir qüvvət varsa, o da *altun*, yenə *altundur* (C.Cabbarlı).

Avaz – səda – ün. Ozan aydır: *Avazım* gödəlmədin, ünüm boğulmadın bir atdır, əlümə girdi, ilətim saqlıyayım, – dedi (60), *Avazı* qaba köpəklərə göğa salan! (45), Birinə yapışdıq qırq yerdən *avaz* gəldi (46), *Ünüm* anla, sözüm dinlə! (45), *Ünim* anlan bəglər, sözüm dinlən, bəglər! (42).

Ün sözünə qədim türk yazılı abidələrində, klassik ədəbi dilimizdə (Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif və başqalarında), şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində (Sürünü sürün dağa Duman gəl bürün dağa; Leylisi itmiş Məcnun; Salıbdır bir *ün* dağa) təsadüf edilir, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də qorunmaqdadır.

Bayır – eşik – taşra. Simüz qoyun, arıq toqlı *bayırda* qalsa qurt gəlib yeməzdi, sapanın qorqusundan (48), Babanın ağban *eşiginə* qaravaşlar inək sağar görmədinmi? (88), *Eşikdəki* inaqlar! Dibdə oturan xas bəglər! Qutlu olsun dövlətinüz! – dedi (63), Həman dəm günbənd yarıldı, yedi yerdən qapu açıldı. Birindən *taşra* gəldi (102).

Taşra sözü müxtəlif fonetik variantlarda orta əsr mənbələrində geniş işlənmişdir. «Qərb ləhcəsində *tışqarı* şəklindədir,

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti I c. B., 1999, c.35.

² R.Ə.Rüstəmov, N.M.Sadıqov, R.Ağayev. Türkçə-azərbaycanca-rusca sözlük, s.17.

«dışarı» müasir ədəbi dilimizdə geniş işlənmə dairəsinə malik deyildir».¹

Başmaq – sərmüzə – soqman. Ayağım *başmaq*, yüzüm yaşmaq görmədi (33), Yoxsa, a Qazan, ayağımdan *sərmüzə* atayınımı? (73), Qara sığırı *soqmanı* tolu qan oldu (96).

Behişt – cənnət – uçmaq. Ağ birçəklü anan yeri *behişt* olsun! Ağ saqallu baban yeri *uçmaq* olsun! (41), Tur, qız, oynarsan-oynamazsan cəhənnəmdə oyna (65).

Bu sinonim cərgəni təşkil edən *behişt*, *cənnət* sözləri müasir Azərbaycan dilində işlənməkdədir. *Uçmaq* sözü isə XIII–XV əsrlərdə («Dastanı-Əhməd Hərəmi», Suli Fəqih, Mustafa Zərir, Nəsimidə, Xətaidə) rast gəlinir, sonralar isə arxaikləşmişdir.

Böyük – yekə – ulu – qaba – qalaba – ala. Əlhəmdülillah, mənim oğlancığım *böyük* ər olmuş (120), Ağzı *böyük* xümrələr ortalığa salınmış idi (68), *Böyük-böyük* suların köprisi ağac! (48), Aydır: *Ulu* oğlum, *ulı* qardaşım yoq (105), Görədim kim, oğrı köpək, *yekə* tana evini bir-birinə qatmış – tauq komasına, sığır tamına dönmüş (33), *Ulu* toy elə, hacət dilə! (35), *Ulu* qız qarındaşları yanına gəldi (105), Günü gəldi *qaba* qarın – gen köksdə oynadam sənin üçün! (70), Günü gəldi, *qaba* çomaq altında yoğradım sənin üçün (70), Qaraca çoban zərb elədi, *qaba* ağacı yerilə-yurdilə qopardı, arqasına aldı, Qazanın ardına düşdi (46), Köksi gözəl *qaba* tağa ava çıxdın; İki vardın bir gəlürsən, yavrum qanı? (38), Cilasun qoç yigitlərə *qalaba* ölkə vergil (50), *Ala* tağa *ala* ləşkər ava çıxdı (54), *Ala* çadırın yer yüzünə dikdirgil! (35), *Ala* sayvanı gög yüzünə aşanmışdı (34).

Bu sinonim cərgəni təşkil edən sözlərin yalnız ikisi: *böyük* – *yekə* sinonim kimi müasir dilimizdə işlənməkdədir. *Ulu*, *qaba*, *qalaba*, *ala* «Kitabi-Dədə Qorqud»da *böyük* sözünün mə-

¹ Ə.Tanrıverdiyev. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, s.92.

nasını tam ifadə edən sözlər kimi abidənin dili üçün səciyyəvidir. *Ulu* sözünün *böyük* sözünə sinonim kimi Orxon-Yenisey abidələrində (uluğ su, ulıg oğlim), klassik ədəbi dilimizdə təsadüf edilir. Müasir Azərbaycan dilində *ulu* sözünün «Dədə Qorqud»dakı mənası arxaikləşmişdir, yəni ulu toy (böyük toy), ulı qız (böyük qız) kimi mənalarına müasir dildə təsadüf etmirik, yalnız bir neçə məqamda (ulu tanrı, ulu babalarımız) həmin mənanı saxlamışdır. *Qaba* haqqında da eyni sözləri demək mümkündür. *Qaba* abidədə *böyük* sözünün mənasını tam ifadə edir. *Qaba* qarın (böyük qarın), *qaba* çomaq (böyük çomaq), *qaba* ağac (böyük ağac), *qaba* tağ (böyük dağ). Şübhəsiz ki, müasir dilimizdə *qaba* həmin sözlərlə işlənmişdir, *böyük* mənası tamamilə arxaikləşmişdir. Fikrimizcə, *qabarıq*, *qabarmaq* kimi sözlərin məhz *qaba* kökünə müxtəlif şəkildə artırılması ilə düzəlməsi şübhə doğurmur. Müasir dilimizdə *qaba* müəyyən məqamlarda *kobud* mənasında: *qaba danışmaq*, *qaba hərəkət etmək*, *qaba adam* işlənir. Lakin bədii əsərlərdə, xüsusilə poeziyada son illərdə *ulu*, *qaba* işlənmə dairəsini genişləndirmişdir, eposdakı məna və məqamlarına uyğun üslubi çalarları saxlamışdır.

Sinonim cərgədəki «ala» sözü də müasir dilimiz üçün semantik cəhətdən arxaikləşmişdir, dildə tamam başqa funksiya daşıyır, *dağ*, *qalxan çadır* sözlərinə qoşulub, *böyük* mənasında işlənmə bilməz. *Ala*, təbii ki, rəng məfhumu ilə bağlıdır, «Azərbaycan dilinin izahlu lüğəti»ndə də rənglə əlaqədar bir neçə mənası qeyd alınmışdır.¹

Çəmən – yazı: Yapağlı gögcə *çəmən* küzə qalmaz (31), Gög alan görklü *çəmənə* çadır tikdi (69), Ozan, evin tayağı ol-
dır ki, *yazıdan*-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-ıçirər, ağırılar-əzizlər, göndərər (33).

Yazı Orxon-Yenisey abidələrində, klassik ədəbi dildə işlənmiş, müasir Azərbaycan ədəbi dilində artıq arxaikləşmişdir, yalnız *yazı pişiyi* (çöl pişiyi) ifadəsində qalmışdır. «Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Füzuli, Cəbrayıl, Quba, Zəngilan, Şahbuz, Qazax, Göyçay və s.) eyni şəkildə *çöl*, *düzənlik* mənasını ifadə edir».¹

Çəri – qoşun – ləşkər: Qaragünə *çəribası* oldı (119), Alaylar bağlandı, *qoşunlar* düzüldü (126), Kafər *ləşkəri* Qazanın üzərinə yığıldı (120), *Ləşkər* ver, məni babam tutsaq olduğu qələyə göndər! – dedi (95).

Çəri qədim türk sözüdür. Orxon-Yenisey abidələrində «çeriq» fonetik variantında işlənmişdir. Orta əsr abidələrində, XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir və digər yazıçıların əsərlərində də təsadüf edilir. Müasir ədəbi dil üçün arxaikləşmişdir.

Tamu cəhənnəm: Tur. qız, oynarsan – oyna, oynamazsan, *cəhənnəmdə* oyna! (65).

Tamu sözünə qədim türk yazılı abidələrində, orta əsrlər yazıçılarımızın dilində rast gəlinir. Quba dialektində «damı» fonetik variantında işlənir.² Azərbaycan dili şivələrində «damı» şəklində eyni mənanı bildirir.³

Düşmən – yağ. Əski panbuq bez olmaz; Qarı *düşmən* dost olmaz (31), Kafər başın kəsdi, yağ basıldı, *düşmən* sındı (92), Eylə sandı ki, *yağı* basıldı (71), Eldə *yağı* yoğkən sənün babanın üstünə *yağı* gəldi (40).

Dügün – toy. *Dügünə* başladı (67), Qırq gün *toy-dügün* etdilər (67), *Dügün* qanlı olsun, xan qızı! – deyü barmağından altun yüzüğü çıxardı, qızın parmağına keçürdi (55), Ulu *toy* elə, hacət dilə! (35).

Eyü – yeg – yaxşı. Mərə Əzrayil, mən səni gen yerdə istədim, tar yerdə *eyü* əlimə girdin, olamı? – dedi (80), Əgini *yeg*

¹ Azərbaycan dilinin izahlu lüğəti. I c., s.82-83.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, s.239.

² R.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti. B., 1961.

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, I c., s.121.

dəmür tonum saqlardım (66), Böylə oğil olmaqdan olmamaq *yegdir* (37), Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq *yeg!* (32), Ol ağacın dibində *yaxşı* binar vardı (53), Vallah, yaxşı yigit, mürüvvətli yigit! – dedilər (53).

Orxon-Yenisey abidələrində «edgü» fonetik variantında (Toqquz Oğuz bəgləri bodunu, bu sabımın edgüti esid, katığdı tinlə (KT, s.2), qədim türk, orta əsr yazılı abidələrində, uzun müddət müxtəlif fonetik variantlarda (eyu, iyu, yeg, yey) olan «yeg» sözü şifahi xalq nümunələrində də öz izini saxlamışdır. Yey, yeg, yegin fonetik variantlarında Ordubad, Quba, Şamaxı dialektlərində eyni mənada işlənməkdədir: Sənnən yeg olmasun yaxşısı (Ordubad); Sənnən yegin ulmasun bir dustum var mənün (Quba).¹

Göründüyü kimi, bu leksik vahid uzun müddət yazılı abidələrimizdə işlək olsa da, müasir dilimizdə qıpçaq sözü «yaxşı» sabitləşmişdir.

«Azərbaycan dili ilə qohumluq əlaqəsi olan, mənşəyi etibarilə ümümtürk dillərində birləşən oğuz və qıpçaq tayfa dilləri ünsürlərinin azəri sözləri ilə müvazi işlənməsi bu ünsürlərin ədəbi dilin təşəkkülündə və inkişafında bilavasitə iştirak etməsini göstərən əsas dəlillərdən biridir. Qədim oğuznamələrdə, xalq yaradıcılığının müxtəlif boylarında özünü göstərən oğuz-qıpçaq dili ünsürləri sonrakı dövrlərdə artıq klassik ədəbiyyata sirayət etmiş, onların leksik tərkibinin əsas ünsürlərindən birinə çevrilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili, XV əsr Azərbaycan dilinin yazılı abidələri olan «Əsrarnamə» və «Qisseyi-Yusif» poemasının leksikası, eləcə də XVI əsrin əvvəllərində nəsrilə hazırlanmış «Şühədanamə» əsərinin dili həmin ünsürlərin müxtəlif janrlarda yazılmış ədəbi abidələrin dilində böyük yer tutduğunu göstərir. Oğuz və qıpçaq dili ünsürləri azəri çözləri ilə müvazi işlənərək bir silsilə si-

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, s.242.

nonim sıraları yaratmış, məhdud dairədə qalmayaraq öz imkanlarını daha da genişləndirməyə nail olmuşdur».¹ Nəsiminin leksikasını tədqiq etmiş və Nəsiminin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini üç cildə tərtib etmiş C.Qəhrəmanov Nəsiminin leksikasında işlənən oğuz, qıpçaq ünsürlərinin paralel, kəmiyyətcə eyni səviyyədə işlənməsini, hansının üstünlük təşkil etməsini deməyin çətin olduğunu qeyd etmiş, qılmaq – etmək, varmaq – getmək, yan – qat, demək – söyləmək – ayıtmaq, bu – uş kimi vahidlərin Nəsimidə dəfələrlə təkrarlandığını, paralel işləndiyini göstərmişdir.

Bu haqda D.Y.Yeremeyev geniş danışmış oğuz qrupu türk dillərinə (Azərbaycan, qaqauz, türkmən, türk) qıpçaq dillərinin güclü təsirini qeyd etmiş çoxlu fonetik, qrammatik, leksik paralellər gətirmişdir.²

Ər – ərən – yigid – cilasun (qəhrəman, qoçaq, igid). Ər yigitlər qarısı, oğlı toğmaz (76), Alp ərə qorxu vermək eyb olur (86), Bu dünyayı ərənlər əqlə bulmuşlardır (88), Ol gün cilasun bəg ərənlər dönə-dönə savaşıdı (71), Ol qırq yigit həsəd eyelədilər (36), Baba içində bəg yigitlər öldürsən, qan sorularmı dəvilərlərmı? (69), Yetişmiş bir cilasun oğlı vardı (85).

Cilasun sözü Ordubad dialektində müəyyən səs əvəzlənməsi ilə (cirasın) ilkin mənasını eynilə saxlamaqdadır. Məsələn: Həsən cirasın adamdı.

Ev – otaq – oda: Ozan, *evin* tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan *evə* bir qonaq gəlsə, ər adam *evdə* olmasa, ol anı yedirər, içirər – ağırlar-əzizlər, göndərər (32), Altun başlu ban *ev* vergil bu oğlana! (36), Savaşalım, döğüşəlim: ölənımız ölsün, diri qalanımız *odaya* gəlsün! (91), Qılıcının balcağı qan *odaya* gəldi (91), Gördi göğ çayırın üzərinə bir qırmızı *otağ* dikilmiş (54), Av ovliyalım, quş quşliyalım, sığın keyik yıqalum, qayı-

¹ C.V.Qəhrəmanov. Nəsimi «Divanı»nın leksikası. B., 1970, s.13-14.

² Bax: Д.Е.Еремеев. Этногенез турок. Москва, 1971, с.70.

dalım *otağımıza* düşəlīm; Yeyəlīm, içəlīm, xoş keçəlīm (42), *Otağın* ögində irisi gəldi, keyiki sinirlədi (54).

Ətmək – çörək: Ağanuzın *ətməği* sizə halal olsun! (60), Yanmış arpa *ətməği*, acı soğan öyni degil! (75).

İmirzə – gözəl. Baqdı gördi oğuzun ucunda bir ala sayvan dikilmiş, bir *imirzə* xub yigit qırq yigit ilən sağında və solunda oturlar (33), Nə yerdə *gözəl* qopdısa, çəküb aldı (37), Köksi *gözəl* qaya tağlara gün dəgəndə (34).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş digər sinonim cərgələr (əql – us, qoca – pır, suç – günah, sayru – xəstə, toy – düğün, yağı – düşmən, ün – səs və s.) əsasən eyni cümlədə və qoşa şəklində, bir qismi isə həmcins sinonimlər kimi işləndiyi üçün onlar əlifba sırası ilə yox, mətndə, ayrı-ayrı cümlələrdə verilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də sinonim sözlərin əsasən eyni cümlə daxilində işlənməsidir. Bu da türk dili abidələr üçün səciyyəvi olan paralellikdən irəli gəlir. Sinonim cərgələrin çoxusu qədim türk, qismən də ərəb, fars mənşəli sözlərdir, Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən dövrə qədər paralel işlənmiş, sonralar arxaikləşmişdir. Nümunələrə diqqət edək:

Ağ birçəklü anan yeri behişt olsun! Ağ saqallu baban yeri uçmaq olsun! (41), Qazlıq tağının, süyünün *günahı* yoqdır, Qazlıq tağının *sucu* yoqdır; Bu *suc*, bu *günah* babamdandır, – dedi (39), Ol Məkkəyə *sağ* varsa, *əsən* gəlsə, sidqi bitün hacı görkli (32), Anları *sağ* və *əsən* gördi, allaha şükr eylədi (67), *Ünim* anla *sözüm* dinlə arğış! (58), Mərə, dini yoq, *əqlsiz* kafər! *Ussı* yoq, dərnəksiz kafər! (49), Oğlan qırq yigidin boyına aldı, at dəpdı, *cəng* və *savaş* etdi (41), *Yağı* yetdi, *düşmən* irdi. Nə yatarsan, qalqıl! (91), *Yağı* basıldı, *düşmən* sındı (92).

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün qoşa işlənən sinonimlər daha səciyyəvidir, üslubunu fərdiləşdirən cəhətdir. Nümunələrə baxaq: Bir gün ola düşəm öləm *yerimdə-yurdumda* kim-

sə qalmıya, – dedi (51), Qaraca çoban zərb elədi, qaba ağacı *yerilə-yurdilə* qopardı, arqasına aldı, Qazanın ardına düşdi (46), *Gəlİmlü-gedİmlü* dünya, *Axır-son* ucı ölümlü dünya! (50), Qamusına bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan; *Allah-tənri* görkli (33), Ozan, evin tayağı oldır ki, *yazıdan-yabandan* evə bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər göndərər (33). Beyrək! deyu ağlar-bozlar (33), *Toyın-düğünün* qara oldı, – deyü ağlar (60), Necə kim bu düşi gördüm, şundan bəru *əqlim-usım* dəre bilmən (44), Ol obada bir *yaxşı-xub* yigit sayru düşmüş idi (79), Altmış batman gürz salardı. *Qatı-möhkəm* yay çəkərdi (94), Ağ saqallu *pir-qocalar* yanına bıraqdı (85), *Sağ-əsən* varub gələsən! – dedilər (87), *Kumbır-kumbır* tavullar döğülmədi, *Ağır-ulu* divanım sürülmədi (75), *Axır-sonu* arı imandan ayırmasan! (78), Qırq gün-qırq gecə *toy-düğün* elədilər. *Tənri-Təala* bizə bir yetman oğul verməz nədəndir? (35).

2. Feli sinonimlər

«Qeyd etmək lazımdır ki, fellər leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir».¹ «Azərbaycan dilində sinonimlərin böyük bir qismini feli sinonimlər təşkil edir. Feli sinonim cərgələrin üzvləri leksik-semantik cəhətdən yaxın mənə çalarlarına malik vahidlərdən ibarətdir».²

Feli sinonimlər zənginliyi, rəngarəngliyi, müxtəlif mənə və formalarda işlənmələrinə görə «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə hərəkətin kəmiyyət və keyfiyyətinə müxtəlif incə mənə rəngləri vermək

¹ H.M. Mirzəyev. Azərbaycan dilində sadə fellər. Bakı, 1984, s.4.

² N.Məmmədov. Müasir Azərbaycan dilində fellərin leksik sinonimliyi. Bakı, 1991, s.27.

üçün dildə feli sinonimlər çox işlənir. Canlı danışıq dili sinonim fellərlə zəngindir və bunların çoxusu da xalq arasında işlənən loru, vulqar sözlərin hesabına olur. Bu sözlər obrazlı olmasalar da, ekspressivliyinə görə fərqlənir, ədəbi dil sözləri ilə çox asanlıqla bir sinonim cərgədə birləşə bilər.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da feli sinonim cərgələri təşkil edən sözlərin çoxusu müasir dil baxımından arxaikləşmiş, qədim türk sözliridir ki, bunlar müəyyən dövrə qədər ədəbi dildə olmuş, sonralar dildən çıxmış, bəziləri öz izlərini dialektlərdə saxlamış, bəziləri isə müasir türk dillərində leksik norma səviyyəsində mövcuddur.

Ayıtmaq – demək: Dirsə xanın xatunu soylamış, görəlmiş, nə soylamış və *aydır* (35), Toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, *aydar* (33), Yərsə yesün, yeməzsə, tursun-getsün, – *demişdi* (34), Şökli Məlik *aydır*: Altı yüz kafər varsun, qoyunu gətürsün – dedi (43), Adın nədir, yigit *degil* mana (121).

«Ay» felindəki törəmiş «ayıtmaq» XIX əsrin əvvəllərində klassik ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Maraqlıdır ki, E.İ.Əzizov bu felin məhz ilkin *ay* şəklində Füzuli rayonu şivələrində işləndiyini qeyd edir.¹ Azərbaycan, türk, qaqauz və çuvaş dilləri müstəsna olmaqla bütün türk dillərində bu felə rast gəlmək mümkündür.

Aparmaq – ilətmək: Əmma bizim bir bəgümüz oğlu vardır, bu üç nəsnəyi, ana ərməgan *aparsavuz* gərək idi! (53), Vardırlar, kömləgi Barıçıçəgə *ilətdilər* (58), Bilürmisiz, nələr oldi? Yalançı oqlı Yalançuq mənim ölüm xəbərini *ilətmis* (59).

Bu qədim fel də türk yazılı abidələrində qeydə alınmış və Azərbaycan ədəbi dilində XVI əsrə qədər («Dastani-Əhməd Hərəmi», Nəsimi, Xətai) işlənmişdir.

Ağlamaq – bozlamaq: Qara başım qurban olsun bu gün sana! – dedi, zarılıq eylədi, *ağladı* (38), Ağa, deyü, nə *ağlar-*

san, nə bozlarsan! (51), Baybörə bəg, niyə *ağlayub bozlarsan?* (52).

Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş bu fel bəzi dialektlərdə işlənməkdədir. «Füzuli rayonu şivələrində çığıra-çığıra ağlamaq, oxşayıb ağlamaq: Oturuf orda niyə bozdursan?»¹ bozdamax fonetik variantında Gəncə, Şamaxor, Şamaxı dialekt və şivələrində ucadan oxumaq, çalmaq mənasında işlənir.²

Basılmaq – sınmaq (məğlub olmaq): Ol gəldi ki, yağı *basılmışdı* (74), Qanturalı bildi kim, bu yağı *basub* tağıdan Selcan xatundur (92), Yağı *basıldı*, düşmən *sındı* (92).

Darımaq – çapılmaq (dağıtmaq, çapıb-talamaq): Qazan aydır: Qulanla sığın – keyikə qonşu yurdım! Səni yağı nerədən *darımış*, gözəl yurdım! (44), Elim-günüm *çapıldı*, qara başım bunlu oldi. Aruz mana gəlsün, – demiş (124).

Diləmək – istəmək. Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır! Ulu toy elə, hacət *dilə!* (35), Dərsə xan *istədi* kim, oğlançuğun üstinə körəlib düşəydi (37).

Güvənmək – güvənsəmək – qıvanmaq (bel bağlamaq, arxalanmaq). Baban dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün, oğlımın at səgirdişin, qılıç çalışın, oq atışın, görəyim, sevinəyim, *qıvanayım, güvənəyim*, – dedi, – dedilər (37), Mənim dəxi oğlım olsa xan Bayındırın qarşısın alsatarsa, qulluq eyləsə, mən dəxi baqsam sevinəyim, *qıvansayım, güvənsəyim* – dedi (52).

Yağmalamaq – çapmaq – oğurlamaq: Bəzirganlar yatur ikən gəfillə beş yüz kafər qoyıldılar, çapdılar, *yağmaladılar* (53), Kafər aydır: Bəglər, Qazanın tölə-tölə şahbaz atlarını binmişüz, altun-aqçasını *yağmalamışuz* (43). Bədəvi atlar issin görüb *oğradıqda*; Saqalı uzun tat əri banladıqda (37), Qılbaşa aytdım ki, qaçan ki, Qazan evin *yağmaladardı*. Taş Oğuz bəgləri bilə *yağmalardı* (124).

¹ Yəni orada, s.233.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, s.84

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.230.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər *yağmalamaq* feli ədəbi dilimizdə işlənmişdir (Nəsimi, Xətai, Vidadi, Zakir). «Dialekt leksikasında *yağmala* feli «talan etmək, çalib-çapmaq, qarət etmək» mənalarını ifadə edir: Qavaq vaxtlarda böyük kənt kəçix kəndi yağmalardı (Quba)».¹

Yapınmaq – yapışmaq: Qalqan *yapındılar*. Gürzlərin umuzlarına urdılar (120), Mən aşığa qulpa *yapışırım*, sən yuqarı qulpa *yapışırсан* (113).

Yapdırmaq – tikdirmək: Məgər qız meydanda bir köşk *yapdırmışdı* (91), Gög ala körklü çəməyə çadır *dikdi* (93), Qara yerin üzərinə otaxların *tikdirmişdi* (68).

Yaşırmaq – gizlətmək: Alp ərən ərdən adın *yaşurmaq* eyb olur; Adın nədir, yigit, degil mana! – dedi (102), Anları dəxi əcəl aldı, yer *gizlədi* (41).

Yaşırmaq feli XIX əsrə qədər yazılı abidələrimizdə olmur (Nəsimi, Qövsü Təbrizi, Vaqif), Azərbaycan dilinin əksər dialektlərində işlənir.² «Azərbaycan dilinin izahlı düğəti»ndə də verilmişdir.³

Yemək – kəvəzləmək: Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan, qarnın acıqar, mən sana bu ağacla *yemək* bişürərin, – dedi (46), Çoban – çoluq qalmaq, həb yedi. Oğuzdan dəxi adam *yeməgə* başladı (99), Hər biri *yemək-də*, içməkdə idi (49), Yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə küvlək yoğurd *gəvəzlər* doyunca tıqa bəsa yeyər (33).

Mənfə çalarlı *gəvəzləmək* feli müxtəlif fonetik variantlarda bəzi dialektlərdə işlənmişdir. Bu fel haqqında Əzizxan Tanrıverdi tədqiqatında geniş danışmışdır.⁴ Şübhəsiz ki, gəvəzləmək məhdud dairədə işlənən dialekt sözüdür.

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.244.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, s.242.

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., s.521.

⁴ Ə.Tanrıverdiyev. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi, s.132.

Yeritmək – yürütmək: Kəndülər atlu, babanı yayaq *yeritdilər* (40), Ağ əllərin qarısından bağlatdınmi? Kafər öginçə *yüritdinmi?* (72).

Yığışmaq – üyüşmək (bir yerə toplanmaq): Ol ikicə süniciğin uzun olmuş, *yığışdır* axı (35), Kafərlər *üyüşər*, qılıcın yalın elər, kafəri öginçə qatub qovar (91).

Yılamaq – qaçmaq: Yigirmi bir ər yağı gördümsə *yılama-dım* (117), Ol üç oğlan *qaçdı*, Dirsə xanın oğlanuğu *qaçmadı* (36), Dədə Qorqud göstəgi üzdi. Turmadı, *qaçdı* (56).

Yılğamaq – yonarmaq – getmək. Yedi bin qaftanın ardı yırtıxlu yarımından qara saçlu, sası dinli, din düşməni alaca atlu kafər bindi *yılğadı*, dün bürcuğında Qazan bəgin ordısına gəldi (42), Gəlün Dərsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynına taqalım, alubanı kafər ellərinə *yon-nalım*, – deyü Dərsə xanı tutdular (40), *Getdikdə* yerin otlaqların keyik bilür (32).

Oxımaq – çağırmaq: Oğul, Qalın Oğuz bəglərini odamıza *oxıyalım*, necə məsləhət görərlərsə, ana görə iş edəlim (55), Baybörə bəg bazırğanlarını yanına *oxıdı*, buyruq etdi (52), *Çağırıb* xatunına soylar, görəlim, nə soylar (34), Bayandır xan səni *çağıra*, sana qatı qəzab eyləyə (37).

Səgirdmək – çapmaq: Dəlü Qarcar *səgirdərək* vardı, suya düşdi (57), Xanım baba, qorxuram *səgirdərəkən*; Qonur atın süricdirəsən (74), Bazırğanlar yatur ikən gəfillə beş yüz kafər qoydular, *çapdılar*, yağmaladılar (53), Sənünlə meydanda at *çapmadıqmı?* (65).

Süricmək (sürüşmək) – tayınmaq: Av avhyub, quş quşlyub, gəzərkən bunaldı; *süricdi*, məni yerə çaldı, sağ oyluğım sındı (106), Sərxoş yigit həm eki canvərlə savaşırdı. *Tayındı*, düşdi (89).

3. Həmcins sinonimlər

Bədii mətndə sinonim sözlərin yanaşı işlədilməsi hər hansı bir fikri, əlaməti, məfhumu tam əhatəli vermək üçün geniş imkanlar yaradır. «Həmcins üzvlər bir sözün başqa söz vasitəsilə semantik cəhətdən genişləndirilməsidir» (V.V.Vinoqradov). «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının bədii ifadə vasitələrindən biri də həmcins üzvlərin işlənməsidir. «Poetik fikrin təkrar yolu ilə yaranmasında eyni suala cavab verən həmcins üzvlər də müəyyən rol oynayır. Mənaca çox yaxın olan və eyni suala cavab verərək təkrar olunan bu sözlər eyni sözlərin təkrarı nəticəsində yaranan təkrardan heç də zəif deyil, əksinə qüvvətlidir. Həm də bunlar şəkildə ayrı, mənaca yaxın olan sinonimlərdir» (C.Xəndan).

Qeyd etməliyik ki, bədii ədəbiyyatda həmcins sinonimlər həmişə mütləq sinonimlərlə ifadə olunmur. Bədii mətnə sözün müxtəlif mənalarda işlədilməsindən asılı olaraq sadalanan sözlərin müstəqim və məcazi mənasına əsaslanaraq bəzən mənaca biri-birindən çox uzaq olan, müxtəlif leksik qruplara aid olan sözlər bir məfhum altında sinonimləşə bilər. Mənaca biri-birindən uzaq olan və məntiqə həmcinslik təşkil edən məfhumlar belə, sadalanmalarda çox vaxt yanaşı işlədilir. Həmcins sinonimlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Adlarla ifadə olunmuş həmcins sinonimlər

«Bədii dil, xüsusən söz oyununa geniş imkan verən şer dili, bir sözün müxtəlif mənalarda işlədilməsindən asılı olaraq sadalanmadan sözlərin müstəqim və məcazi mənasına əsaslanan, habelə mənaca biri-birindən uzaq olan məfhumların cəsarətlə yeni birləşmələrini yaradan xüsusi tərkib kimi istifadə edir. Mənaca biri-birindən uzaq olan və məntiqə həmcinslik

təşkil etməyən məfhumlar belə sadalanmalarda çox vaxt yanaşı verilir».¹

Sinonim sözlərin həmcinsləşməsi də bu abidənin dili üçün xarakterikdir. Həmcins sinonimlər həm mütləq, həm də mətni xarakter daşıyır, sadə və düzəltmə sözlərlə ifadə olunur: Köksi gözəl qaba tağlar başına çıqqıl; Mənim *savaşıdığım*, mənim *döğüşdüyüm*; Mənim *çəkişdüyüm*, mənim *qılıclaşdığım* görgil, *şğrəngil!* (71).

Nümunədəki həmcins sinonimlərin hamısı feldən düzəlmiş isimlərdir. Başqa bir nümunəyə diqqət edək: Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil; Təxt vergil – *ərdəmlidir!* Boynı uzun bəddəvi at vergil; Binər olsun, *hünərlidir*. Altun başlu bən ev vergil bu oğlana! *Ərdəmlidir!* Çigin quşlu cübbə ton vergil bu oğlana; Geyər olsun, *hünərlidir!* (36).

Bu şer parçasında bütün misralar sinonim sözlərlə rədiflənilir, mətni sinonimlər fikrin daha qabarıq, vurğulu olmasını təmin edir. Digər nümunələrdə də abidənin üslubu ilə bağlı sinonimlərə təsadüf edilir: Anınçun ki, məndən dəyirdi; mənim *ərligim*, *bəhadirliğim*, *cılasunligim*, *yigitligim* Ruma, Şama gedə çavlına», – deyirdi (79), Baqdı gördi bu otağ Banıçığək otağıymış ki, Beyrəgin beşikkərtmə *nişanlısı*, *adaxlusıydı* (54), Bərü gəlgil, *başum bəxti*, *evüm təxti!*.. Qavunım *verəgim*, *dələgim!* (35), *Ərş* tanığ olsun, *kürsi* tanığ olsun; *Yer* tanığ olsun gög tanığ olsun. *Qadir-tənri* tanığ olsun (83), Nə boz larsan nə ağ larsan? *Bağrımla yürəgim* nə tağ larsan? (47).

Fəli həmcins sinonimlər

Həmcins sinonim fəllər hərəkətin daxili məna incəliklərini, əsas mənasından başqa, əlavə məna çalarlıqlarını açmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Eyni hərəkətin müxtəlif cəhətlərini

¹ А.Н.Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955, с.343.

bildirən sinonim fellərin yanaşı işlədilməsi, hərəkətin dəqiqləşdirilməsinə, gücləndirilməsinə, izah yolu ilə aydınlaşdırılmasına imkan yaradır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da həmcins sinonimlərin əksəriyyəti abidə boyu paralel işlənmiş sözlərdir ki, isimlərdə olduğu kimi, fellərdə də komponentlərdən biri müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş qədim türk sözləridir. Nümunələrə nəzər salaq:

Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, *ağırlar-əzizlər* göndərər (33), Vay bəgim qartaş! Muradına-məqsuduna irməyən yalnız qardaş! – deyib *ağlaşdılar, böğürüşdilər*. Kömləgi görəcək bəglər ökür-ökür *ağlaşdılar, zarlıqlara girdilər* (58), Ya qadir allah, birligin, varlığın haqıçün, Əzrayili mənim gözümə göstərgil, *savaşayım, çəkişəyim, dürişəyim*, – yaxşı yigidin canın qurtarayım (79), Nə *söylərsən*, nə *aydar-san*, canım baba? (86), *Əgər sağdır, əsəndir*, axşam olmadın genə mən sana gəlürəm (44), Uşun qoca «Oğul, oğul» – deyü ağca yüzlü anasılə *ağlaşdılar, bozlaşdılar* (110), Kafərlər aydır: Şimdi yigidi *atar-yıqar, sərər-pırtar* (87), Qanturalı *gözün açdı, qapaqların qaldırdı* (91), Qadın ana! Qarşum alub bögrərsən? Nə bozlarsan, nə ağlarsan? (47), Ağ saqallu baban var isə, *ağlatmağı!* Ağ birçəklü anan varsa, *bozlatmağı!* (108), Bir yigiddün Qaradağ yumrusunca talı olsa *yığar, dəriür* (84). Dədəm Qorqud gəlübən *boy boyladı, soy soyladı* (97), Dədəm Qorqud gəlübən *şadlıq çaldı*. Bu oğuznaməyi düzdi-qoşdı (109), *Uruşmadan, döyüşmədən* aləmi doldırayım, Dönə-dönə *savaşayın, dönə-dönə çəkişəyin* (70).

* * *

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bəzi fellərin semantikasında da maraqlı məqamlar müşahidə edilir. Aydın məsələdir ki, hər bir fel qoşulduğu, yanaşdığı sözlə semantik, məntiqi əlaqədə olur, bunu dilin təbiəti, ruhu, daxili qanunları tən-

zimpləyir. «Dədə Qorqud»da fellərin işlənmə mənalərində da müasir dil baxımından bəlkə də qeyri-adi görünə bilən birləşmələr görürük. Abidədə olan belə fellərin işlənmə məqamlarına nəzər yetirək:

Mərə Əzrayil, mən səni gen yerdə istərdim, tar yerdə eyü əlimə *girdin* (80), Yanaşub yola *girəndə* qara buğır gökli (33), Oğlan on beş yaşına *girdi* (36), Atın qamçıladı yola *girdi* (53), Baybörə bəgin oğlu atlandı, ava *çıxdı* (53), Bu göz oğlan şərab içərkən içməz oldu. Altun ayağı əlindən yerə *çaldı* (53), Əlünə *girməmişkən*, mərə kafər, öldür məni, yetür məni! (118), Oğul atadan görməyincə *süfrə çəkməz* (31), Bir söylərsən, birisin quymaz – ərini sözünü qulağına qoymaz (33), Qara qılıncın sıyırdı, əlinə aldı. Əzrayılı *çalmağa*.həmlə qaldı (80), Baybörənin oğlanı beş yaşına *girdi* (53), Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir; Dövlətli oğul *qopsa*, ocagının közidir (31), Ata adını *yürütməyən* xoyrad oğul; ata belindən *enincə*, enməsə yeg (32), Mərə, dəli qavat, *ögünirdin*, deyirdin ki, al qanatlu Əzrayil mənim *əlimə girsə* öldürəydim, yaxşı yigidin canın onun əlindən qurtaraydım –*deirdin* (80).

Nümunələrdəki ələ girmək adətən ələ keçmək, ələ düşmək, süfrə çəkmək – süfrə salmaq, Əzrayili çalmaq – Əzrayili vurmaq, öldürmək, beş yaşına *girdi* – beş yaşına çatdı, oğul *qopsa* – oğul doğulsa, əlimə *girsə* – əlimə keçsə şəklində işlənir. Lakin fellərin məna tutumu o dərəcədə zəngindir ki, birləşmələrdəki fellərin işlənmə məqamları ilk baxışda qeyri-adi görünə də, dildə işlənən sabit mənalərin çalarlarını həmin fellərdə tapmaq mümkündür. Digər nümunələr:

Qaracıq çoban kafərin üç yüzünü sapan taşıla yerə *bıraqdı* (43), Necə kim, bu düşü gördüm, şundan bəri əqlim-usum *dərə bilmən* (44), Səni yağı nerədən *darımuş* gözəl yurdım! (44), İki bilə yola *girdi* (46), Agan Qazanın namusunu *sındırayınmı?* (47), Evnik qalasının beş yüz kafəri üzərimizə *qoyuldu* (53), Vardı, könləgi qana-quna batırdı, Bayındır xanın öginə

gətirib *bıraqdı* (58), Kəndüyü dəliliyə *bıraqdı*, sürdü düğünə gəldi (63). Aldı, geydi. Boyı boyına, beli belinə, qolu qolına yaqışdı (62), Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdu (31), Qonağı gəlməyən qara evlər yığılsa, yeg! (32), Atası at üzərindən qarvadı – tutdı, döşəginə çıxardı (106), övrət əlini əlinə çaldı, qaravaşa sölədi (106).

Bu nümunələrdəki fellər də işlənmə məqamlarına, qoşulduğu sözlərlə məna əlaqələrinə görə maraqlı görünür. Oğul qopsa – oğul doğulsa, ata adını yurutmək – atanın adını daşımaq, ata belindən enmək – ata belindən gəlmək, daşı yerə *bıraqmaq* – daşı yerə atmaq, əqli-usu dərmək – aqlını-başını yığa bilməmək, toplaya bilməmək, namusu sındırmaq – namusuna toxunmaq, üzərinə qoyuldu – üzərinə hücum etdi, öginə *bıraqdı* – qarşısına qoydu, kəndin dəliliyə *bıraqdı* – özünü dəliliyə vurdu, yolu qolına yaqışdı – qolu qoluna uyğun gəldi, ər qopdu – kişi doğuldu, dünyaya gəldi, evlər yığılsa – evlər uçsa, döşəginə çıxardı – döşəginə qaldırdı, qoydu, əlini əlinə çaldı – əlini əlinə vurdu.

Belə nümunələrin sayın artırmaq olar. Bu fellərin hamısı dildə işlənir. Bunlar yalnız məcazi mənasına görə deyil, qoşulduğu sözün mənası ilə işlənmə məqamına, məntiqi əlaqəsinə görə də diqqəti çəkir. Şübhəsiz ki, ən qədim abidə kimi, müəyyən fellərin işlənmə məqamı, qoşulduğu sözlərlə məntiqi semantik əlaqəsi müəyyənləşməmişdir. Çünki ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində fellər bütün zənginliyi, məcazi mənalara ilə daha çox vüsət qazanıb, işlənmə məqamları müəyyənləşib, bəzi ifadələr üçün sabitləşmişdir.

Birləşmələrdə xüsusilə frazeoloji ifadələrdə bu daha çox müşahidə olunur. Məsələn, Xətəinin şerlərində işlənmiş bir neçə ifadəyə diqqət edək: *Yırtdı* aluban yazan *kitabı*; Biş etdi itab ilə xitabi (258), Qıldı məni-xəstəni məlamət. *Başuma qopardı* yüz qiyamət (258), Vəslinə Həbibinin Xətai; *Ümmid tu-*

tar, Həmdülillah (284), Eşqinlə onları basma saydım; Daməndən *əlimni kəsməsəydim* (291).

Əlbəttə nümunələrdəki kitabı yırtmaq, başına qoparmaq, ümid tutmaq, əlini kəsmək feli birləşmələrdəki yırtmaq – cırmaq, qoparmaq – gətirmək, tutmaq – elmək, kəsmək – götürmək felləri ilə işlənir və hər iki halda sözlər məcazi mənada. Lakin Xətai həmin felləri işlətməklə bəlkə də onların məzmunundakı məna çalarını öz məqsədinə uyğun seçmişdir. Məsələn, yırtmaq, qopmaq, tutmaq, kəsmək felləri konkret mətndə daha kəskin, daha qüvvətli mənaya malikdir, həm də bu mənalara daha qüvvətli, daha kəskindir. Hər bir mətndə çətin elə söz əvəzlənməsinə rast gəlmək mümkündür ki, o konkret məqsədə yönəlməmiş olsun.

Fel sözünün mənasında iş, əməl, hərəkətlə yanaşı məcazi mənada fitnə-fəsad, kələk, hiylə, fənd, qurğu məfhumları da vardır.¹ «Fellərin xarakterik xüsusiyyətlərindən, onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlərindən biri də odur ki, əksəriyyəti çoxmənalıdır, rəngarəng mənalara malikdir».² Odur ki, bütün yazılı abidələrimizdə, müasir ədəbi dil nümunələrimizdə felə məxsus bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür.

O m o n i m l ə r

Omonimlər leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə bütün dillərdə mövcud olan universal dil hadisəsidir. Omonim mənalara yaranması tək dildaxili deyil, dilxarici amillə də bağlıdır. Omonimlik sözlərdəki təsadüfi fonetik dəyişilmə, alınmalar, söz birləşmələrinin saxlanması, konversiya habelə çoxmənalı sözlərin xüsusiləşməsi hesabına yarana bilər.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c., s.270.

² H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində sadə fellər. B., 1984, s.7.

Dilçilik ədəbiyyatında səs tərkibi etibarilə eyni, mənaca müxtəlif olan sözlər kimi müəyyənləşdirilən omonimlər hər bir dilin lüğət tərkibində müəyyən miqdarda mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, omonimlər bəzən məntiqi cəhətdən yaxın, çox vaxt isə məntiqi cəhətdən heç bir yaxınlığı, əlaqəsi olmayan anlayışları ifadə edir.

Eyni sözün dildə iki, üç, hətta bəzən dörd mənə daşması həmin sözlərin mənalarının anlaşılmasını çətinləşdirmir. Nitq prosesi, mətn həmin mənaları müəyyənləşdirir.

Dildə omonimlərin yaranma zərurəti ondan irəli gəlir ki, məfhumlar, anlayışlar çox, sözün miqdarı isə az olur. Məhz buna görə də omonimləri dilin lüğət tərkibinin inkişafında, zənginləşməsində mühüm rol oynayan sinonimlər kimi eyni qiymətləndirmək doğru olmaz. Omonimlər, sadəcə olaraq, hər hansı bir dildəki saysız-hesabsız məfhumları ifadə etmək zərurətindən doğan vasitədir.

Bədii mətnə başqa leksik qruplar kimi, omonimlərin də müəyyənləşdirilməsində fərdi üslub, dövr, ədəbi dilin, həmçinin ümumxalq dilinin mənzərəsi, onun lüğət tərkibi və s. əsas rol oynayır. «Omonim sözlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqilik yaradır, dili daha da bədii şəkildə salırlar».¹

Fərdi üslubla əlaqədar dildə neytral vəziyyətdə olan söz, bu və ya digər məqsədlə omonim kimi işlənə bilər, lakin həmin söz dilin ümumi leksik tərkibində omonim hesab edilməz. Konkret bir dövrdə ədəbi dilin lüğət tərkibində işlənən sözlər (burada daha çox alınma sözlər nəzərdə tutulur) omonim kimi fəaliyyət göstərir, sonrakı dövrlərdə dilin lüğət tərkibindən çıxdığı üçün omonimliyini itirir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində Azərbaycan dilinin lek-

sik-semantik və qrammatik inkişaf tarixi ilə bağlanmayan heç bir detal yoxdur».¹ Dastandakı leksik-semantik söz qruplarını öyrənmək təkcə sözün bir leksik vahid kimi konkret abidədəki mənasını, məzmununu öyrənmək baxımından deyil, eyni zamanda tarixi bir kateqoriya kimi onun konkret bir mərhələdə, konkret bir abidədə mövqeyini və üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Dilin bütün səviyyələrində Orxon-Yenisey abidələri ilə səsleşən «Kitabi-Dədə Qorqud» da omonim, sinonim, antonimlərlə bağlı maraqlı dil faktlarını üzə çıxarmaq mümkündür. Bunlar təkcə dilin semantik zənginliyini göstərmir, eyni zamanda onun qədimliyini həm də konkret bir mətnə, üslubi çalarlarını da aşkar edir. Bizim apardığımız tədqiqat, topladığımız material müşahidələr göstərir ki, məhz dastandakı omonim mənalar, sinonim cərgələr, antonim qoşalar bu abidənin dilini, üslubunu fərdiləşdirdiyi kimi, eyni zamanda həmin sözlərin qədimliyini də subüt edir, inkişaf istiqamətini, mənə çalarlarını aşkar etməyə imkan verir.

Azərbaycan dilində omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Bunların müəyyən hissəsi mənə ilə, müəyyən hissəsi isə qrammatik xüsusiyyətlə bağlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da şəkildə, fonetik tərkibcə eyni olub, müxtəlif mənalar bildirən sözlərin müəyyən hissəsinin Orxon-Yenisey abidələri ilə tam səsleşməsi onların daha qədimdən yaranmasını təsdiq edir. Omonim mənaların bir qismi dildə tam müstəqil leksik vahid kimi mövcuddursa, bir qismi isə qrammatik xarakter daşıyır. Biz bunları ayrı-ayrı qruplar altında vermirik, çünki belə sözlərin bəziləri leksik-qrammatik səciyyədə olur, yəni omonim mənalar həm leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Odur ki, onları «Qrammatik omonimlər» başlığı altında verməyə lazım bildik.

¹ A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. B., 2003, s.334, 335.

¹ T.M.Hacıyev. «Dədə Qorqud»: dilimiz, düşüncəmiz, s.183.

Dilçilik ədəbiyyatında səs tərkibi etibarilə eyni, mənaca müxtəlif olan sözlər kimi müəyyənləşdirilən omonimlər hər bir dilin lüğət tərkibində müəyyən miqdarda mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, omonimlər bəzən məntiqi cəhətdən yaxın, çox vaxt isə məntiqi cəhətdən heç bir yaxınlığı, əlaqəsi olmayan anlayışları ifadə edir.

Eyni sözün dildə iki, üç, hətta bəzən dörd mənə daşması həmin sözlərin mənalarının anlaşılmasını çətinləşdirmir. Nitq prosesi, mətn həmin mənaları müəyyənləşdirir.

Dildə omonimlərin yaranma zərurəti ondan irəli gəlir ki, məfhumlar, anlayışlar çox, sözün miqdarı isə az olur. Məhz buna görə də omonimləri dilin lüğət tərkibinin inkişafında, zənginləşməsində mühüm rol oynayan sinonimlər kimi eyni qiymətləndirmək doğru olmaz. Omonimlər, sadəcə olaraq, hər hansı bir dildəki saysız-hesabsız məfhumları ifadə etmək zərurətindən doğan vasitədir.

Bədii mətnə başqa leksik qruplar kimi, omonimlərin də müəyyənləşdirilməsində fərdi üslub, dövr, ədəbi dilin, həmçinin ümumxalq dilinin mənzərəsi, onun lüğət tərkibi və s. əsas rol oynayır. «Omonim sözlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqilik yaradır, dili daha da bədii şəkildə salırlar».¹

Fərdi üslubla əlaqədar dildə neytral vəziyyətdə olan söz bu və ya digər məqsədlə omonim kimi işlənə bilər, lakin həmin söz dilin ümumi leksik tərkibində omonim hesab edilməz. Konkret bir dövrdə ədəbi dilin lüğət tərkibində işlənən sözlər (burada daha çox alınma sözlər nəzərdə tutulur) omonim kimi fəaliyyət göstərir, sonrakı dövrlərdə dilin lüğət tərkibindən çıxdığı üçün omonimliyini itirir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində Azərbaycan dilinin lek-

¹ A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. B., 2003, s.334, 335.

sik-semantik və qrammatik inkişaf tarixi ilə bağlanmayan heç bir detal yoxdur».¹ Dastandakı leksik-semantik söz qruplarını öyrənmək təkcə sözün bir leksik vahid kimi konkret abidədəki mənasını, məzmununu öyrənmək baxımından deyil, eyni zamanda tarixi bir kateqoriya kimi onun konkret bir mərhələdə, konkret bir abidədə mövqeyini və üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Dilin bütün səviyyələrində Orxon-Yenisey abidələri ilə səsleşən «Kitabi-Dədə Qorqud» da omonim, sinonim, antonimlərlə bağlı maraqlı dil faktlarını üzə çıxarmaq mümkündür. Bunlar təkcə dilin semantik zənginliyini göstərmir, eyni zamanda onun qədimliyini həm də konkret bir mətnə, üslubi çalarlarını da aşkar edir. Bizim apardığımız tədqiqat, topladığımız material müşahidələr göstərir ki, məhz dastandakı omonim mənalar, sinonim cərgələr, antonim qoşalar bu abidənin dilini, üslubunu fərdiləşdirdiyi kimi, eyni zamanda həmin sözlərin qədimliyini də subüt edir, inkişaf istiqamətini, mənə çalarlarını aşkar etməyə imkan verir.

Azərbaycan dilində omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Bunların müəyyən hissəsi mənə ilə, müəyyən hissəsi isə qrammatik xüsusiyyətlə bağlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da şəkilcə, fonetik tərkibcə eyni olub, müxtəlif mənalar bildiren sözlərin müəyyən hissəsinin Orxon-Yenisey abidələri ilə tam səsleşməsi onların daha qədimdən yaranmasını təsdiq edir. Omonim mənaların bir qismi dildə tam müstəqil leksik vahid kimi mövcuddursa, bir qismi isə qrammatik xarakter daşıyır. Biz bunları ayrı-ayrı qruplar altında vermirik, çünki belə sözlərin bəziləri leksik-qrammatik səciyyədə olur, yəni omonim mənalar həm leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Odur ki, onları «Qrammatik omonimlər» başlığı altında verməyə lazım bildik.

¹ T.M.Hacıyev. «Dədə Qorqud»: dilimiz, düşüncəmiz, s.183.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bütün omonim cərgələri verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki hələlik ilk yazılı abidə kimi omonimlər haqqında tam təsəvvür yarada bilir və həmin nümunələrdən çıxış edərək onların sonrakı taleyi haqqında da söz demək mümkündür.

1. Leksik omonimlər

Ağ – rəng adı. *Ağ* südin toya əmzirsə, ana görkli (33), Bir yerə *ağ* otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdurmuşdı (34).

Ağ – böyük, hündür, uca. Bayandır xanın *ağ* meydanında bu oğlan cəng etmişdir (36), *Ağ* meydanın ortasında baxdı – tırdı (9), *Ağ* sazın aslanında bir köküm var; *Ağ* qayanın qaplanın erkəgində bir köküm var (118).

Ağ – hündürə qalxmaq: Şahin pərvaza *ağdı* (116).

«Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti»ndə bu söz çoxmənalı kimi verilib.¹ Nümunələr göstərir ki, bunlar müstəqil mənası olan sözlərdir. Müasir dilimizdə də *ağ* – omonim kimi lüğətlərdə verilib, lakin dastandakı omonim məna (hündür, böyük, qalxmaq) müasir dil üçün arxaikləşmişdir.

Ağac – bitgi. Gəl, bu *ağac* dibində enələm, yeyələm, – dedi (46).

Ağac – məsafə ölçüsü. Kafərlər yedi *ağac* yer qarşu gəldilər (87).

Ağız – bədən üzvü. Dəlü Qarcar *ağzın* köpükləndirdi (55), *Ağzın* qurusun, çoban! (45).

Ağız – sərhəd. Toquz түмән Gürcüстан *ağzına* varub qondu (104), Bu yanda bazırganlar gəlibəni Qara Dərbənd *ağzına* qonmuşlardı (44).

Orxon-Yenisey abidələrində «ağız»ın ikinci omonim mənası dərədir.¹

Ağır – qiymətli, dəyərli. *Ağır* xəzinəsini, bol aqcasını yağmaladılar (42), *Ağır* xəzinə, bol ləşkər alayın (38).

Ağır – böyük çəkisi olan. *Ağır* yüklər zəhmin qatır bilür (32), Mancılığı *ağır* taşdan qızıldayub qatı enən (90), *Ağır* qonaqlıq elədilər (49).

Orxon-Yenisey abidələrində də möhtəşəm, hörmətli, qüdrətli mənasındadır. XIV-XV əsr ədəbi dilində eyni omonim mənada təsadüf edilir. DTS-də qeydə alınıb. *Ağır*, ilkin mənasını yalnız danışıq dilində məcazi mənada işlənmə məqamında (çox ağır adamdır; dostum dünən bir ağır qonaqlıq verdi) saxlamışdır.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ağır sözündən düzəlmiş ağırlamaq (hörmət etmək) feli də işlənməmişdir: Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın (Füzuli). Ağır la Qövsini bir daş elə ki, sormazlar; Şah öz kədayi-səri-kuyin anmağa bais (Qövsisi Təbrizi).

Axır – ədat. Qanlı-qanlı suların sovgülmışdı çağladı, *axır!* Qaba ağacın qurumışdı, yaşardı, *axır!* (66).

Axır – son, nəhayət. *Axır* vətəndə arı imandan ayırmasun! (67), Əlaqibət, uzun yaşın ucu ölüm, *axırı* ayrılıq (126).

Al – hiylə, kələk. Sən sağ ol, Beyrək öldi – dedilər. Nəmərd tayın *al* eyeləmiş (125).

Al – qırmızı. *Al* şərabın itisindən içərlərdi (40), Güz almasına bənzər *al* yanaqlım! (35), Yedi illik *al* şərab içirdilər (96).

Ala – açıq mavi rəng. Ağ yüzlü, *ala* gözlü gəlinlər gedərsə, bənim gedər (40), Xəbəri yoq ki, alacağı *ala* gözli qızın otağı olsa gərək (54).

Ala – böyük, hündür, uca. *Ala* tağa *ala* ləşkər ava çıxdı (54), *Ala* sayvanı gög yüzünə aşanmışdı (34).

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. B., 1999, s.9.

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993, s.345.

Aş – ehsan, xeyrat. Ayğır atum boğazlayub, *aşum* vergill! (112).

Aş – xörək, yemək, bişmiş. Bunlu qoca ilə Yapağlı qocayı Dəpəgözə verün *aşın* pişirsün! (99).

Ay – çağırış, müraciət (nida). Görərmisin, *ay* oğul, nələr oldı?! (40), Babası aydır: *Ay* oğul. Banıçıçəgin bir dəli qartaşı vardır, adına Dəli Qarcar deyirlər (55).

Ay – ilin bölündüyü on iki hissədən hər biri. Toquz *ay* tar qarnımda götürdüm, oğull! (82), Bir *ay* baqsun, – Bir *ayda* varmazsam, iki *ay* baqsun! (75).

Ay – yer kürəsinin peyki. *Aydan* arı, gündən görkli qız qartaşın Banıçıçəgi Bamsı Beyrəyə diləməgə gəlmişəm! – dedi (56).

Ay, *gün* vahidləri metaforikləşməyə meyilli söz kimi ən qədim dövrlərdən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, bədii əsərlərdə çox işlənmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»dan gətirdiyimiz nümunədə də ay xalq dilində olan «aydan arı, sudan duru» ifadəsini xatırladır.¹

Ay. Orxon-Yenisey abidələrində də omonim kimi işlənmişdir. Bu abidələr üçün səciyyəvi olan birhecalı *ay* feli (demək, söyləmək, danışmaq) də bu omonim cərgəyə daxil edilmişdir. Fəllərdə birhecalılıq özünü daha qabarıq şəkildə göstərir (il – ilişdirmək, sa – sanmaq, ba – bağlamaq və s.). «Kök fel-lər ən qədim və zəruri feli mənaları bildirir, özlərinin real leksik mənalarına görə diqqəti cəlb edir».² Abidələrdəki omonimlik daha çox bununla əlaqədardır.

Aya – sapanın gözü, daş qoyulan yeri. Ərənlər əvrəni Qaracüq Çoban sapanın *ayasına* taş qodı, atdı (43), Qoyun diməz, keçi diməz, sapanın *ayasına* qor atar, kafəri yıqar (44).

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.346.

² А.С.Аманколов. Главгольное управление в языке древнетюркских памятников. М., 1969, с.20.

Aya – yiyə, sahib. Qonur atın *ayası*, xan Uruzun babası, xanım Qazan! ünüm anla, sözüm dinlə (63).

Ayaq – bədən üzvü. *Ayağının* sındığını kimsəyə demədi (106), Buğa *ayaq* üstünə turamadı, düşdi (36).

Ayaq – qədəh, badə, piyalə. Altun *ayaq* sürəhilər düzülmüşdi (42), Altun *ayağı* əlindən yerə çaldı (53).

Ayaq sözünün *badə*, *qədəh* mənasına klassik ədəbi dilimizdə XVII əsrə qədər təsadüf edilir («Dəstani-Əhməd Hərami», «Əsrarnamə», Nəsimi, Xətai, Kişvəri, Füzuli və s.). Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, omonimliyini itirmişdir.

Ayna – cümə günü. *Ayna* günü oqıyanda qutbə görkli (32).

Ayna – gözəl, xoşbəxt. *Ayna* Mələk! Qutlu Mələk! Ölməgə-vitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı (33), Sağış günündə *ayna* görkli, *ayna* günü oqıyanda qutbə görkli (32).

Bağ – bağ, bağça. Ol tağlarımızda *bağlarımız* olur; Ol *bağların* qara salxımları, üzümü olur (80), *Bağ* və bostanın ziyəti su! (44).

Bağ – bağlamaq üçün istifadə olunan ip, qaytan. Ala qalqan *bağını* qısa dügdilər (71), Aydır: Aqınçıların tirkəşi, *bağı*, üzəngüsü, qayıışı üzülür, digməgə gərək olur, – dedi (90).

Ban – yüksək. Altun başlu *ban* ev vergil bu oğlana; Kölgə olsun, ərdəmlidir! (36), Dönlüğü altun *ban* evlərimi götürüb durursan; sana kölgə olsun! (48), Doqsan başlu *ban* evlərin qara yerin üzərində tikdirmişdi (28).

Ban – azan. *Ban* banlatdılar (64), Kəlisasın yıqub, yerinə məscid yaptım; *ban* banlatdım (118).

Bu sözün hər iki mənası müasir dil üçün arxaikləşmişdir. *Ban* kökündən olan *banlamaq* feli semantik cəhətdən arxaikdir. *Hündür* mənası isə *azan* sözü ilə bağlıdır. Azan adətən minarədən, yerdən yüksəkdə, damlarda verilir.

Bərü – qoşma. Bu evi xərab olası! Ərə varalıdan *bərü* dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi (33).

Bərü – bura. *Bərü* gəlgil, başım bəxti, evim təxti (38), Mərə qavat, sən mənim qırımımsan, sən gəl *bərü!* (126).

Boğaz – bədənin bir üzvü. Xan qızı, yerimdən turayınmı? Yaqaqla *boğazından* tutayınmı? (35), Qazan oğlu Urızı həbsdən çıxarun *boğazından* orğanla asun (47).

Boğaz – boynunda balası olan boğaz at, inək, qoyun. And içəyim bu *gəz boğaz* qısrğa bindigim yoq (64).

«Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti»ndə bu sözün yalnız bədənin üzvünün adı kimi bir mənası verilmişdir. Halbuki, ədəbi dildə də, dialektlərdə də boğaz boynunda balası olan ev heyvanları... ilə əlaqədar (boğaz inək, boğaz qoyun, boğaz at) işlək sözdür. Çox maraqlıdır ki, «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» və «Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti»ndə də iki omonim mənası: 1) Boğaz olmaq – sünbül açmaq, sünbülləmə ərəfəsində olmaq (Salyan, Füzuli, Cəbrayıl); 2) Boğaz olmaq – borclu olmaq verilmişdir.¹

Boy – boy, qədd, qamət. Vardılar, Beyrəgin qaftanı varmış buna verdilər. Aldı geydi. *Boyu* boyına, beli belinə, qolı – qolına yaqışdı (62), *Boyu* uzun Burla xatununu gətürüb sağraq sürdürmək gərəkl! – dedi (46), Məgər xanım, *Boyu* uzun Burla xatun oğlancığını andı, qərarı qalmadı (76).

Boy – yan, yanına. Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turıb, qırq yigidin *boyuna* alub, Bayandır xanın söhbətinə gəlürdü (34), Qırq ala gözlü yigidin Uruz *boyına* aldı (69).

Boy – tayfa, qəbilə. Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat *boyından*, Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı (31).

Boy – tərif, hekayə. Dədəm Qorqut gəlübən *boy* boyladı, soy soyladı (50), Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı. *Boy* boyladı, soy soyladı (67).

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., B., 1999, s.56; S.Behbudov. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. B., 2003, s.29.

Boy sözünün qəbilə, tayfa mənası DTS-də verilmişdir (108).

Boz – rəng. Saqallu *boz* ac turğay sayradıqda *Boz* ayğırın çəkirdi Beyrək bindi (54), Baybörənin oğluyçun bir dəniz qulunu *boz* ayğır aldılar (52).

Boz – gənc, yeniyetmə. *Boz* oğlan yetdi. Bir-iki demədi, kafərlərlə qılıc urdı (53).

Din – Allahın birliyinə inanış. Tanrı dostı, *din* sərvəri Məhəmməd görkli! (32).

Din – səs, küy, deyib, danışmaq. Quv quvaladı *din* dinlədi (33).

Bu ifadə tərz (quv quvladı, din dinlədi, boy boyladı, soy soyladı, av avladı, quş quşladı, yaş yaşadı) «Kitabi-Dədə Qorqud» üslubuna xasdır, onun dilini fərdiləşdirir.

Dövlət – ölkənin hakim sinfinin mövcud qurumunu qorumaq məqsədini daşıyan siyasi təşkilat. Qalın Oğuzun *dövləti* qalmış, yigit arxası Salur Qazan yerində turmuşdı (42), Daim gəldügendə tursa *dövlət* yaxşı (96).

Dövlət – rəhbər. Qalın Oğuzun *dövləti* qalmış, yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı (42), Məgər xanım ol gecə qalın Oğuzun *dövləti*, Bayandır xanın köygüsü, Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğulu vəqiə gördü (38).

Dövlət – mal, sərvət, var. Könlin yuca tutan ərdə *dövlət* olmaz (31), On otuz on yaşında tolsun, həq sizə yaman gətürməsin, *dövlətiniz* payəndə olsun, xanım hey! (32), Baba malından nə fəidə başda *dövlət* olmasa... (31).

Dün – dünən. *Dün* yoq, ötəgi gün evin bundan keçdi (47).

Dün – gecə. *Dünlə* karvan keçdüyün torəğay bilür. *Dün* qatdılar, Oğuzun sərhəddinə yetdilər (115), *Dün* yuxusundan kafər otağa qoyuldu (57).

Dün gecə mənasında klassik ədəbi dildə geniş işlənmişdir.

Dün – günəş, gün. Sası dinli din düşməni alaca atlu kafər bindi yığadı *dün* burcugunda Qazan bəgin ordusuna gəldi (42).

Bu sözün hər üç mənası müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir.

Düz – dəqiq, düzgün. Hecəsinləyin *düz* oqinsa, yasin görk-
li (32).

Düz – səhra, boş yer. Ala bargah otaqların *düzə* dikdi
(124).

El – oba, mahal. Mən qanlı kafir *elinə* varmadan ol var-
mış, mənə baş gətirmiş ola (92), Alubanı qalın kafər *ellərinə*
yönlədilər (40).

El – xalq, camaat. Qarşı yatan qara tağlar; Qarısa, oti
bitməz, *el* yaylamaz (76), *El* ürkmədən oğlum meydana var-
sun, girsin, – dedi (63).

Eş – dost, yaxın adam, yoldaş. Hey qırq *eşim*, qırq yolda-
şım! Yügrək olsa yarıssam (87), Hey qırq *eşim*, qırq yoldaşım!
(88).

Orxon-Yenisey əbidələrində və XIII–XV əsrlər ədəbi dilin-
də təsadüf edilir.¹

Eş – *eşik* sözünün kökü, kənar, bayır, həyat. Babanın ağ-
ban *eşigində*; qaravaşlar inək sağar, görmədinmi? (88), Gəl
yaxşı at bin, yaxşı yigitlər ilə *eş* yört (98).

Əl – əl, bədən üzvünü bildirən söz. Çünki mənim *əlimdən*
göğərçin kibi quş oldu, uçdı (80), Dəlinin *əli* həq əmrilə sapa-
sağ oldu (56).

Əl – tərəf, cəhət. Saqım *ələ* baqduğımda qartaşım Qaragü-
nəyi gördüm, baş kəsübdür, qan döküpdür (68), Solum *ələ* baq-
duğımda tayım Uruzı gördüm (69).

Əl sözünün tərəf, cəhət mənası müasir dilimizdə bir neçə
məqam da işlənir.

Ər – arvadın kişisi. Xanım, məqsudım oldur ki, *ərə* varan
qız qalqa oynaya mən qopuz çalam (64), Mərə, dəli ozan *ərə*

varan qız mənəm! (64), *Ərə* varalıdan bərü dəxi qarnım toy-
madı, yüzim gülmədi (33).

Ər – döyüşçü, igid, qəhrəman. Vardılar bir *ər* kafir gətirdi-
lər, *ər* yigitlər qarısı, oğlu toğmaz (76), Alp *ərə* qorxu vermək
eyb olur (86).

Ər sözünün *igid*, *qəhrəman* mənası xalq ədəbiyyatı, bədii
üslubda işlənməkdədir.

Gen – enli, geniş. Günü gəldi, qaba qarın – *gen* köksdə oy-
nadam sənin için! (70), Mərə Əzrayıl, mən səni *gen* yerdə is-
tərdim, tar yerdə eyü əlümə girdin (80).

Gen – uzaq. Sıçradı *gen* yerdə turdı (101).

Gəz – dəfə. Sudan keçdi, bir *gəz* bir qurda tuş oldu (45).

Gəz – bez, parça. Həman biləgindən *gəz* çıxarub atının
tərkilərini tartdı (105).

Gög – rəng. Gördi *gög* çayırın yanında bir qırmızı otağ di-
kilmış (54).

Gök – geyinmək, yasa batmaq. Anam mənim için *gök ge-
yüb*, qara sarınsun! (75), Qırq əlli yigit qara geyüb, *gög* sarın-
dılar (125).

Gög – səma, qübbə. Yazılıb-düzilib *gögdən* endi Tənri el-
mi Quran görkli (32), Ala sayvanı *gög* yüzünə aşanmışdı (34).

Gün – günəş. Köksi gözəl qaya tağlara *gün* dəgəndə (34).

Gün – 24 saatlıq müddət. Sağış *günində* ayna görkli! Ayna
güni oqıyanda qütbə görkli (32).

Gün – qoşa sözün tərkibində yurd mənasında. Alca qanım
yer yüzünə dökün, Elin-*günün* sapın (39).

Hələl – kəbinli arvad. Qatar-qatar dəvələrini yetmişüz,
qırq incə bellü qızlan Qazanın *hələlini* tutmuşuz (43), Ol iki *hə-
lala* yüz qırq yıl ömr verdim (83).

Hələl – haram olmayan. Ağ südüni anam mənə *hələl* eylə-
sün (76), Axirət həqqini *hələl* etsün (125).

Xatun – arvad, həyat yoldaşı. Böylə digəc Dərsə xan *xatu-
nuna* cavab vermədi (38), Dirsə xan evinə gəldi. Çağırub *xatu-*

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey əbidələri, s.354.

nına soylar, görəlīm xanım, nə soylar (34), *Xatunı* hamilə oldı (35).

Xatun – qadın, xanım. Qısırca yengə derlər bir *xatun* vardı, ana ayıtdılar (64), Boyı uzun Burla *xatun* ağlayuban şündan keçdi (45), Bəy baba *xatun* ana, əsən qalın, – dedi (84).

Orxon-Yenisey abidələrində «katun» fonetik variantında «xaqanın arvadı» mənasında rast gəlinir. DTS-də «qatun» fonetik variantında eyni mənaları qeyd edilmişdir. E.İ.Əzizov Azərbaycan dilinin şivələrində arvad, qadın, xanım, əsl nəcabətli, hörmətli qadın məqamlarında işləndiyini qeyd etmişdir.¹ Bu söz müasir dilimizdə müstəqil şəkildə *arvad*, *qadın*, *xanım* mənalarını saxlamamış, müəyyən məqamlarda *xanım* sözü ilə yanaşı *xanım-xatın* kimi qoşa şəkildə danışıqda işlənilir.

Kişi – ər. *Kişi* qoynunda yatan hələlinə sirrin deməzmi olur? (136).

Kişi – insan, adam. Oğuzun ol *kişi* bilicisiydi, – nə diyərsə olurdu (31), Anam *kişi*, qızım *kişi*; Ala tanla yerindən turı gəldin, oğulu tutdurdunmı? (91).

Bu mənaya qədim türk dili yazılı abidələrində, XVI əsrə qədər klassik ədəbi dilimizdə təsadüf olunur. Atalar sözündə də «kişi» *adam*, *insan* mənasını saxlamaqdadır (Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, Yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir). «Ər» sözü də burada *mərd* mənasındadır. Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq klassik ədəbi dilimizdə mövcud olmuş, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə də həmin mənə qeyd edilmişdir. Türk dillərində qohumluq terminlərini tədqiq etmiş L.A.Pokrovskaya «ər» sözünün bütün türk dillərində, qədim türk dili yazılı abidələrində eyni mənada işləndiyini göstərmişdir.²

¹ E.İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, s.264.

² Термины родства в тюркских языках – «Историческое развитие лексик тюркских языков». М., 1961, с.87.

Qağan – qədim tarixdə iri dövlət başçısı. Xaqan «xalq arasında indi də ata-babaya və ya böyük qardaşa müraciətlə işlənen «qağa» sözü əsətiri bir relik olmaq etibarilə buradandır».¹

Qağan – vəhşi yırtıcı. Ol üç canavərin biri *qağan* aslandı, biri qara buğaydı, biri dəxi qara buğra idi (85).

Orxon-Yenisey abidələrində çox tez-tez təsadüf olunur.

Qalın – varlı, dövlətli. Əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları *Qalın* Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi (42), Məgər, xanım, ol gecə *Qalın* Oğuzun dövləti, Bayındır xanın göyğüsü Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğulu vaqeə gördi, sərməri urı turdu (44).

Orxon-Yenisey abidələrində «kalın» fonetik variantında *çoxlu*, *saysız-hesabsız* mənasındadır.

Qalın – hiyləkər. Alubanı *qalın* kafər ellərinə yönəldilər (40).

Qara – rəng adı. Yalısı *qara* Qazlıq atın bütün bindin (38), Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə *qara* otağ qurduymuşdı (34), Bu *qara* eyib bana ya bəndəndür, ya xatundandır – dedi (34).

Qara – böyük. Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yek! Qonağı gəlməyən *qara* evlər yıqılsa, yek! (32), Toqsan başlu ban evlərin *qara* yerin üzərinə dikdirmişdi (42), Pasinik *Qara* Dərvənd ağzına düşü vermiş idik.

Şəxs adlarının əvvəlində *böyük*, *əzəmətli* mənasında titul kimi də işlənmişdir: *Qara* Aslan Məliki Qarabudaq yerə saldı (66); «Qara» məcazi mənada, məqamına görə paltar mənasını da bildirmişdir: *Qara* qayğulu vaqeə gördü (34), Ağ çıxardılar, *qara* geydilər (36).

Orxon-Yenisey abidələrində bu sözün omonim mənaları,

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, s.47.

həm də apelyativlər kimi yer və insan adlarında (Qara Bars, Qara buluk, Qara göl, Qara sənir, Qara çor) çox işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində də «qara» sözünün məcazi mənada «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə 14 mənası, bu sözlə yaranmış onlarla frazeoloji ifadələr və üç omonim mənası verilmişdir.¹

«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «böyük» mənası titul kimi işlənmə məqamı arxaikləşmişdir.

Qarı – qadın, arvad, zövcə. Ozan aydır: *Qarılar* dörd dür-lüdü – birisi soldıran soydur, birisi toldıran toydur, birisi evin tayağıdır, birisi necə sölyərsən, bayağıdır (33).

Canlı danışıq dilində işlənir. Müasir türk dilində norma səviyyəsində olan leksik vahiddir.

Qarı – qoca. Ağ birçəkli *qarının* südin cökdi (33), Baban *qarı*, anan *qarı*; Səndən yegrək qadir bizə oğul verməz (76).

Qarı məcazi mənada hiyləkər, köhnə məqamlarında da işlənmişdir. *Qarı* düşmən, tatar oğlu əlümizə girmişkən cəza ilə öldürəlim! (74), *Qarı* düşmən dost olmaz (31). *Qarı* sözünün bu mənasına müasir dövr şair və nasirlərimizin əsərlərində təsadüf olunur: Yaxın gəlmə *qarı* düşmən. Döyüslərdə boy at-dım mən (S.Vurğun); *Qarı* düşmən qəzəb və qorxusundan tit-rəyir (M. İbrahimov).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, «qarı» *hiyləkər, köhnə* mənasında yalnız «düşmən» sözü ilə yanaşı işlənmişdir.

Qat – ön, qabaq, qarşı. Xan babamın *qatına* bən varayım (38), Bayandır xanın *qatında* sana qəzab ola (37).

Qat – dəfə. Əmma götürmüyəcək olursan bu *qatla* öldür-mədim, ol vəqtin öldürərin, – dedi (56), Üç *qatla* yarasın əli ilə sığadı (84).

Hər iki omonim məna klassik ədəbi dilimizdə XVI əsrə qədər işlək olmuşdur. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğə-

ti»ndə dörd mənası: dəst, tərəf, evin sütunu üstünə kiplik üçün qoyulan balaca taxta, yumurta qabığı¹, «Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti»ndə isə üç: dəst, tərəf, görə (qoşma) mənası verilmişdir.² Danışıq dilində bu mənaların, demək olar ki, heç biri yoxdur.

Qızıl – qiymətli metal. Köksü *qızıl* dügməli, əlləri biləgin-dən qınalı, barmaqları nigarlı, məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq içərlərdi (42), *Qızıl*-altun gətirdilər.

Qızıl – qırmızı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə *qızıl* otaq, bir ye-rə qara otaq qurdurmuşdı (34), Sən *qızıl* qaftan geyərsən, biz ağ qaftan geyəriz, – dedilər (57), Qar üzərində qan dammış ki-mi *qızıl* yanaqlım.

«Qızıl» sözünün *qırmızı* mənası müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir. Məcəzi mənada bəzi ifadələrdə, xüsusilə rus dilindən kalka edilmiş qızıl meydan, qızıl əsgər, qızıl ordu birləşmələrində işlənmişdir. Əlbəttə bu birləşmələr dilimizdən çıxmaqdadır. Danışıq dilində *qırmızı* sözü ilə yanaşı gələrk «qızıl-qırmızı yalan» kimi birləşmədə mühafizə olmuşdur. Yazıçılarımız məcazi mənada bu sözdən çox istifadə etmişlər.

Qoyun – ev heyvanı. Altı yüz kafər atlandı, *qoyunun* üzəri-nə ağar vardı (43), *Qoyun* diməz, keçi diməz, sapanın ayasına qor atar, kafəri yıqar (44).

Qoyun – qucaq. Kişi *qoyunda* yatan hələfına sirrini deməzmi olur? (106), Uc toqundu, alca qanı şorladı, qoyunu toldı (37).

Qu – söz, xəbər. Ulu-kiçi qalmıya, – söz aydına; Qarı-qo-ca qalmıya, *qu* aydına (89).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da bu sözün eyni mənada *quk* fonetik variantına da təsadüf edilir.

Qu – qu quşu. Qanturalı baqdı gördi bu qonduğı yerdə *quğı quşları*, turaclar, turnalar, kəkliklər uçarlar (90).

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., s.315.

² S.Behbudov. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti, s.114.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., B., 1964, s.437, 438.

Qol – insan bədəninin bir üzvü. Boyı boyına, beli belinə, *qolı qolına* yaqışlı (62).

Qol – tərəf. Sol *qolda* oturan sol bəqlər (63).

Mal – var-dövlət, sərvət. *Mahmuzı*, rizqimizi yağmaladılar, gerü döndilər (53).

Mal – mal-qara. Əgər sənin oğlın olmasaydı, bizim *mahmuz* Gürcüstanda getmişdi (54).

Ox – silah. Yay çəkmədən, *ox* atmadın (69), *Ox* atduğım yerləri, qılıç çalub baş kəsdüğüm yerləri göstərəyim (69).

Ox – hissə. Üç *ox*, boz *ox* yığnaq olsa Qazan evin yağmaladardı (130).

Ocaq – xörək bişirmək, su qızdırmaq üçün daşdan, kərpicdən hörülmüş kiçik tikili. Mərə. Qocalar sügiligi *ocağa* qour qızsun (61).

Ocaq – ev-eşik, yurd. *Ocağına* buncılayım övrət gəlsün (33).

Sağ – salamat, diri. Ol Məkkəyə *sağ* varsa, əsən gəlsə sidqi bitün hacı görkli (32), Dərsə xan burda oğlancığın *sağ* idüğün yenə bildi (41), Oğul baban *sağdur* (46).

Sağ – tərəf. Məhəmmədin *sağ* yanında namaz qılan Əbubəkr siddiq görkli! (32).

Say – hesab. *Saya* varsam, tükənsəz olmaz, Qalın Oğuz bəqləri bindi (39).

Say – düz, dümdüz, seçmə. Üç yüz *say* cidalu yigit bunun yanına cəm oldı (110).

Sancaq – bayraq. Qazan bəgin qartaşı kafərin tuğuilə *sancağı* qılıcladı, yerə saldı (50).

Sancaq – vilayət. Yigirmi dörd *sancaq* bəgi gəlsün! – dedi (95).

Sarı – *Sarı* yılan soqmadan ağca tənüm qalqar-şişər (72), Cəmi yanında olan qızlar al geymişlərdi, kəndü *sarı* geymiş idi (87).

Sarı – təxəllüs. İlək qoca oğlu *Sarı* Qalmaş Qazan bəgin evi

üzərinə şəhid oldı (43), Aruzın bir çobanı vardı, Qonur qoca *Sarı* çoban deərlərdi (98).

Soy – nəsil, əsl-nəcabət, mənşə. Ol Ayişə, Fatimə *soyudur*, xanım (33), Amit *soyının* aslanı, Qaracüğün qaplanı! (63).

Soy – mahnı. Bir soy dəxi *soylamış*, aydır (117), Boy boyladı, *soy soyladı* (91).

Var – dövlət, əmlak. Könlin yuca tutan ərdə *dövlət* olmaz (31), On otuz on yaşında tolsun, həq sizə yaman gətirməsün *dövlətiniz* payəndə olsun, xanım hey! (32).

Var – varmaq, getmək. Ağ saqallu baban yanına *vardın*, can vermədi (82).

Ya – bağlayıcı. Bu qara eyib bana *ya* bəndəndür, *ya* xatındandır, – dedi (34).

Ya – nida. *Ya* qadir Allah, birligin, varlığın haqıçün, Əzrayılı mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkişəyim, dürişəyim – yaxşı, yigidin canın qurtarayım (79).

Yaxa – sinə, döş, məcazi mənada *ətək*. Varın qiyamət günündə mənim əlim Qazan xanın *yaxasında* olsun (54), Ah etdilər, *yaxaların* çək etdilər, ağılları başlarından getdi (55).

Yaxa – təpə. Qarşı *yaxadan* kafirlər baxışirlar, aydırlar (110).

Yalnız – ancaq (bağlayıcı). *Yalnız* oğul xəbərin, a Dərsə xan, degil mana! (38), *Yalnız* oğul yollarından dönməyəyim (114).

Yalnız – tək. Üç yerdə yaralandım, qara başım bunaldı, *yalmuz* qaldım (46).

Yan – tərəf, ətraf. Üç kişi sağ *yanından*, üç kişi sol *yanından* dəmür zəncirlə buğayı tutmuşlardı (36), Şimdi qızlar *yanına* varmaq istər (63).

Yan – böyür, yançaq. Yata-yata *yanımız* ağrıdı (43).

Yan – dəfə. Bu *yana* yigit bəqlər gördilər kim, ev bozulmuş, hər biri evlü evinə gəldi (106).

Yaş – il, sin. Adını bən verdüm, *yaşını* Allah versün, – de-

di (36), On otuz on yaşında tolsun, həq sizə yaman gətirməsin (32).

Yaş – su, göz yaşı. Oğlan böylə digəc bildir-bildir gözinin yaşı rəvan oldu (47), Qara qıyma gözləri qan-yaş toldu (121).

Yaş sözünə omonim kimi Orxon-Yenisey abidələrində, «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasında (hənzuz oğlan idi, on idi yaşı (57), Dögərdi qanlı yaşın ağlar idi (59). XIV-XV əsr ədəbi dilində də təsadüf edilir.

Yay – oxun yayı. Dərsə xan Qorqut sinirli qatı yayın əlinə aldı (37), Ağ tozlica qatı yayın vergil mana. Yay çəkmədən, ox atmadın (69).

Məcəzi mənada bənzətmə məqamında da işlənmişdir: Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum! (35).

Yay – dik (tarım). Bayandır xanın qarşısında Qaragünə oğlu Qarabudaq yay dayanıb durmuşdu (42).

Yüklü – hamilə. Ala gözlü görklü həlalım yüklü qodum. Erkəkdir, qızdır, anı bilsəm (97).

Yüklü – uca, hündür. Yüklü Qoca ilə yapaqlı Qocayı Təpəgözə verin aşın pişirsün, – dedi (114).

2. Leksik-qrammatik omonimlər

Azərbaycan dilində fel əmr şəkli ikinci şəxsin təkində təsadüfi fonetik uyğunluqla omonimlik kəsb edir, üz – isim, üz – üzmək felinin əmr şəkli ikinci şəxsin təki: gül – çiçək, gül – gülmək, at – isim, at – atmaq felindən və s. Bu yolla əmələ gələn omonim sözlərə «Kitabi-Dədə Qorqud»dan kifayət qədər nümunələr gətirmək mümkündür.

At. At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yeg (32), Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz, binincə binməsə yek! (32).

At – atmaq, tullamaq. Yüyrək atın yügürdüb Qanturalı kürsün göyə atar, enib düşmədən qırvar, tutar (95).

Aş – xörək. Aydır: Bunlu qoca ilə Yapaqlı qocayı Dəpəgözə verün, aşın pişirsün – dedi (99).

Aş – keçmək. Qara-qara daşlardan aşmışam (126).

Daş – bərk cism. Ərənlər əvrəni Qaracüq çoban sapanın ayasına taş qodı, atdı (43).

Daş – qabarımaq. Ulaşuban sular taşsa dəniz tolma (31).

Din – Allahın birliyinə inanış. Hecəsinləyin düz oqinsa, yasin görkli; Qılıç çaldı, din açdı şahi-mərdan Əli görkli (32).

Din – eşitmək, danışmaq. Ünüm ünlə, sözüm dinlə (33).

Düz – dəqiq, düzgün, doğru. Hecəsinləyin düz oqinsa, yasin görkli (32).

Düz – qoşmaq (düzüb qoşmaq). Dədəm Qorqut boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdi, qoşdı (41).

Qaç – necə (əvəzlik). Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi (37), Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana! – dedi (39).

Qaç – qaçmaq. Beyrəgin qorqusundan qaçdı özünü Tana sazına saldı (67), Dədə Qorqud göstəki üzdi, Turamadı, qaçdı (56).

Qazan – qab. Gündə bir qazan süd yetməzdi (113).

Qazan – qazanmaq, əldə etmək. Baba oğul qazanır ad üçün (73).

Qır – səhra. Arqıç qırda yıqanır Əmman dənizində; Sarb yerlərdə yapılmış kafər şəhri (118), Arqıç qırda döndərdigim; Mərə kafər, sənin baban (118).

Qır – qırmaq, məhv etmək. Bulduqları kafiri qırdılar (116).

Qız. Qız anadan görməyincə ögit almaz (31), Qız aydır: Mərə yigit, mənim atımı kimsə keçdügi yoq (55).

Qız – isinmək. Süklüyü ocağa buraxdılar, qızdı (117).

Min – say, rəqəm. Min dəxi qoyun görməmiş qoç gətirün (50).

Min – minmək. Haman qız sıçradı, ata mindi, Beyrəgin atasına-anasına muştuluğa çapar getdi (65).

Sürü – naxır, ıxı. Nagəhandan Oğuzun üzərinə bir sürü keyik gəldi (46).

Sürü – sürümək, çəkmək. Yüzi üzərinə saluban *sürdilər* (71).

Ud – həya, abır. Qədəmi qutsuz gəlin deyincə *udsuz* gəlin desinlər (135).

Ud – udmaq, ötürmək. Qanlı quyruq üzüb car-car *udan* (32).

Üz – sifət. Böylə degəc Qalın Oğuz bəgləri üz göyə tutdular.

Üz – üzmək, kəsilmək. Aygır gözli suyundan at *üzdürən* elin qoçaq oğlu Alp Ərən çapar yetdi (40), Allah verən ümidin *üzülməsün!* (109).

Var – dövlət, əmlak. Könlin yuca tutan ərdə *dövlət* olmaz (31), On otuz on yaşında tolsun, həq sizə yaman gətürməsün, *dövlətiniz* payəndə olsun, xanım, hey! (31).

Var – varmaq, getmək. Ağ saqallı baban yanına *vardın*, can vermədi (82).

Yaz – bahar. Yapa-yapa qarlar yağsa, *yaza* qalmaz (31).

Yaz – yazmaq. Qadir sənin alnuna qada *yazsun*, çoban! (45).

Göründüyü kimi, fellərdə omonimlik əsasən əmr forması ikinci şəxsin təkində təsadüfi fonetik oxşarlıqda özünü göstərir. Lakin dastanın üslubu ilə bağlı bəzi fellərdə omonim mənaları qeyd etmək olar, lakin bunlar hardasa bəzən məcazi mənə ilə bağlı olur. Bir-iki nümunəyə baxaq.

Almaq – götürmək. Qazan bəy ordusunu, oğlanını-uşağını xəzinəsini *aldı*, gerü döndi, altun təxtində yenə evini dikdi (50).

Almaq – saymamaq, hesablaşmamaq. Sənin oğlın bizim sözüümüz *almaz* (35).

Bitmək – cücərmək. Qarşu yatan qarlı qara tağlar; Qarıyubdur otu *bitməz* (49), *Bitər* sənin otların Qazlıq dağı (48).

Bitmək – öldürmək. Əlinə girmişkən, mərə kafir, öldür məni, *bitir* məni (48).

Bitmək – yetişmək, hədd-buluğa çatmaq. Xanım, anun bəbəkləri *bitsün* (36), Anun kibinin xanım, bəbəkləri *bitsün* (33).

Çapmaq – sürmək (at çapmaq). Baba yelisi Qara Qazlıq atını əyər salayım, qanlı kafər elinə aqın *çapayum* (80), Sə-nünlə meydanda at *çapmadıqmı?* (65).

Çapmaq – zorla və ya gizli yolla var-yoxunu əlindən almaq, talan etmək. Elin günün *çapın*, qızın-gəlinin yesir edün! – dedi (106), Qan alaca ordusunu *çapın*, – demiş (106).

Nümunələrdəki fellərdə məcazilikdən, çoxmənalılıqdan çox omonimə xas müstəqil mənalar daha qabarıqdır.

Tarixən bəzi sözlərin əvvəlində «y» samitinin işlənməsi (yüz – üz, yüzük – üzük, yılan – ilan və s.), *ç* işarə əvəzliyinin qapalı variantı «ol», *ki* bağlayıcısının qapalı variantı «kim» təsadüfi fonetik uyğunluğuna görə omonimlik kəsb etmişdir.

Kim – əvəzlik. Oğul kimdən olduğın ana bilür (32), Dəli Domrul aydır: Mərə, yigidinizi kim öldürdi? (79).

Kim – ki (bağlayıcı). Oğlan gördü kim, bir alay atlu gəlür (136), Əzrayilə buyruq elədi kim, ya Əzrayil, var ol dəxi dəli qavatın gözinə görüngil, bənizini sarartğı! (79).

Ol – o. Ol iki həlala yüz qırq yıl ömr verdim (83), Məgər ol dəm Bayındır xan bəglər ilə seyrana yetişmişlərdi (98).

Ol – olmaq. Dünya aləm gözinə qaranqu oldı (41).

Yüz – say. Altı yüz kafər dəxi mənim üzərimə gəldi (45).

Yüz – üz, sifət, sima. Oğlanın yüzinə baxdı (63), Gərək başına qaxınc, yüzinə toxunc olmasun (120).

Fonetik, qrammatik omonimlər omoformlar, omoqraflar şərdə cinasların yaranmasında mühüm rol oynayır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» üçün omonim olan sözlərin müəyyən hissəsi ədəbi dilin sonrakı mərhələləri və müasir dil üçün arxaikləşdiyi üçün omonim sözlər kimi götürülmür. Məsələn,

nümunə gətirdiyimiz ağ (böyük, hündür, uca), ağız (sərhəd), ayaq (qədəh), ala (böyük), ban (yüksək, ehsan), boy (yanına), boz (gənc), dün (dünən, gecə), eş (yaxın dost, yoldaş), qalın (hiyləkər, varlı), qara (böyük), sancaq (bayraq, vilayət) və s. sözlərin mötərizədə verdiyimiz mənaları müasir dil üçün arxaikləşmişdir.

Antonimlər

Sinonimlər kimi, antonimlər də dilin, xüsusilə bədii mətnin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olub, fikrin emosional, obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. Sinonimlər fikri rəngarəng, incə mənə çalarlıqları ilə ifadə edirsə, antonimlər eyni mənənin əks zidd cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə daha kəskin, daha qabarıq şəkildə bildirir, sözün mənasının dəqiqləşdirilməsinə kömək göstərir. «Real varlıqla, maddi və mənəvi aləmlə bağlı ziddiyyətlərin ifadəsi dildə çox zaman antonim qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarılır».¹ «Canlı ziddiyyətlər insan ağıllının əvvəlcə zənn etdiyindən qat-qat zəngin və mürəkkəbdir və həmin ziddiyyətlərin böyük bir qismi antonim söz və ifadələrin köməyi ilə dildə reallaşır».²

Antonim sözlər insanı əhatə edən maddi varlığın bütün cəhətlərini, həyat tərzindəki bütün sahələri, onun mənəvi həyatı ilə bağlı olan hər şeyi əhatə edir və bunları qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarmağa imkan verir. Təsadüfi deyil ki, xalqın yaratdığı kəskin, sərrast mənəli atalar sözləri, hikmətli ifadələr, idiomlar, frazeoloji ifadələrin əsasında antonim sözlər durur (Ağıllı qəm yeyər, dəli qamçı; Almaq asandır, qaytarmaq

¹ T.Ə.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, Elm, 1980, s.250.

² V.İ.Məmmədov. «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dili və üslubu. Bakı, 2001, s.63.

çətin; Rəhmət yazana, lənət pozana; Cavanlıqda daş daşı, qocalıqda ye aşı; Atlı ilə piyadənin yoldaşlığı tutmaz və s.).

Antonimlər əsasən sözün mənası ilə semasiologiya bəhsi ilə bağlı olan bir kateqoriyadır. Lakin bununla belə hər üç semantik kateqoriya sırf leksik kateqoriya olmayıb, qrammatika ilə morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərlə də bağlıdır.

Antonimlərin müəyyənləşdirilməsində sözlərin çoxmənalılığı, məcazi mənəların mühüm rolu vardır. Məhz elə buna görə də bədii mətnə konkret antonimlərlə bərabər məcazi və çoxmənalı sözlər əsasında yaranan nisbi antonimlər də işlənir. Leksik antonimlərin bir qrupu qoşa gələrək vahid söz kimi işlənir. Antonimlər də müxtəlif nitq hissələri əsasında yaranır.

1. Adlardan ibarət antonimlər

Ağ – qara. Oğulları *ağ* otağa, qızlu yı qızıl otağa, oğlı-qızı olmayı *qara* otağa qondurın (35), *Ağ* otağı qoyuban *qara* otağa girən qızlar! *Ağ* çıxarıb *qara* giyən qızlar! (62), Gördüm sənin oğlun tutsaq, degil! Qarusından *ağ* əlləri bağlı, degil! *Qara* qıldan sicim boynına taqılı degil! (75), Qaza bənzər qızı-gəlini *ağ* çıxarub *qara* geydi (110), *Ağ* saqallu, *qara* saqallu yigitlərin canın çox almışam (80).

Alqış – qarğış. Ol zamanda bəglərin *alqışı alqış, qarğışı qarğış* idi (52), Ola kim bir ağzı dualının *alqışı* ilə Tənri bizə bir yetman əyal verə – dedi (35).

Aşağı – yuqarı. *Aşağadan yuqarı* baqmazmısan? Qarşuna ala qaz gəldi, şahinin atmazmısan? (89).

Atlu – yayaq. Kəndülər *atlı*, babanı *yayaq* yürütdülər (40).

Dost – düşmən. Sənin *dostına dost* və *düşməninə düşməni*, – dedilər (124), Çün sən Qazana *düşmən* oldın, biz də *düşməni* dedilər (123), Mən sən *dostluğun-düşmanlığın* sına yu gəldim (123).

Ev – eşik. *Ağ evi-eşigində* şivən qopdı (125).

Əşik – dib. *Əşikdəki* inaqılar! *Dibdə* oturan xas bəglər! (63).

Əvvəl – axır. *Əvvəl-axır* uzun yaşın ucı ölüm! (115).

İraq – yaqın. *İraqından-yaqınından* gəlmişdilər (93), Mərə çoban *irağından-yaqınından* bərü gəlmiş (43).

Gen – tar. Mərə Əzrayil, mən səni *gen* yerdə istərdim, *tar* yerdə eyü əlimə girdin, olamı? – dedü (80), *Tar* ətünə, *gen* qol-tuğına sığınu gəlmişəm! (87).

Gəlimlü-gedimli dünya, *Axirət* – son ucı ölümli dünya! (78), *Gəlimli-gedimli* dünya; *Son ucı ölümli dünya!* (93).

Göy – yer. Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun, *yer* tanığ olsun, *gög* tanığ olsun (83), Görklü tənri, çox cahidlər səni *gög-də* arar, *yerdə* istər (83).

Qarannu – aydın. *Qarannuluca* gözlərim *aydını* oğul! (72).

Ölü – diri. *Ölümisin, dirimisin*, bu işlərdən xəbərin yoxmudur? – dedi (44), Böylə digəc yarımason-yarçımason, *Yalançı oğlu Yırtacuq* aydır: «Sultanım, bən varayın, *ölüsi-dirisi* xəbərin gətürəyin» – dedi (58), *Qazanın ölüsini-dirisini* kimsə bilmədi (119), *Övrət* aydır: «Vay sənin əlündən nə yer yüzində *dirimiz* və nə yer altında *ölümüz* qurturulmuş» – dedi (117), *Mərə*, ya bənim babam *ölümüdür, dirimidir?* – dedi (119).

Sağ – sol. *Sağda* oturan *sağ* bəglər! *Sol* qolda oturan *sol* bəglər! (63), *Sağına-soluna* eki qoşa yay çəkərdi (85), *Sağa-sola* çırbindı urar yüzgüçiləri (118).

Simüz – aruq. *Simüz* qoyun, *arıq* toqlı sənin qapundan kəfərlərə vermədim (46), *Simüzün* al, *aruğun* qo! (57).

Toğrı – əgri. *Qazan* aydır: «Vallah-billah, *toğrı* yolu görər ikən *əgri* yoldan gəlməyən» – dedi (117).

Ulu – kiçi. *Ulu-kiçi* qalmıya, – söz aydına (89).

Yalan – gerçək. *Yalansa* bu sözlərin, gerçək ola, gəlincigüm (66).

Antonimlər daha çox yanaşı gələrək, qoşa işlənmişdir, dastanda fərqli cəhət qoşa sözlərdən birinin arxaikləşməsindədir: *atlu* – *yayaq*, *ıraq/ıraq* – *yaqın*, *ulu* – *kiçi* və s., yalnız

«yayaq» vahidi tam arxaikdir. *İraq*, *ulu* sözü dildən tam çıxmamışdır, bədii əsərlərdə çox işlənir.

Dastanın dili üslubu üçün səciyyəvi olan gəlimli-gedimli dünya birləşməsi, demək olar ki, boyların əksəriyyətinin sonunda işlənmişdir. Ağ – qara sifətləri ilə ifadə olunmuş antonim qoşalar da dastanın dili üçün səciyyəvidir: Ağca yüzlü, ağ saqallu, ağ birçəklü, ağ alun ağ ban ev, qara otaq, qara bulut, qara qourma, qara daş, qara buğa dərisi qara qıyma gözlər və s. *Ağ* və *qara* sifətləri istər canlı danışıqda, istərsə də bədii ədəbiyyatda təzad yaratmaq üçün geniş işlənir. Xalq yaradıcılığında idiomlar ifadələr, xüsusilə atalar sözünün bir qrupu *ağ* və *qara* sifətlərinin iştirakı ilə düzəlmişdir. Məsələn: *Ağ* gün ağardar, *qara* gün qaraldar; *Ağ* pulu *qara* gün üçün yığarlar; *Qara* ağarmaz, su qurtarmaz və s.

2. Fellərdən ibarət antonimlər

Enmək – çıxmaq. Baqsa görsə bir dərənin içinə qarğa-quzğun *enər-çıqar*, qonar qalqar (38).

Varmaq – gəlmək. Ya *varmıyam?* Ya *gələm*, ya gəlməyəm, ya qara *Buğranın* köksi altında qalam! (85).

Batmaq – çıxmaq. Oğul, sən varacaq yerün; *Tolamac-tolamac* yolları olur; *Atlu batub çıxamaz* (86).

Turmaq – yortmaq. Nə *turarsan*, oğul, *yortğıl* (111).

Bəzən bütöv bir bənd antonim sözlərdən ibarət olur:

Arğab-arğab qara tağın *yıxılmışdı, yucaldı* axır!..

Qanlı-qanlı suların *sovğulmuşdı, çağladı*, axır!

Qaba ağacın *quruluşdı, yaşardı* axır!

Şahbaz atın *qarılmışdı, qulun verdi* axır!

Qızıl dəvələrin *qarılmışdı, köşək verdi*, axır!

Ağ qoyunun *qarılmışdı, quzı verdi*, axır!

On altı yıllık həsrətin – oğulun *Beyrək* gəldi, axır! (66)

Qarşu yatan qara tağın *yıqılmış* idi; *yucaldı* axır!
Aqındılı görklü suyun *soğılmışdı*; *çağladı* axır!
Qaba ağacda tal-budağın *quruluşdı*; *yaşarıb gögərdi*, axır!
(111)

«Kitabi-Dədə Qorqud»da müxtəlif tərkibli sözlərlə yanaşı inkarlıq şəkilçisi qəbul etmiş eyni köklü sözlər də antonim kimi işlənmişdir. Bir nümunəyə diqqət edək.

Bitər sənin otların Qazlıq tağı,
Bitər ikən *bitməz* olsun!
Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq tağı,
Qaçar ikən *qaçmaz* olsun, taşa dönsün! (39)

Başqa bir nümunə:

Tutar mənim əllərim; *tutmaz oldu*. (80)
Ya varmıyam? *Ya gələm*, *ya gəlməyəm*. (86)

Dilimizdə eyni söz kökü qrammatik məzmunca əks semantik şəkilçilər (ma, mə, sız, siz, suz, süz) qəbul edən sözlər (yağlı – yağsız, duzlu – duzsuz, güclü – gücsüz, getmək – getməmək) şərti antonim kimi qəbul etmək mümkündür. Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələyə ayrıca toxunulmuş və göstərilmişdir ki, dildə antonimlərin əmələ gəlməsinə xidmət edən xüsusi sözdüzəltmə modellər yaranır, burada sözlərin semantik cəhətdən motivləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Müasir dilimiz üçün daha xarakterik olan bu cəhətin izi «Dədə Qorqud» dastanlarında da görünməkdədir (qaçar – qaçmaz, tutar – tutmaz).

Nəticə olaraq onu demək mümkündür ki, 1300-illik tarixə malik olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili üçün səciyyəvi olan, onun üslubunu fərdiləşdirən leksik, qrammatik, semantik xüsusiyyətlərə biz sonrakı dövr ədəbi dilimizdə də tə-

sadıf edirik. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud» üçün işlək leksik vahidlər qutlu, azuq, güvənc, uşənc, ulu sözünün işlənmə məqamları, son ucu ifadə tərzinə biz ədəbi dilimizin sonrakı dövr nümunələrində xüsusilə klassiklərimizin əsərlərində rast gəlirik: Təkcə Xətəinin əsərlərindən nümunələr fikrimizi təsdiq edir. Ey sənin yüzünə baxdıq *qutlu* oldu mahımız (96)*, Bir *qutlu nəfəs*, səbadır adı (243), Ey mənim görki *güvəncim*, yar səndən küsmüşəm (124), Vara bilmən çox *uşəncim*, yar səndən küsmüşəm (125), Uz aqdır mənizin *azuq* qazangil (214), Bu bikar iyəsi mülkini gözlər (215), Sıra-sıra gələn ol *ulu quşlar* (305), Könlümüzə vardır bir *ulu qala* (307), Fərhadə son ucu gör ki, neylər? (239), Ol dəxi dapar *son ucu* təskin (264), Bir *soyı soylamaq* gərək; Bir acı doylamaq gərək (320).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş qədim türk sözləri, bəzi ifadə tərzləri klassik ədəbi dilimizdə müəyyən dövrə qədər (XVII əsrin əvvəllərində) işlənsələr də, sonra dildən çıxmış, arxaikləşmişdir. Bu haqda kitabın müvafiq bölməsində geniş danışılmışdır. Lakin 1900-2000-ci illər bədii dilində, üslubunda bu sözlər, ifadələrin bəziləri fəallaşmağa başlamışdır. Məsələn, ilgi, suc, suclu, ixtiyar, eş, qutlu, ulus, sadaq, altun; fəllərdən üşənmək, ağnamaq, yağmalamaq, unamaq və s. işlək vahidlərə çevrilmişlər. Bəzi sözlərin isə «Dədə Qorqud»dakı mənaları fəallaşmışdır: ər, ərən, kişi, ulu, ulu ərənlər, qarı, yağlı, qaba, qarı düşmənlər, qonmaq və s.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un əksər boyların başlanğıcında sonunda işlənən xanım hey! Xanım hey-hey! müraciət formaları, axır sonu, axır sonucu, axirət son ucu kimi eposun nəfəsindən gələn söz və birləşmələr müasir şerimizdə də özünü göstərir, şerimizə, dilimizə müdriklik, saflıq, üslubi zənginlik gətirir.

* Nümunələr Xətəinin əsərlərinin I və II cildindən götürülmüşdür. Mötəri-zədə verilən rəqəmlər həmin cildlərin səhifələrini bildirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991.
2. Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud»da quşlar. - Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
3. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
4. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973.
5. Axundov A.A., Mahmudov M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının statistik təhlili. Bakı, 2000.
6. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, 1999.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c. Ankara, 1999.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. 1964, II c. 1980, III c. 1983, IV c. 1987.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı, 1990.
11. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı, 2003.
12. Cəfərov N.Q. Eposdan kitaba. Bakı, 1999.
13. Cəfərov N. Xanım hey («Dədə Qorqud» eposunda müraciətlər). Bakı, 1998.
14. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədəm Qorqud». Bakı, 1999.
15. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
16. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1999 (təkrar nəşri).
17. Dünyamalıyeva S.S. «Dədə Qorqud» eposunda milli geyimlərin izləri. - «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
18. Eyvazova R.H. Kişvəri «Divanı»nin dili. Bakı, 2005.
19. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1980.
20. Əhmədov F.Z. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu. Bakı, 2005.
21. Əl-Abbasi Xeyruddin Nəşət. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. - Dokt.dis.avtoref., Bakı, 2006.
22. Əlibəyzadə E. «Kiabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1999.
23. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999.
24. Əliyev Y. «Kitabi-Dədə Qorqud» və bədii mətnin struktur-semantik təşkili. Bakı, 2005.
25. Əliyev Y. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2004.
26. Əlizadə S. Tarixi-coğrafi qeydlər. - «Dədə Qorqud». Bakı, 1988.
27. Əzizxan Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002.
28. Əzizxan Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. Bakı, 2002.
29. Əzizxan Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili. Bakı, 2006.
30. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
31. Əzizov E.İ. Kitabi-Dədə Qorqud və Azərbaycan dialektləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 2001.
32. Hacıyeva Z.T. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1997.
33. Hacıyev A. Bir daha marə/mərə sözü haqqında. - «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
34. Hacıyev T.İ. «Dədə Qorqud»: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, 1999.

35. Həsənov H. «Dədə Qorqud» eposunda işlənən omorin sözlüyü. - Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
36. Hüseyinov A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti. - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin «Əsərlər»i. Dilçilik, XI seriya № 6, Bakı, 1964.
37. Xalızadə F.X. «Kitabi-Dədə Qorqud»un musiqi sözlüyü. - Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
38. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995.
39. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
40. Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
41. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.
42. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi «Divanı»nin leksikası. Bakı, 1970.
43. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, 2003.
44. Məhərrəмова R.C. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində söz yaradıcılığı (morfoloji üsul). - Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
45. Məhərrəмова R.C. «Kitabi-Dədə Qorqud»da bir neçə sözün etimologiyası haqqında (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
46. Məmmədli N. Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999.
47. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı, 2006.
48. Məmmədov İ. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində çoxmənalı sözlər. ADU-nun «Elmi əsərləri», Bakı, 1983.
49. Məmmədov İ. Müasir Azərbaycan dilində fellərin sinonimliyi. Bakı, 1991.
50. Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı, 2005.

51. Məmmədov İ.O. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı dilinin lüğət tərkibində etnoqrafik leksika. - Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
52. Məmmədov V.İ. «Dastanı-Əhməd Hərami» poemasının dili və üslubu. Bakı, 2001.
53. Məşədiyev Q.İ. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycanın paleotoponimləri. - Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
54. Mirzəyev H.M. Azərbaycan dilində sadə fellər. Bakı, 1984.
55. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
56. Piriyeu E. «Kitabi-Dədə Qorqud»da fars mənşəli sözlər. Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı, 1988.
57. Ramiz Əsgər. «Qutadqu bilig». Bakı, 2003.
58. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
59. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1960.
60. Rüstəmov R.Ə., Sadıqov N.M., Ağayev R. Türkcə-Azərbaycanca-rusca sözlük. Bakı, 1997.
61. Səfərova Z. Dədə Qorqudun musiqi dünyası. - Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
62. Səmədov A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən. Bakı, 2003.
63. Şükürov A. Dədə Qorqud mifologiyası. Bakı, 1999.
64. Vahid Zahidoglu. «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər. Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, 1999.
65. Vəliyev K. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı, 2000.
66. Zeynalov F., Əlizadə S. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.

67. Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древних памятников. Москва, 1969.
68. Анонимный арабо-тюркский рифмованный глоссарий. Введение, комментарии, транскрипция арабских, транскрипция тюркских слов, глоссарий написаны и составлены Мирзазаде Чимназ Хади гызы. Баку, 2006.
69. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфиса XII-XIII вв. Москва, 1963.
70. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. II, Санкт-Петербург, 1871.
71. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. Москва, 1958.
72. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. Москва, 1958.
73. Вопросы тюркологии. Баку, 1971.
74. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. Москва, 1955.
75. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
76. Еремеев Д.Е. Этногенез тюрков. Москва, 1971.
77. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. Москва, 1961.
78. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961.
79. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951.
80. Монгольско-русский словарь. Москва, 1967.
81. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва, 1984.
82. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. - Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». Москва, 1961.

83. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. 2. Санкт-Петербург, 1893.
84. Русско-турецкий словарь. Москва, 1975.
85. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. - В сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». Москва, 1961.

LÜĞƏT

A

Adaxlu	Nişanlı
Ağ	Böyük
Ağac	Məsafə ölçüsü
Ağılmaq	Uca taxt
Ağır	Qiymətli, əziz, zəngin, böyük
Ağırlamaq	Əzizləmək
Ağız	Sərhəd
Ağmaq	Yuxarı qalxmaq
Aqça	Pul
Aqın	Döyüş
Aqınçı	Yürüşə gedən, döyüşçü
Ala	Böyük
Alaca	Böyük
Alan	Hündür
Alar	Tezdən
Alay	Böyük dəstə
Alçaq	Hörmətsiz
Aldırmaq	Əldən çıxmaq
Alımaq	Tutmaq, ovlamaq
Alınmaq	Əsir düşmək
Alp/Alpan	Cəsur, qəhrəman
Altun	Qızıl
Arğış	Karvan
Arğun	Çuğul, xəbərçi
Arı	Təmiz
Arqurı	Köndələn
Arqurı	Boş-boşuna, ikibaşlı danışmaq (məcazi)

Aş

Aşanmaq	Xörək, bişmiş, yemək, xeyrat, ehsan
Aya	Dirənmək
Ayaq	Yiyə, sahib
Ayıtmaq	Qədah
	Demək, söyləmək

B

Baba	Ata
Badyə	Şərab, maye və s. tökmək üçün qab
Bağdama	Sinəbağı
Bağdamaq	Dizini bükmək
Bağır	Qəlb, ürək
Bağır	Mis
Balçaq	Qılıncın dəstəyi
Ban	Səs, əzan
Ban	Yüksək, hündür
Banlamaq	Əzan vermək
Bayımaq	Dövlətli olmaq
Bazlamac	Sac üstündə bişən çörək, fətir
Beşikçərtmə	Körpəlikdən qızla oğlanı ad eləmək (nişanlanmaq)
Bəbək	Körpə, uşaq, övlad
Bəhri	Mavi
Bəkləmək	Gözləmək, qorumaq
Bəlürmək	Bildirmək, aşkar olmaq
Bınar	Bulaq, çeşmə
Binət	Minik
Boy	Hekayət, dastan
Boy	Yan
Boy	Qəbilə, tayfa

Boz	Gənc
Bozlamaq	Ağlamaq
Börk	Papaq
Bulmaq	Tapmaq
Buluşmaq	Rast gəlmək, görüşmək
Bun	Sıxıntı, kədər
Bunalmaq	Sıxıntı içində olmaq
Bunı	Qasırğa
Buyruq	Əmr

C

Cılasun	Qoçaq
Cızıq	Sərhəd
Cırğab	Naxışlı

Ç

Çalmaq	Vurmaq
Çəri	Qoşun
Çilbər	Yüyan
Çöld//Çöldi	Mükafat, bəxşiş
Çuqa//çuxa	Kişi geyimi

D

Dadı	Tərbiyəçi, dayə
Darılmaq	Yırtmaq, dağıtmaq
Dərilmək	Yığılmaq, toplanmaq
Dərsinmək	Qorxmaq
Dışarı	Çöl, bayır, eşik
Dişi	Qadın

Döləg	Dünyaya övlad gətirən qadın, ana
Döşürmək	Toplamaq, üiğmaq
Duşaq	Buxov
Dün	Gecə
Dün	Dünən
Dün	Gün, günəş
Dügün	Böyük toy məclisi
Dünlük	Damın üstü

E

Eyü	Yaxşı
Enmək	Doğulmaq
Eş	Dost, yoldaş
Evərmək	Evləndirmək

Ə

Ədük	Çəkmə
Ənsə	Başın arxa hissəsi
Ər	İgid, qəhrəman, döyüşkən insan, kişi
Ərdəm	Hünər
Ərdil	Yekə, iri
Ərcəl	Nankor
Əsən	Sağ, salamat
Əsləmək	Qulaq asmaq
Əsrük	Sərxoş
Ətmək	Çörək
Əvrən	Qəhrəman
Əyər	Yəhər

İ

İçət	Bulaq, içməli su
İlətmək	Çatdırmaq
İmirzə	Yaraşılı, göyçək
İmrənci	Sevimli
İnağ	Dost, tərəfdar
İrmək	Yetişmək
İs	Sahib, yiyə
İsərləməq	Tapşırmaq
İyəgülü	Yiyəsi olan
İsərləməq	Tapşırmaq

G

Geyəsi	Geyim, paltar
Geyin	Paltar, geyim-keçim
Gənəz	Uzaq
Gəvəzləmək	Ağzından tökülə-tökülə yemək
Gəz	Bez, parça
Gəz	Dəfə
Görklü	Müqəddəs, mübarək, gözəl
Göstək	Ümid
Günlüq // Günlüg	Çadır, alaçıq
Gürbiz	Müdrük
Gürəşmək	İdmanın bir növü
Güvənc	Arxa
Güvələk	Bardaq
Güvənsəmək	Güvənmək, arxalanmaq
Güyəgü // Göygü	Kürəkən
Güz	Payız

X

Xatun	Qadın
Xoyrad	Fərasətsiz

K

Keyik	Vəhşi heyvan
Kəlbəgəz	Ov iti
Kəlirə	Düşüncə
Kəndü//Kəndözi	Öz, özü
Kənəz	Uzaq
Kəpənək	Yarıncı
Kəsim	Hissə
Kişi	İnsan
Köməc	Çörək növü
Köndər	Nizə, silah
Köşək	Dəvə balası
Köşk	Alaçıq
Küpə	Sırğa
Kür	Fərsiz, fərasətsiz, qışqırıqçı
Küvlək	Bardaq

Q

Qaba	Böyük
Qaftan	Üstdən geyinilən paltar
Qağan	Vəhşi, yırtıcı
Qaqmaq	Vurmaq
Qalaba	Böyük
Qalın	Böyük, dövlətli, zəngin
Qamın // Qamən	Gur
Qara	Böyük

Qardaşlu	Dostu, qardaşı olan
Qarğu	Süngü
Qarı	Köhnə hiyləgər düşmən
Qarı	Qadın, arvad, zövcə
Qarındaş	Qardaş
Qaru	Geri, arxa
Qarun	Varlı, dövlətli
Qarusı	Qarşısı
Qarvaşmaq	Tutuşmaq
Qat	Yan, qabaq, dəfə
Qatı	Bərk, kobud, amansız
Qatla	Dəfə
Qamt	Yaramaz
Qavat	Əbləh, yaramaz
Qavşırmaq	Əl uzatmaq
Qavun	Qadın
Qayğılı//Qayğulu	Qorxulu
Qayıрмаq	Fikir, dərd, qəm çəkmək
Qayıрмаq	Qorxmaq, çəkinmək, təşvişə düşmək
	Dəvələrin saxlandığı yer
Qaytaban	Dəstək, qulp
Qəbrə	Səhra
Qır	Vuruş, müharibə; döyüşçü
Qırım	Güvənmək
Qıvanmaq	Qırmızı
Qızıl	Bacı
Qız qardaş	Qadın tayfası
Qız kişi	Tərəf
Qol	Yerləşmək, məskunlaşmaq, oturmaq
Qonmaq	Ad qazanmaq, məşhur olmaq, tanınmaq
Qopmaq	

Qopuz	Saz
Qoşlıq	Rahatlıq, dinclik
Qu	Xəbər, söz
Qulağız	Bələdçi
Qunt	Parlaq
Qut	Xoşbəxtlik
Qutlu	Xoşbəxt, uğurlu
Qurumsı	Qanı kəsmək üçün parçanı yandırmayla alınan maddə
Quv	Səs-küy, dedi-qodu

M

Mancılaq	Dəzgah
Mərə	Müraciət forması

O

Oxumaq	Çağırmaq
Omuz	Çiyin
Ordu	Kənd, mahal

Ö

Ög	Ön, qabaq
Ög	Ana
Ötəgi	Arxadakı
Öykə	Sinə

P

Pusarıq	Duman
---------	-------

S

Sadaq	Oxqabı
Sağinc	Fikir, düşüncə, ağıl
Sağış	Qiyamət
Sağramaq	Quş, toyuğun oxumağı
Sağrı	Yan
Saqar	Təpəl, ağ alınlı
Saqınmaq	Çəkinmək, özünü gözləmək
Saqlamaq	Gizlətmək
Sancaq	Bayraq, vilayət
Sapan	Daş atmaq üçün istifadə olunur
Sapar	Qorxu
Sarb	Çətin, bərk
Sarıq	Çalma
Sarp	Çox dik, sıldırımli, yalçın yer
Sası	Pis, murdar
Sayramaq	Quşun oxumağı
Sayru	Xəstə
Saz	Qamışlıq
Səgirdiş	At çapmaq
Sərmüzə	Başmaq
Sıqlamaq	Ağlamaq, hönkürmək
Sıravard	Sıra ilə
Sırça	Kiçik barmaq
Sıgın	Maral, keyik
Sığirtmac	Malotaran, naxırçı
Simüz	Kök
Sinək	Milçək
Soqmaq	İlan çalmaq
Soqman	Çəkmə
Sovğulmaq //	Çəkilmək, yox olmaq
Souğılmaq	

Soy // Soylama

Suç	Mahnı, şer
Sum	Günah
Sügsün	Xalis, tamam
Süğü	Boyun
	Nizə

Ş

Şişmək	Aşmaq, çözmək
Şülən	Qonaqlıq

T

Tal	Budaq
Tal	Kürək
Tamu	Cəhənnəm
Tanla	Sübh
Tanıq	Şahid
Taraqılığ	Bel bağı
Taş // Taşra	Kənar, bayır
Tənəfi	İp
Tıqamaq	Qalaya salmaq
Toxunc	Rişxənd
Tolma	Yüyrük, nənni
Ton	Geyim
Toylamaq	Qonaq etmək
Tuğ	Bayraq
Tuğulğa	Dəbilqə, metal papaq
Tumar	Qamçı

U

Uçmaq	Cənnət
-------	--------

Ulalmaq	Böyümək, boy atmaq
Ulaşmaq	Qovuşmaq
Ulu	Böyük, iti
Ulus	El, oba, yurd
Urgun	Dəstə
Us	Ağıl
Uz	Böyük
Ü	
Ülüşmək	Bölüşmək
Üsəndirmək	Vicvicəyə salmaq
Üşmək	Üyüşmək, yığışmaq
V	
Varmaq	Getmək
Verəg	Dayaq
Y	
Yağı	Düşmən
Yağma	Talan, qarət, oğurluq
Yağmalamaq	Qarət etmək, talan etmək
Yalab	Parıldayan, işıldayan
Yalabımaq	İşim-işim işıldamaq
Yalaq	Yal qabı
Yamac	Yan, tərəf
Yapağlu	Güllü-çiçəkli
Yapmaq	Tikmək
Yapmaq	Bağlamaq
Yapuğ	Örtük
Yaranlar	İgidlər, yoldaşlar, dostlar

Yarın	Sabah
Yavru	Övlad
Yavuqlı	Adaxlı
Yavuz	Yaman, pis
Yayaq	Piyada
Yayan	Gizlənen, qaçan
Yayqanmaq	Silkələnmək, ləpələnmək
Yaşırmaq	Gizləmək
Yazı	Çöl, düzənlik
Yeg	Yaxşı
Yelləm	Pişik otu
Yellətmə	Oyun havası, gəlin havası
Yen	Paltarda qolun ağzı, aşağı tərəfi
Yeli	Arxa
Yelək	Qanad
Yetman	Ağıllı, yetgin
Yəxni	Qovurma, ətdən hazırlanan yemək
Yığnaq	Yığıncaq, məclis
Yılamaq	Qaçmaq
Yılğamaq	Getmək
Yoğurd	Qatıq
Yum	Xeyir-dua
Yumuş	Mülayim, yumşaq təbiətli
Yund	At
Yüklü	Hamilə

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

<i>Ön söz</i>	3
I. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında türk sözləri	8
<i>Semantik dəyişmələr</i>	8
1. Adlar	9
2. Fellər	23
<i>Leksik dəyişmələr</i>	29
1. Adlar	30
2. Fellər	52
3. Fonetik dəyişikliyə uğramış sözlər	56
II. Ümumişlək leksiyası, termin səciyyəli sözlər	67
1. Məişət leksikası	68
2. İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən söz-terminlər	81
3. Ailə-qohumluq münasibətləri bildirən sözlər	86
4. Hərbi terminlər	88
5. Musiqi terminləri	91
III. Onomastik vahidlər	96
1. Antroponimlər	97
2. Toponimlər	102
3. Etnonimlər	107
IV. Dastanlarda işlənmiş ərəb, fars mənşəli sözlər	111
V. Leksik-semantik söz qrupları	118

<i>Sinonimlər</i>	118
1) Adlardan ibarət sinonim cərgələr	124
2) Fəli sinonimlər	133
3) Həmcins sinonimlər	138
<i>Omonimlər</i>	143
1) Leksik omonimlər	146
2) Leksik-qrammatik omonimlər	160
<i>Antonimlər</i>	164
1) Adlardan ibarət antonimlər	165
2) Fellərdən ibarət antonimlər	167
<i>İstifadə edilmiş ədəbiyyat</i>	170
<i>Lüğət</i>	176

R.C.MƏHƏRRƏMOVA

**«Kitabi-Dədə Qorqud»un
söz xəzinəsi**

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*

Nəşriyyatın direktoru:

professor Nadir MƏMMƏDLİ

Yığılmağa verilmiş 29.04.2009.

Çapa imzulanmış 18.05.2009.

Şərti çap vərəqi 12. Sifariş № 106.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300